

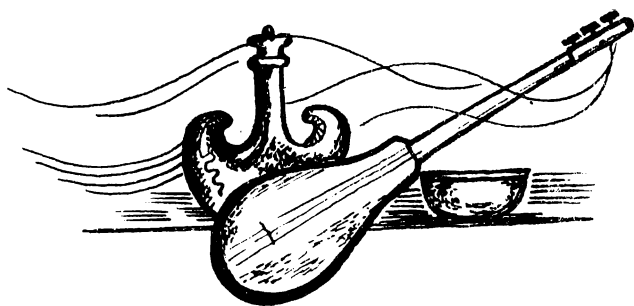
АКТАН ТЫНЫБЕК УУЛУ

АКТАН

АКТАН ТЫНЫБЕК УУЛУ

АКТАН

Түзгөн жана баш сөзүн жазган **ОМОР СООРОНОВ**

БИШКЕК «АДАБИЯТ»
1991

Сүрөтчүсү *Кунакунов М.*

Тыныбек уулу Актан

Т 93 Актан: (Көкөтөй чечен) Ангеме — эскерме/Түз. жана баш сөзүн жазган О. Сооронов; Сүрөтчүсү М. Кунакунов. — Б.: Адабият, 1991.—304 б.

ISBN 5-660-00397-4

Элибиздин уникалдуу байлыгы «Манастан» тартып, эң кенже эпосу «Жаныш-Байышка» чейин бизге төкпөй-чапчай жеткиргендердин бири — Актан Тыныбеков. Бул китепте анын эскермесинде, кыргызга аттын жашкасындай таанымал Көкөтөй чечендин устаттыгы, жалпы эле элибиздин өткөн доордогу улуттук оюндары, каада-салты кеңири чагылдырылган.

Книга известного исполнителя эпоса «Манас» и малых эпосов содержит его произведение о народном киргизском острослове Кокотое и описанию киргизских национальных игр.

4702300500 176
Т ————— 4 — 91
М 455 (11) — 91

ББК 82.ЗКн—6

ISBN 5-660-00397-4 © Актан Тыныбеков «Адабият», 1991-жыл.

«УНУТУЛГАН» УУЛ ЖЕ УРПАКТАР САМАГАН ЖАЗМАЛАР

Адамды кеңирээк ойлош керек. Кээде түккө тургусуз нерселер үчүн кымбат адамдарды арзанга түшүрүп жиберибиз.

* * *

Жанында жүргөн адамдын кадыры бидинбейт. Адам баласына адилет баа өлгөндөн кийин гана берилет. 1939-жыл.
Мукай Элебаев

* * *

Көрүп туруп көрмөксөн, билип туруп билмексен болобуз.

Элден

Биздин доорго жете жашап, айткандары кагаз бетине түшүрүлгөн манасчылардын ичинен поэтикалык кудурети жагынан эң күчтүүсү саналган улуу манасчы Сагымбай Орозбак уулунун окутуучусу — устаты, улуулардын улуусу, легендарлуу Тыныбек Жапый уулу Семетей туурасында: «Кендигин көрсөн Таластай, Эрдигине карасаң Атасы — өткөн Манастай» деп айткан экен. Ушул сөздү кечээ эле жашап өткөн (1887—1951) Актанга — легендарлуу манасчы Тыныбектин өз уулуна да айтса болот. Актан манасчылык жактан атасычылап Айдай, Чолпондой болуп айырмаланып көрүнбөгөнү менен комузчулук өнөрү, чукугандай сөз тапкан чечендиги, акындык күчү, сөз багып элдик айтымдарды кагазга түшүрүп келгендиги жагынан өз курбалдаш — кесиптештеринин көбүнөн жогору турган. Анын айрыкча калем алып, калкына жазып таштап

кеткен мурастары өтө баалуу. Жаштарга ата-бабанын салт-санаасын, үрп-адатын, тарыхын, тилин үйрөтүүдө зор казна болуп берээринде шек жок. Кыргыздын кыйын чыкма чечендеринин бири Көкөтөйдүн сөздөрүн сырын күбүлтпөй, мазмунун төкпөй-чачпай кагазга түшүрүп кеткенинин өзү чеченди кайра тириктигенге барабар эмеспи. Бирок ушундай кишини таламандын так түштө көрмөксөн, билмексен болуп, «Эр Табылдысын» гана он-он беш жылда кайрадан чыгарган (баскан) болуп коюп бастырып жүргөнүбүз, ал эми көптөгөн асыл мурастарын арап, латын тамгаларында жазылган боюнча чаң басып жатканы өкүнбөй турган ишли?

* * *

Көркөм сөз мерекесинде улуу манасчы Тыныбектин учугун улаган уулу — Актан 1887-жылы мурдагы Тянь-Шань областынын Нарын районундагы Миң-Булак айыл советине караштуу «Өрнөк» колхозунда, азыркы атаганда Нарын областынын Тянь-Шань районуна караштуу Терек-Булак деген жерде туулган. Ал алгач комузчулук менен шугурланып, кийин төкмөчүлүк, чечендик, манасчылык ж. б. өнөрлөрүн өркүндөткөн. 1946-жылы Кыргыз филармониясынан Кыргыз ССРинин Эмгек сиңирген артисти деген наам менен ардактуу эс алууга чыгып, 1951-жылы 5-ноябрда дүйнөдөн кайткан.

Актан Тыныбек уулу 64 жылдык өмүрүнүн теин, болгондо да солкулдаган жаштык чагын, Октябрь революциясына чейин өткөргөн. Ошол кездерде аткарган иштери бизге намаалым. Ал: «Мен болсом ошол 1900-жылы (Атасынын каза болгон датасы катары көрсөткөн О. С). 13 жашымдан тартып комуз үйрөнүп жүрүп, 18 жашымда (Жыл кууштурганда 1905-жылга туура келет. О. С). Көтмалды (Азыркы Ысык-Көл шаары. О. С.) деген жерде, толго Мураталы, Калык, Куйручук, Карамолдолорду көрдүм. Ошондон тартып комузчу болуп келдим. 1923-жылда сабеттик олисбөлкөм болуп иштедим. 1928-жылдан 1931-жылга чейин волостук табарышыстыба болуп иштедим. 1932-жылы башкарма болуп колхоздо иштеп туруп, 1933-жылдын аягынан тартып Нарын районунда радио-узелде иштеп, 1935-жылдын 1-мартынан Кыргыз

театрына иштеп, 1936-жылдын октябрь айынан тартып 1946-жылга чейин Кыргыз филармониясында иштеп турдум»¹ — деп өмүр баянында кыскача бирок бардык аткарган кызматтарын дааналап жазып кеткен. Булар жөнүндө айрым эмгектерде, газеттик макалаларда² жеткиден эле маалымдалган. Өмүр жолундагы илимий ишкердиги менен жазуучулук жагдайы көмүскөгө түртүлүп атканын ал кыркынчы жылдарда эле кыраакы сезип: «1940-жылдан бери Кыргыз жазуучуларына мезгө болуп, колдон келишинче чыгармаларды берип турамын. Жалаң Кыргыз илим изилдөө бөлүмүндө да «Көкөтөй», «Таша Кудаш» (Арап тамгалары жакшы окулбайт. О. С.) деген эки поэма кол жазмаларым 1941-жылдан бери унутка ашпай жатат»³ — деп жазган.

Ооба, элүү жылдан бери фондуда саргайып жаткан «Көкөтөй» (фондудан биз көрүп-билип жүргөн материал проза түрүндөгү «Көкөтөйдүн сөздөрү» деп аталат, автор атагандай «Көкөтөй» деген поэма көзгө уруна элек) дагы эле «уйкусун» уланта бере тургандай түрү бар. Ал эми «Таша Кудаш» деген поэманын карааны көрүнбөйт. Атүгүл Актан Тыныбек уулунун өз ысмы жазуучулардын тизмесинде аталганын дегеле уккан учурум жок. Ал эми 1946-жылы апрелде артисттик командировкада — Таласта жүрүп жазган «Кыргыздын улуттук оюндары» деген тарыхый-этнографиялык өтө зор мааниси бар эмгеги басма бетине чыкмак түгүл таламайга салынып, Ленинграддан чыккан китептерге чейин, башка кишилерге жем болуп, кирип кеткен. **(Буга кийинчерээк токтолобуз).**

Актан Тыныбек уулу Отуз жетинчи жылдын бороону тийип, репрессияга дуушар болбогону менен анын ысмы «Тым-тым» оюнуна окшоп, оозго алынбай, чыгармаларынын чыкпай келишине эмнелер себеп болду дейсиз? Менин жекече божомолумда, биринчиден, атасы Тыныбек зор манасчылыгынын аркасы менен бир аз жылдар болуш болгондугу жөнүндө Актан ак дилинен жазып койгондугу шылтоо болуп

¹ Академиянын алдындагы Коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазмалар фондусу. (Мындан ары «фонду» деп гана коебуз). Инв. № 134, 1-2 бб.

² Таштемиров Ж. Актан Тыныбеков. Китепте: А. Тыныбеков. Асан Жамал. Ф., «Кыргызстан» 1964. 5-8-беттер; Алмазбеков А. Ак таңдай акын. «Лж», 29. 11. 1988, Заркунов А. Ак таңдай «КМ», 01. 12. 1988, Усупов С. Атанын айлынанбыз. «КМ», 01. 12. 1988, Раев С. Улуу сөздүн ак таны. «КМ», 15.12. 1988.

³ фонду. Инв. № 134 (342), 2-бет.

кээ бир көлөкөсүнөн корккон же көрө албаган жолдоштор унчукпай коюуну туура көрүшү да мүмкүн. Экинчиден, Көкөтай чечендин мынтыктай сөздөрүн көп айткан чалкан тилдүү Актан айрымдардын ар-коруна тиерлик сөз айтып, ошондон улам өчөшкөндөр чыгышы да ыктымал. Үчүнчүсү эң негизгиси — биздин элдик оозеки чыгармаларды иликтеген илимиздин терең жана ыкчам иштебей жаткандыгы, эпосторду, анан бери жактагы, башканы унутуп, бир оозго алынганды сүтактай кайталай берчүү адатыбыз менен белгилүү деп аталган төрт-беш ырчынын китептерин кайра-кайра чыгара берүү менен чектелип, көптөгөн кол жазмалар көмүскөдө калып, атканы, айрыкча, биздин басып чыгаруу ишибиздин эң эле кашаң тартканы себеп болду окшойт. Кантсе да Актан Тыныбек уулунун алтын баалуу сөз каймактары ушул кезге чейин көпчүлүктүн көңүлүнө жетпей келиши өтө зор өкүнүчтөрдүн бири экенинде талаш жок.

Актан Тыныбек уулунун көзү тирүүсүндө анын айтуусундагы бир гана «Эр табылды» эпосу басылып (1940-жылы) чыккан экен. (Ал кийин дагы эки жолу кайра басылды). Андан соң чочугандай 1964-жылы «Асан-Жамал» деген беш басма табак ырлар жана поэмалар жыйнагы жарыкка чыгып, ошону менен кан буугандай токтоп калыптыр. Ал эми Академиянын фондусунда «Эр Табылдыдан» башка «Бакты, Болот», «Үркүн» поэмалары баштаган (али табылбаган «Көкөтөй», «Таша Кудаш» поэмаларын эске албаганда) дагы жыйырма басма табакка жакын поэтикалык чыгармалары бар.

«Бакты, Болот» поэмасы жомок менен реалдуу турмуштун айкалышынан жаралып, эркиндик, теңдик болгон айыгышкан катуу күрөш сүрөттөлөт. Кара дөө, Каман дөө, Мекер хандар менен беттешүү жана жеңип чыгуу Бакты менен Болот башында турган карапайым элге оңойго түшпөйт, бирок келечегинде эркиндикти жеңип алышканы ишенимдүү сүрөттөлгөн жана алгылыктуу көркөм касиетке ээ.

«Үркүн» поэмасы 16-жылдын окуясынан алынып жазылган поэтикалык чыгармалардан ырааттуу сюжети, көзгө көргөзө тартылган картиналары, тарыхый факты материалдары жана жалпы эле поэтикасы жагынан өзгөчөлөнүп турат. Буга кыргыздар Кытай тарапка качкандагы жолдо бараткандагы жана Ала-Тоого айланып келгендеги учурлардан айрым ыр

түрмөктөрүн келтирсек айкын мисал болуп берет.
Тууган жерден жөнөгөндөгү көрүнүш:

Чачмып калган жүк турат,
Чечилбей бүтүн үй турат.
Көмүскө булун жерлерде
Көчтөн калган уй турат.
Журт сайын улуп ит жатат.
Жууркан, төшөк бүк жатат.
Желеси калган тартылуу...
Көнөктө куйган сүт жатат⁴.

Кытайга качып бараткандагы жоболондуу көрүнүштөр:

Козголдук жерден ажырап,
Малдуулар кетти шатырап,
Унаасы жок алсыздар
Убара болдук алсыран.
Жаралуу печен кишилер
Жан узду жолдо кансырап.
Уук камдап, жүк арткан
Төөлөр калды жолдордо.
Уул, кызын жетелеп
Жөөлөр калды жолдордо.
Эңкейип басып жөтөлүп
Чалдар калды жолдордо.
Эне-атасын таба албай
Балдар калды жолдордо⁵ ж. б.

Ал эми тууган жерге кайра келгенде: «Өз жерин көрүп өпкүлөп, ыйлабай киши калбады» деп айтылат поэмада. Ата Журтун армандаган эл кайра кайтып, Улуу Октябрдын илебин сезгенде:

Көмүлсөк сенин топоно
Көңүлдүн калбас арманы.
Баарыбызга нур чачты
Большевиктин жардамы⁶ — деп ырдашат, поэма-

нын финалы да ушундай мазмун менен аяктайт.

1916-жылкы Үркүндө Кытайга качкан кыргыздар менен бирге барып келген, өз көзү менен көрүп күбө болгон Үркүн темасы. А. Тыныбек уулунун «1916-жылы Кытайга качып барганда эл арасында ырдалган ыр», «Жетим баланын зары», «Кытай, калмакка сатылган кыз-келиндердин зары» жана башка поэтикалык туундуларында да бир далай өнүктүрүлгөн. Анын көптөгөн ырлары эркин заманга, жеңиш жана кыргыз маданиятын даңазалаган темаларга арналган.

⁴ фонду. Инв. № 506 (4092), 152-бет.

⁵ фонду. Инв. № 506 (4092), 164—165-беттер.

⁶ фонду. Инв. № 506 (4092), 211-бет.

Актан Тыныбек уулунун поэтикалык чыгармаларындагы өзгөчө белгилей турган Токтогул темасы болуп саналат. Ал «Токтогулдун элеси» деген ырын:

«Чарчы боюн, терең оюн элестеп,
Чагылгандай таамай ырың кеңеш — деп,
Чарчабаган анык тулпар, Токтогул,
Жазгым келет эмгегинди мен эстеп» — деп баштап, атка минип

турган учурун «ак кыргыйдай чыккыйган» десе, Токоң жамгырдай ыр төккөн добушун тоо булбулдун үнүнө салыштырган. Токтогулдун комузчулук өнөрүн сүрөттөгөн жерин кара сөз менен кайталаганда кадыры кете түшөт, өзүн окуп көргөндөн жакшысы жок:

Торгой илген жагалмайдай дуулдап,
Тоодак тепкен ылаачындай шуулдап,
Комуз алып ойку-кайкы ойнотсон
Он колундун мууну жоктой зуулдап.

Көчөдөгү боз жоргодой зымырап,
Көктөмдөгү булбул куштай жымырап,
Сол кол менен кылды басып, кайрысаң
Уккан элдин тула бою чымырап. ж. б.

Актан Тыныбек уулу Токтогулду улуулардын улуусу экенин белгилеш үчүн «Акындарга сабак бердин ыр менен», «Шакирттериң шаңшып чыкты улардай» дегендей салмактуу саптарды арнайт. Алымкул менен Калыктай булбулдарды тарбиялагандыгын сыймык менен белгилейт. Ал эми «Токтогулга» деген ырында: «Жолуңа түшүп ырдайбыз, Өзүңдөн нуска алгандай» деп, бетме-бет келип ырдашпаса да, өзүн анын окуучуларынын бири катары эсептейт, анын мурастарын ыйык тута тургандыгын айтат. «Кеп чынынан бузулбайт» дейт эмеспи, өз замандаштары жараткан Токтогул темасындагы поэтикалык чыгармалардын ичинен актан Тыныбек уулунун бул ырлары профессионалдык чеберчилиги, көркөм табылгалары жагынан өтө өзгөчөлөнүп турат десек аша чапкандык болбойт.

Актан Тыныбек уулу өз кесиптеш-курбалдаштарынын ичинен (филармонияда көп жылдар бою бирге иштешкен төкмөлөрдү, комузчуларды, ырчыларды, куудул сөздүүлөрдү эске алып атабыз) эрикпеген эмгекчил-

диги жана жаза билүү өнөрүнө көп көңүл бөлгөндүгү менен айырмаланып көрүнөт. Муну бизге Актан аксакалдан мураска калган проза түрүндөгү материалдары айрыкча далилдеп турат. Алардын ичинен заманында көркөм сөздүн чебери жана оозунан сөз алдырбаган, кепти келтире сүйлөгөн чечен, эч нерседен жалтанбаган эр жүрөк, кагышканын сөз менен кыйып түшкөн өткүр, ошондой эле өтө адилет жана сынчыл киши катары Түндүк кыргыздарына кеңири белгилүү болгон Көкөтөйдүн жоруктарын жана асыл кептерин жазып калтырган «Көкөтөйдүн сөздөрү» деген жазмасы өзгөчө сөз кылууга татыйт. Бул материал арап (Инв. № 107), латын (Инв. № 115) тамгаларында жазылган түрүндө фондуда сакталган боюнча кыймылдабай турат. Туура, филология илимдеринин кандидаты Турдубай Абдыракунов кезегинде, биринчилерден болуп, бул баалуу мурасты элге чыгарууга аракет жасап, «Ала-Тоо» журналынын 1980-жылдагы № 7 санына «Көкөтөй чечен» деген киришме жазып, «Көкөтөйдүн балалык кези», «Көкөтөйдүн жол чапканга барганы», «Көкөтөйдүн Ырыскул болуш өлгөндө өкүрбөй койгону», «Көкөтөйдүн акыркы сөзү» деген бөлүмдөрүн жарыялаган. Бирок, бул Актан жазган чоң эмгектин кымындай гана үзүндүсү болуп саналат. Булардан башка дагы: «Көкөтөйдүн Байгазыны сөзгө жыкканы», «Көкөтөй Узун ууру менен достошкону», «Көкөтөй Өзбек бай өлгөндө Жапый менен барганы», «Көкөтөйдүн курман айттагысы», «Көкөтөйдүн байге алганы», «Көкөтөй карындашын узатканы», «Көкөтөй ала көз кабаларды аштан калтырганы», «Көкөтөйдүн Касымбайга жолукканы», «Көкөтөй Маймылды (Балтабай хандын иниси) уяткарганы», «Көкөтөй Ысагалыныкына чакырык менен барганы», «Көкөтөй Тыныбек манасчыны же Садыр акени сөзгө жыкканы», «Көкөтөй Пишпек, Каракөл дубандарынын баш кошкон тобунда», «Көкөтөйдүн «олуя» менен кармашканы», «Көкөтөйдүн Какшаалга барганы» деген бөлүмдөр бар.

Булардын ичинен «Көкөтөйдүн Какшаалга барганы» «Көкөтөйдүн Ырыскулга өкүрбөй койгону» деген бөлүмдөрдүн латын тамгасына көчүрүлгөн текстти жок. Бул бөлүмдөрү Актан Тыныбек уулу өзүнчө болгондо да эң алгач жазып өткөргөн деп божомолдосо болот.

Актан Тыныбек уулунун тарыхый-этнографиялык багыттагы «Алыкенин ашы», «Солтонкулдун ашы» жана «Мурзакулбектин тою» деген (Инв. № 143 (354) 1947-жылы жазылган материалдары да окурмандар арасында кызыгууну туудурбай койбойт. Булардын элдик салт-санаа, үрп адаттардын нагыз, таза түрүндөгү үлгүлөрү менен таанышууга, XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы тарыхый окуялардан маалымат алууга болот.

«Алыкенин ашында» негизинен А. Тыныбек уулу келечекте жазып берүүнү максат кылып жүргөн «Кичинекей Табылды» деген эпостун башкы каарманы Алыкенин уулу Табылдын тегерегинде сөз болот. Арасында легендарлуу Арыстанбек акындын ашта жар чакырган ырларынан да бар.

«Солтонкулдун ашында» Ысык-Көл аймагында жашап өткөн кадимки он жылкылуу Сарыбай атасы Солтонкулга берген ашы жөнүндө баяндалат. Анда кыргыз, казак, орус ж. б. элдердин баш кошкон жериндеги тарыхый окуя, элдик салт-санаа, үрп-адаттар туурасында кеңири сөз болот. Кыргыз бийлөөчүсү Шабдан, казак эл бийлөөчүсү Тезек Төрө жана бүтүндөй Көл аймагына белгилүү болгон Тилекмат уулу Чыныбайдын зайыбы тапкан акылдар кеңири кепке алынат. Садыр акедей иш билги, сөзгө чечен кишилердин образдары берилет.

«Мурзакулбектин тою» Актан Тыныбек уулунун жазма мурастарынын ичинен материалынын таптакыр башка жактан — өзбекстандык кыргыздарга тиешелүү окуялардан алынгандыгы менен айырмаланат. Мурзакулбек атайын билими болбосо да архитектура, үй-курулуштар жагдайында түшүнүгү бар, келечекке кала турган имараттар, курулуштар жөнүндө көзү жетик, кыргыз инсандарынын ичинен биринчилерден болуп медреселер салдырган киши болгон. Ал салдырган медреселердин бири азыр Өзбек ССРинин Коргон-Төбө районунда тарыхый музей болуп турат, анын маңдайына: «Мурзакул болуш салдырган медресе» деп жазылып коюлган. Демек, бул жазма архитектура, курулуш билим жайылтуу иш-аракеттери туурасында да баалуу материал болуп берет.

«Тыныбектин тарыхы» болсо (Инв. № 29). 1938-жылы жазылган). Актандын атасы Тыныбек Жапый

уулунун өмүр баянын, «Манас» үйрөнүү жолун, зор манасчылык өнөрүн таанып билүүдө баа жеткис материал болуп берет. Ал улуу манасчы Сагымбай Орозбаковдун окутуучу-устаты, манасчылык өнөрдөгү улуулардын улуусу Тыныбек туурасында жазылган табылгыс мурас болуп саналат.

Аталган жазмалар кыргыздын этнографиялык илимине, жаштарды Мекен таануу, элин таануу багытына тарбиялоо ишинде, тил үйрөтүүдө да үлүштөрүн кошору шексиз.

* * *

Төкмө акын, чечен сүйлөөнүн чебери, комузчу жана элдик мурастарды жыйноочу А. Тыныбек уулунун «Кыргыздын улуттук оюндары» деген жазмасы эл таануу, жаш жеткинчектерди агартуу багытындагы уникалдуу эмгектерден болуп саналат. Анда элүүгө жакын кыргыз оюндарынын ойнолуу орундары, мезгилдери, шарттары жана эрежелери кошо сыпаттап жазылган. Маселен, «Төө чечмей» оюну Ормон хан бийлеген доорго чейин болуп келип, анан эл дагы кайрадан ойной баштамак болгондо Шабдан, Чыныбай Байтик, Курманжан даткалардын убагында калтырылгандыгы айтылып, эң эле чоң той, аштарда боло тургандыгы белгиленсе, чүкө оюндары аш, той болбосо деле балдар кездешкен жерде ойноло берери жана ушул кездерге чейин улантылып келатканы көрсөтүлгөн. Же болбосо «Ат чабыш» оюнуна ондогон же жүздөгөн күлүк аттар, ат ээлери, ат чапкан чабендес балдар, таптаган саяпкерлер катышса, «Тогуз коргоолду» эки киши да ойной бере тургандыгы маалымдалат ж. б.

Актан Тыныбек уулу жазып калтырган оюндарды окуп олтурсаң өз элиңдин миң жылдаган тарыхына таазим кылып, тутунган үрп-адаты, салт-санаасы менен таанышып, көркөм чыгармалардагыдай кейпкерлер менен кездешесиң, кээ жерлерде жылаңач этке тийген камчыдан канаган жерлерди «көрүп» жүрөгүң үшүп барып, кайра ошолордун эрдигине, чыдамкайлыгына, өздөрүнүн жоопкерчилик дооруна ылайык келген дене машыктырууларына тэн берип, сыймыктанып каласың («Жылаңач чабыш»). Жаңылмачты кайталап айталбай жабыгып аткан «ууруну»

көрүп, бооруң эзилгенче күлөсүң («Ханым, дат!»), үйлөнүүгө байланышкан, эзелтен келаткан жакшынакай салтыбыз бар экенине сыймыктануу менен кийинки жаштарга жетпей калып, кыргыз духуна туура келе бербеген ар түрдүү элдердин салт-санаасына урунуп, көңүлдөрүнө теп шылаа-салт таба албай жүргөн азыркы жаштарды элестетип, ошол кылымдар бою уланып келген жакшы жышаандарды (салттарды) жалгап кете албаган өзүңдү сөгүп, кейип кетесиң («Кыз куумай», «Жоолук таштамай», «Төшөк талашуу», «Селкинчек» ж. б.) Акырында барып мындан жарым кылымча мурда (1946-жылы апрель айында, Талас өрөөнүндө) жазылып, «Окумуштуулар, адабият, маданият кызматкерлери, эл мүдөөсүн аркалаган ата уулдар, урпактарга жеткиргиле, тааныштыргыла!» дегендей ниет менен фондуга өткөрүп кеткен акылман, гуманист, педагог-агартуучу Актан Тыныбек уулунун осуятын аткарбай келаткан, айрыкча кыргыз окумуштуу филологдоруна жана этнография-тарыхчыларынан төөматек же шап алгың келип кетет («Ак чөлмөк», «Ханым, дат!», «Чакмак алышуу», «Жөө оодарыш» ж. б.).

«Баса» десең, ошол жарым кылымдан бери канчалаган илимдин докторлору, кандидаттары чыгышты, жүздөгөн илимий эмгектер жазылды, бирок кыргыз окумуштуулары чыныгы маанилүү маселелерге — балдарга, жаштарга өзүн, өз улутун, улуттук традицияларынан таануусуна практикалык жардам көрсөтүүнүн ордуна барактан кайпып, элдин эсине жете бербеген «теорияларга» көбүрөөк алек болуп жүрүшкөндөй сезилет. Антпесе, тилчи-окумуштуулар Актан ата жазып калтырган ууздай тилин эбак тинтишмек, адабиятчылар аруу ниетин, көркөм кудуретин көтөрүп чыгышмак, этнограф-тарыхчылар илимий багыттагы килейген китептер жазып, сөз болуп жаткан текстти бир нече жолу эргенчи балдар менен тестиерлерге бир бөлөк, өспүрүмдөр менен жаштарга бир бөлөк, жалпы окурмандарга бир бөлөк китеп кылып басып (башка авторлордун жазмаларынан да кошуп) чыгарышмак. Тилекке каршы андай болгон жок. Тескерисинче анын атын атабай туруп, мурастарын талал-тоноп кеткен учурлар бар экен.

Ленинграддагы Н. Н. Миклухо-Маклай атындагы этнография институтунун этнограф-окумуштуусу Георгий Николаевич Симакөвдун илимий табитине тушугуп, «Общественные функции киргизских народ-

ных развлечений в конце XIX — начале XX в. деген тарыхый-этнографиялык очеркине («Наука» басмасы, 1984-жыл) материал болуп берүүгө арзышынын өзү эле бул мурастын канча баалуу экенин айттырбай айгинелейт. Мен жогоруда аталган эмгекке Г. Н. Симаков көп күч жумшаганын, белгилүү деңгээлде ишкө ашырганын белгилеп, кыргыз оюндарын бүткүл Союздук окурмандарга тартуулаганына, алгач, ыраазылыгымды билдиргим келет. Кыргыз ССР Илимдер Академиясы ачылгандан алда канча мурун жаралган Тарых институтунун этнография сектору эбак бүтүрө турган бул ишти, кечирээк болсо да, Г. Н. Симаковдун жасап коюшу алкай турган көрүнүш. Кыргыздын этнографиясын изилдөөдө ленинграддык окумуштуулардын алдында көп карыздар экенибизди, кырдаалдан пайдаланып, баса белгилей кетүүнү туура көрөм. Буга айрыкча Саул Матвеевич Абрамзондун бүткүл өмүрүн алган «Киргизы и их этнографические и историко-культурные связи» (Ленинград. «Наука» басмасы, 1971-жыл) деген фундаменталдуу эмгеги далил берет. Ошондой эле тарыхый-этнографиялык очерктин автору Г. Н. Симаковго айта турган бир «аттиң» каалоом жана Кыргыз ССР ИАнын Тарых институтунун этнография секторуна коер айрым дооматтарым бар.

Г. Н. Симаковдун аталган китебинде Актан Тыныбек уулунун сөз болуп аткан кол жазмасындагы оюндардын дээрлик бардыгы пайдаланылган: айрымдарынын мазмуну алынса, көпчүлүгүнүн бүтүндөй тексти которулуп берилген. Ишеничтүү болсун үчүн айрым тексттердин үзүндүлөрүн түп нускасына жана окумуштуу пайдаланган котормосунда окуп көрсөк болот.

«Жашынмактан» (Актан атанын жазмасын пайдалануу ушул оюндан башталат): ...Балдар эки бөлүнүп алып чөп жашырышат. Чөптү таап алса, берки жагы баштоого камынат. Анда жашынбаган тарап бир жерге топтолуп, эки жакты карабай тура беришет. Тиги жашынуучулар эң бир байкоосуз жерлерди ойлонуп таап алып жашынышат. Мисалы, жыйган отундун, чөптүн араларына далданып кирип калышат. Же болбосо жардын түбү, терек, тал, карагайдын бутактарынын арасына чыгып барып олтуруп алышат. Же үйдүн ичинде чыгдандын ичине, тактанын алдына, жүктүн бурчуна жатып калат. Мындай жерлерден таап алууга болот. Андан эң бир кыраакы балдар аялдын,

кыздын кийимин кие коюп, элдин катарынан орун алып олтуруп же жумуш кылып, казан-аяк жакта кызмат кылган болуп жүрө берет... (Инв. № 134 (342). Арап тамгасындагы түп нусканын 88—89, азыркы тамгага көчүрүлгөн нусканын 101—103-беттеринде). **Окумуштуу пайдаланган котормосу:** После того как набираются две группы, бросают жребий — чөп жашырмай (букв. «прятание травы»). Сторона, отгадавшая, в какой руке находится пучок сухой (или какой-либо другой небольшой предмет), идет прятаться. Члены другой группы становятся лицом в противоположную сторону. При этом от группы прячущихся остается специальный человек, который прячется в последнюю очередь и наблюдает за тем, чтобы члены водящей группы не подсматривали. Прятаться можно в любом месте — за охапками заготовленного топлива, за деревьями, в кустах и т. д. Можно было прятаться и в юрте за грудей одежды, которая составляла джук (жүк), за камышовую загородку (чыгдан) и даже в хозяйственные сундучки, предназначавшиеся для хранения домашней утвари и пищевых продуктов. **Очевидец рассказывает** (Актан Тыныбек уулу жазат деш керек эмес беле? Алдын мен сыздым. — О. С.), что некоторые наиболее находчивые и сообразительные ребята (если игра устраивалась днем) передевались в женскую одежду присоединялись к группе работающих женщин, делая вид, что работают вместе с ними... (Симаков Г. Н. Аталган китептин 17. бетинде).

Г. Н. Симаков Актан Тыныбек уулунун «Жашынмагын» (башка оюндарын да так эле ушундай жол менен пайдаланган) аягына чейин көчүрүп чыгып, шилтеме бергенде, бир караганда байкалбагансыганы менен адилдиктин таразасына салганда чоң өкүнүчтүү иш кылып, Кыргыз ССР ИАнын фондусундагы № 342 инвентардын (жаңы номери 134) 106—107-беттерин (Мунусу дагы туура эмес көрсөтүлгөн) гана көрсөтүп койгон. Китептин башынан аягына чейин Актан Тыныбек уулу деген автордун ысымы эмес, көлөкөсүн да көрбөйбүз. Мындай, автору «унутулуп калган», шилтеме китепте 22 жолу берилген. Бул дагы эчтеме эмес, «Кыргыздын улуттук оюндарынын» автору көз жаздымда калса да, сакталган текчеси көрсөтүлүп алпайбы. Биз жогоруда терең үшкүргөн «аттин — каалоонун» өкүнүчтүү төркүнү андан да башка жакта — Актан Тыныбек уулунун ысымы турсун кол жазманын өзүн, ал

сакталып турган фондуну «унутуп калып» көп тексттерди өзүнүн сөзү кылып жазып алганында, же башка булактарга шилтеп койгонунда турат. Көптөгөн мындай көрүнүштөрдүн да бир гана учурунан, болгондо да, орусча, кыргызча тексттерий кайталап отурбас үчүн Актан Тыныбек уулунун кол жазмасында да, Г. Н. Симаковдун китебинде да бирдей берилүүгө тийиш болгон кыргызча тексттен мисал тартууну туура көрөбүз.

«Эр сайыш» оюну кол жазманын арап тамгасындагы нускасы боюнча 9 бетти (24—32-беттерде), азыркы тамгага көчүргөнү боюнча 11 бетти (20—30-беттер), Г. Н. Симаковдун китеби боюнча 13 бетти (47—59-беттерде) түзүп, «Кыргыз улуттук оюндарынын» ичиндеги чоң тексттердин бири болуп саналат. Аталган оюндун текстти түп нускадан Г. Н. Симаковдун китебине, мурда салыштырган «Жашынмактын» тексттиндей эле которулганын белгилөө менен, дагы ишеничтүүрөөк болсун үчүн жарчынын эки учурда ырдаган ырын мисалга тартабыз: Биринчи, аш же той башталар алдында ырдаганы (Г. Н. Симаковдун китебине көчүрүлгөнү боюнча беребиз): «Ак олпок зоот кийгизип **Алмамбеттей** айбаттуу, **Кан Кошойдой** кайраттуу. Бет алган жерден чуркаткан, **Берт** кылып жоону сулаткан, **Көз** ирмебей түз сайган, **Көкөтөйдүн** ашында **Көк** жал Манас баатырдай, **Комолото** бир сайган, **Баатыр** болсо топко сал, **Эр сайып берсе байгенди ал!**» (Г. Н. Симаковдуку боюнча 47, А. Тыныбек уулуноку боюнча —24-бетте). Экинчи: Эки дубандан эки баатыр сайышка чыккандан соң (мунун да жогоркудай беребиз): «Аттанылтыр найза алып, **Ак калпак** кыргыз баласы, **Эрдигинер** баатырлар, **Эмдигинин** Манасы, **Өсө** турган **калын** эл, **Бир** атадан болобуз, **Башка сайсан** кокустан, **Сени** баатыр дебей коебуз, **Алты ай кабак** төлөтүп, **Атынды** жыгып соебуз!» (Г. Симаковдуку боюнча 48, А. Тыныбек уулуноку боюнча —26-бетте).

Актан Тыныбек уулунун «Эр сайышынын» текстти негизинен бүт бойдон тигил же бул формада пайдаланылганына карабастан Г. Симаков автордун ысымын эмес фондуну атап коюуну ылайык көргөн эмес. (Мындай учурлар кадам сайын жолугарын жогоруда айтканбыз). Ошону менен бирге алды сызылган кыргыз сөздөрүнүн (биз сыздык) бузулуп басылышы да бир элдин тилин урматтабагандыкка, айкыныраак айтканда, шылдыңдагандыкка жатаарын да окумуштуунун

эсине салып коюу жөндүү. Болуптур, көп сөздөр «Н» тамгасы жок болгондуктан кебетеси кетиптир дейли (Аны да зарылдык туулгандан кийин илим үчүн кыргыз басмаканаларынын биринен алдырып алууга милдеттүү болуучу), ал эми «ү», «Ө» тамгалары бар туруп эле алакандай тексттердеги «Көкөтөйдүн — Кокотөйдүн», көмөлөтө — көмөлөтө», эрдигиңер — эрдикинер, «набак — кабак» болуп, Союздук окурмандарга тарап кетишин эмне менен түшүндүрсө болот? Мындай кебетесинен айрылган кыргыз сөздөрүн Г. Симаковдун китебинен дестелеп тапса болот. Дагы ишенээрлик болсун үчүн каркайган катага айланган айрым сөздөрдү, сөз айкалыштарын мисал иретинде окуй кетели: «бадал жүрөк — бадал журок» (15-бет), «караңгыда көзүм жок деп — карангыда деп көзүм жок» (18), «үйдүн аркасында — үйдүн аркасында» (20), «кыргыздын эң биринчи тамашасы — кыргыздын эн биринчи тамаша» (36), «кур — куур» (50, 68), «Булчундары үзүшкөн, эл намысы кетирбей» (65), «бараң или ак бараң — баран или ак баран» (73), «ушундай тууну жыгат деп — ушундай туу бу чыгат деп» (77), «чубаттууга — чубатууга» (78), «куудулдугу — кудулугу» (101), «мүйүздөрү — муйуздары» (114), «мергенчи — маргенчи» (117), Жолдошунду бересиңби? — Жолдошунду бересиз бы?» (126), «дары деп айтат — дары дейп айтат» (147), «саламчылар сүйлөдү — самалчылар сүйлөдүн» (164 ж. б. Мындай тамгасы алмашып, мууну же мүчөсү түшүп, же мааниси теңирден тескери болуп кеткен б. а. канатынан айрылган сөздөрдү окуган эл эмне дейт болду экен? Түшүнгөнү го китептин авторунун алаңгазарлыгына, кыргыз тилин билбегендигине же пайда көрүп аткан сөздөрдүн ээси болгон кыргыздарды тоотпогондугуна, сыйлабагандыгына, унчугушпайт дегенчилик кылганына байланыштуу деп боолголоор, таптакыр түшүнбөгөндөр кыргыздар ушундай сүйлөшөт экен деп тим болору анык. Кыскасы, Георгий Николаевичтин автору (Актан Тыныбек уулу) бадырайга жазылып турган кол жазманы көчөдөн тапкан табылгасындай онду-солду пайдаланганы аз келгенсип, кыргыз сөздөрүнө так (клеймо) салып, кыйшык күзгүдөн чагылдырган боюнча жарыялап жибергени кыргызмын деген кишини ызаландырбай койбойт.

Мындай кемчиликтердин кетип калышына ленинграддык окумуштууга караганда өзүбүздүн Кыргыз

ССР Илимдер Академиясындагы Тарых институту, анын ичинде көп жылдардан Баялиева жетектеп келген Этнография секторунун кызматкерлери көбүрөөк күнөөлүү деп эсептеймин. Материал кыргыз оюн-шоогуна таандык болгондон кийин Этнография секторунда талкууланбай же рецензияланбай, Г. Н. Симаков китебинин киришүүсүндө: «Автор считает своим приятным долгом выразить искреннюю благодарность заведующему сектором Этнографии Института истории АН Кирг. ССР Т. Ж. Баялиевой, ...» деп жан дилинен алкап аткан Токон Жушунакуновнанын колуна өтпөй (Илимий эмгектин жылыш тартиби ошондой) жарыкка чыгып кетиши таптакыр мүмкүн эмес. Анда урматтуу Т. Ж. Баялиева кайсы кызматы үчүн жогорудагыдай алкышка татыктуу болду экен? Кыргыз сөздөрүнүн канатынан айрылып чыккандыгы үчүнбү? Же автору калайыкка Кыргыз ССРинин Эмгек сиңирген артисти, Жазуучулар союзунун мүчөсү, төкмө акын жана чечен сөздүн устаты, комузчу — композитор катары аттын кашкасындай белгилүү Актан Тыныбек уулу болгон кол жазманы («Кыргыздын улуттук оюндары») Г. Н. Симаков узун-туурасынан көчүрүп, көңүл каалаганындай пайдаланып, автору бар экенин атайылап «унутуп» кеткендигин көрүп туруп, көз жумуп койгондугу үчүнбү? Же 1946-жылы жазылып, ушул күнгө чейин фондуда томсоруп, ачыгыраак айтканда, тымызын таламайга түшүп аткан А. Тыныбек уулунун кыргыз жаштарын тарбиялоого табылгыс дарыдай болгон кол жазмасын жарыялабай (Жарыялоо, биринчи кезекте этнографтардын милдетине кирет) же эне тилибизге изилдөө объектисине айландырбай келгендиги үчүнбү? Мүмкүн Г. Н. Симаков «ардактуу» Т. Баялиеваны фондудагы материалдарды каалагандай калчай бер деп колуна салып бергендиги үчүн алкап жаткандыр? Кантсе да жарыяланбагандын «жазасын берүүдө» Т. Ж. Баялиева жана ал жетектеген сектор жакшы эле кызмат көрсөткөн сыяктанат.

Актан Тыныбек уулунун эмгеги (ээси эскерилбесе да) илим ипподромунда чабылып, айрым «авторлорго» олжолуу жардамын тийгизип атканы, сөзсүз алкай турган, атүгүл тиешелүү жерлерде баса белгилей турган көрүнүш. Бирок, ал 1450 даана чыккан китеп (Г. Симаковдун китебин айтып атабыз) СССР элдеринин кайсы бирине жетмек эле, кыргыз окурмандарын мындай коелу, илимий китепканалардан ашпасы түшү-

нүктүү. Аталган улуттук оюндардын Г. Симаков пайдаланган түрүн ар бир кыргыздын оюндун ээлеринин) колуна карматып койгондо деле өз тилиндегидей, Актан Тыныбек уулу жазып кеткен тексттей таасир, тарбия, рухий канааттануу бере албасы өзүнөн өзү түшүнүктүү. Демек, жарым кылымга жакын мезгилден бери жарыяланбай жатып жазаланганы аз келгенсип, «көзү жоктун өзү жок» кылып, көрүнгөн кашык эмес чөмүч менен чачкылап аткан Актан Тыныбек уулунун кол жазмаларынын корукка алынышы зарыл маселелердин бири экени айтпаса да түшүнүктүү.

Актан Тыныбек уулу жөнүндө, анын кол жазмаларынын маани — маңызы, таалим — тарбиясы, эстетикалык кудурети, дагы башка баалуу жактары жөнүндө алдын ала (окурмандардын олуттуу талкуусунан өтө электе) көбүртүп-жабыртып айта бергенде болбос. Сөзүбүздү атактуу ырчы Ысмайыл Борончиевдин «Кош Алымкул!» деген белгилүү ырындагы:

«Куйма кулак, кара тил
Укканы жерде калбаган,
Улуу нуска сөздөрдү
Улап сүйлөп жалгаган.
Көкөтөйдүн кептерин,
Көкөтөйдөй кыргыздан
Кимдер сүйлөп кеткенин,
Көңүлүндө жаттаган.
Бирге жүргөн кишидей
Бир сөзүн жаздым айтпаган,
Тың сүйлөгөн киши эле
ТЫНЫБЕКТИН АКТАНЫ.
Кайда барса кетирбей
Калк үйүлүп жатканы.
Калк түгүл кара чымын жок,
Кабар алар ыгын жок,
Кара жердин алдында
Каала берди баштары.
Эмгекке өлүм жок экен
Элинде калды жазганы» — деген саптары менен

жыйынтыктап капкагын жаңы ачкан казнадагы жарык самаган кол жазмаларга ак жол тилейли. Актан атынын артына калтырган эмгеги, урматтуу окурмандар, силердин жүрөгүңөрдү жылытып, ой-максатыңарга ортоктош боло берсин!

ОМОР СООРОНОВ
Декабрь 1989-жыл.

КӨКӨТӨЙ ЧЕЧЕН

КӨКӨТӨЙДҮН БАЛАЛЫК КЕЗИ

Көкөтөй Нарындын Миң-Булак деген жеринде 1849-жылы туулган Тымьнсейит элинин Жаманак уругунан болгон. Атасы Өмүрбектин 54 жашындагы көргөн үчүнчү уулу Көкөтөй болгон. Өмүрбектин ата-бабасынан бери кедей болуп келгендиктен алдуу-малдуу кишилердин көзүн карап, тең туугандан кем болуп, бай, манапка жем болуп, малы аз, маанайы пас өскөн киши болучу.

Көкөтөй балтыр бешик кезинде эле маалына жеткен бир жашар баладай болгон болук бала болду. Маалына жетип буту баскандан эле үйгө көп байыр алып отуралбай козу, улактарды айдап эле талаада жүрүүчү. Үч-төрт жашка чыккан кезинде эртең мененки кеткен бойдон кечинде араң үйүнө келет. «Тамактын бар

кезинде канча берсем деле ичип алып, тамак тартыш кезде кардым ачты деп тамак сурап ыйлабайт, ушундай эле бир акмак бала болду»— деп энеси кеп салып да калуучу.

Өмүрбек жоош киши эмеспи, байбичесинин кебин улап «ырас эле, байбиче, башка балдарым «ачка болдум, үшүп кеттим»— деп эле үйдөн чыкпай олтуруучу, асылганы эле челектеги жарма болчу, бул Көкөтөйм алардай эмес, тү деген түкүрүк жерге түшпөгөн кыштын кыраан чилдесинде дагы карды кечип жаман чокоюнун кончунан кар кирсе да болбой кабыктуу шилбиден ат кылып минип алып, шилбинин кабыктарын сүйрөтүп «атым» деп жал, куйругу деп ошого кубанып тамак эсине келбей эле төшүн какжайтып жырткы тондон курсагын чандайтып эле басып жүрөт, садага болоюн»— деп Өмүрбек борс-борс күлүп коюучу эле. «Көзүн алайтып, ээрдин калбайткан алдыңа кетейин жаман жеңи менен мурдун жанып коюп эле эшейип, жакасын селпейтип, тампайып эле жүрө берет» деп энеси Көкөтөйдүн кейпин элестеп жалынчу. Көкөтөйдү Бердикожо дагы жактырып, мактап калчу эле. Көкөтөй үйүнө барып калган учурда «Ой, көкбөрүм оой, бул Көкөтөй эмес эле көкбөрү болот. Көрбөйсүңбү, атаңдын көрү, маңдайы жарык келип, кабак барчын бүркүттүн кабагындай болуп, мурун атырайып турбайбы. Тээ тетиги тарсайган чоң курсакта кеп бар. Кийин чоңойгондо ошо күч болот»— деп койчу Бердикожонун аялы дагы туурадан чыгып, адам, ырас эле, карабайсыңбы, балтайып дегеле басмырт. Ушу бала тойгон күчүктөй болуп, уурту саландап байдын эле баласындай, адам! Башка коңшуларыбыздын балдары шүмүрөңдөп эле турат. Бул тегеле бопурайып ыйлабайт экен»— деп жарышып сүйлөп калучу. Бирок бул Көкөтөйдүн бир жашынан алты жашына чейинки сындары болучу.

Айткандай эле, кийин, чоңоюп, эр жеткенде Көкөтөй дээрлик азамат болду. Ак жүздүү тарткан кашка баш барчын бүркүт кабактуу, бала жолборс жүрөктүү, орто бойлуу, кең далы, келте мурун, дөң кабак, жаян ооз, жазы жаак, жазы маңдай, жар кабак баарың шумкар үндөнүп, коңур үндүү кең тамак, буура булчун, кула төш, бука моюн, аркар көз, кеби ширин, шекер сөз, кыргыз, казактын тарыхын сүйлөгөн, баатырлардын баарысын сүйлөгөн, манаптардын кимдигин сүйлөгөн, бакырлардын тендигин сүйлөгөн, байлардын-

сүткорлугун сүйлөгөн, кожо, молдонун анткорлугун сүйлөгөн, жасоолдордун жалакорлугун сүйлөгөн, акырында кыргыз баласынан кызыл тилдүүдө жок чечен болду.

— Көкөтөйдүн алты жашынан кийинки сындарын дагы угабыз.

* * *

Өмүрбектин жашы алтымышка чыгып, балдары Султан, Текатардын кайрылышы жок болуп, кедейликтин жабырына моюн сунуп, байлардын көзүн карап күн өткөрүп турган. Улуу баласы Султан жаш кезинен эле өтүкчү болуп, кайда чакырса ошо жакка кетип, «булгаары бузуп өтүк ултармак элем» — деп, ою келген жакка бастыра берүүчү. Султандын максаты — көбүнчө, «эт жеп, чай ичип гана бекер тамак табылса» деп ойлочу. Кээ бир жерлерде «өтүк ултарамын» деп кептөөр деген бир балта саптай жыгач менен туланды аябай жатып өтүккө толтура салып: «Мына, өтүгүндү карачы, кепке салып койдум деп, нечен бир келин-кыз, мырза балдарды кубандырып өтүктү уламулам кармалап: — мына, карачы, өтүгүндү? Жакшы эле ултарыпмынбы?» — деп суктандырып койчу.

— Бул эми кичине тоборсуй түшкөндө апкытын жана мына бул баштарын кооздоп кыял салып, сындырык менен чийип беремин. Төтөн жакын жерде уста болсо, күмүш төңкөрчөгө жасатып туруп өзүм кагып берсем, атандын көрүй ай, кандай жакшы болоор эле, — деп улам-улам өтүктү алаканы менен сылап коюп, өтүккө чандайта тулаң салган бойдон кургатууга боз үйдүн үстүнө жайып коюп, — кой эми, карма-лабагыла, кеби бузулуп калат, — деп таңыркап көргүсү келип турган келин-кыз, бала-чакаларды өтүккө суктандырып: — баарыңарга ушундай өтүк ултарып берем, — деп жүрө берүүчү. Тулаң менен кептеген өтүктүн кайсы бирлери ээсинин бутуна туура келип да калучу.

Султандын өтүкчүлүгүнөн дагы өзүнүн өңү-түсү жакшы. Анан өтүк ултарып олтурганда кыңылдап ырдап олтурса, «үнүнүн сонундугу, ай» дешип, айыл-ападагы кыз-келиндердин айтканын угат турбайбы. Ошол өнөрлөрүнө маашыр болуп эле Султан ар кайда жүрө берчү.

Өмүрбектин ортончу уулу Текатар бала кезинен эле ким жумшаса кете берип, акысыз, пулсуз эле ар кимдин малын багып, отунун алып, селсаяк болуп өсүп калган. Акы алганда дагы бир жылдыгына бир кой берип койсо эле ыраазы болуп калучу.

Өмүрбек бул Султан менен Текатардан көп жакшылык үмүт кылбай калды. Анын себеби ата-энебиз бар эле деп Султан, Текатардын Өмүрбекке кайрылышы жок эле. Аларды балам бар деп деле ойлобойт. Кез-кезде гана: «Баягы менин кудай ургандарымды көрдүңөрбү?» деп, айыл-ападагы бала-чакадан сурап кабарын алып, кайда экенин эл оозунан угуп коюп жүрө берүүчү. Бирок, Өмүрбек Көкөтөйдөн деле көп жыргап кетем деп ойлобойт.

— Бул кудай урган деле агаларын тартып, чоңойо түшкөндө ою келген жакка басып кетет го. Азыр боорун көтөрүп чоңойо албай жүрбөйбү. Кичине эле тамак таап ичкидей болуп карууна кирсе, бу дагы кете берет го, ээ байбиче?— деп Өмүрбек аялына кеп салып калат.

— Койчу, абышка, баарысы эле кантип кетип калсын. Көкөтөйм боюна багымдуу киши болот. Эки жакка музоо айдап басканда термечик терип, же болбосо кургак тезектен этегине тере келет. Ал тургай айыл-ападан бирөө тамак-аш берсе өзү жебей мага алып келип берет. Бая күнү деле көрбөдүңбү, балдар казган кемирчектен алып келип сага берип жатпайт беле, «ата, бычагың менен аарчып же» деп. Көкөтөйм өлбөсө бизди багат. Өзү теңдүү балдарды ыйлатып да коет»— деп, энеси Көкөтөйгө көп сындарды берип, Өмүрбекке мактап салды.

Өмүрбек өтө жоош киши эмеспи: — Таң капыр, эң эле чандуу аяк болобу дейм, өзүнөн чоң балдар менен деле койгулаша кетет. Кээде музоону да сабап жиберет»— дейт.

Аңгыча болбой эле бир сабоону минип алып, бир тал шыраалжынды камчыланып Көкөтөй келип калат. Өмүрбек: — Ой, кайда бардың, кардың ачтыбы? — дейт.

— Жок, атаке, мен айыл кыдырып чуркап жүрбөймбү. Керээли-кечке үйгө жөлөнүп алып тегеретени тегиз карап олтурган сенин кардың ачкандыр. Мен мана минтип эле чаап барып тамак таап ичип келемин,— деп сабоону шыраалжын менен бир чаап алып жүгүргөн бойдон Сарыбайдыкына барды. Сарыбайдын байбичеси Көкөтөйдү жакшы көрүүчү

— Ии, чоң курсак, эми не келди? — деди.

— Тамак ичeyин деп келдим — деп, Көкөтөй мурдун жеңи менен жанып коюп карап турат.

— Үйүңөрдө тамак жокпу? — деп жүктүн бурчунда кырынан жаткан Сарыбай корс этип койду.

— Койчу, баланын шагын сындырып сүйлөбөй жүрчү? Сенин ушундайыңдан эле экөөбүз баласы жок жүрөбүз, — деп Көкөтөйгө тамак бергени Сарыбайдын байбичеси ашкана жакка басты.

Көкөтөй тамак колуна тийгиче эки жакты карап туруп, байбиче жарты нанды берери менен Сарыбайды карап: — Биздикинде тамак болсо Султан, Текатар байкелерим үйдө жүрбөйт беле? — деп эшикти карай бет алып жүгүрүп кетти.

— Ой, катын, ушуну көп үйүр кылбай жүрчү. Ушул анык капырдын бири болот, эмитеден эле сөзү чуучука жетет, — деди.

— Койчу, «бешиктеги баланын бек болорун ким билет» дегендей, аман жүрүп эле карган ата-энесин бакса болду, — деп байбичеси Сарыбайды жактырбагансып сүйлөп калды.

Көкөтөй жарты нанды алып Өмүрбекке барып:

— Мына, атаке, тамак алып келдим, — деди.

— Байбиче, бул уулуң бизди багат го? Таштан кагуу Сарыбайдын үйүнөн нан алып келип берип жатпайбы? — деп үйдө олтурган байбичесине эшиктен туруп Өмүрбек кеп салат.

— Оо, ал байдын катыны Көкөтөйдү жакшы көрөт. Көкөтөй анын кол арасына жарал жүрбөйбү, — деп байбичеси жооп берди.

Бул учурда Көкөтөй алты жашта болучу. Сарыбайдын козусун кармап, коюн саадырып, кол арага кирип калган. Өмүрбектин үч-төрт жылкысы, эки-үч ую бар эле. Өзүнүн өтө жооштугунан эле Султан менен Текатарды өз колу менен тарбиялап, боюна үйүр кыла албай обачалатып жиберген.

Көкөтөй он жашка чыккандан кийин эле Өмүрбек ого бетер картайып, жоошуй баштады. Көкөтөй алты жашынан он жашына чейин Сарыбайдын козусун кайтырып, коюн кармап берип жүрүп Өмүрбекке жайкы саанды ичирип, Сарыбайдан он-он беш койдун сүтүн алып берип жүрүүчү.

Көкөтөйдү он бир жашынан тартып Сарыбай койчу кылып алган. Бирок, жайкысын өгүз минип кой кайтарса, кышкысын тай туяк минип, көп кой-

дун ал учу, бул учуна чыгып жүрүп, тоолуу-таштуу жерлерде этектүү көп койго ээ боло албай жүрүп, жазга маал кирпичинен тартса жыгылгандай арык болуп калуучу эле. Ошондо дагы Сарыбай Көкөтөйдүн акысына эки кой кармап бергени жок, Жайкысын саан берген сүтүнө чегерип.

Ошол акбалда жүрсө да Көкөтөй Сарыбайдыкына келген конок, меймандын айткан сөзүн байкап, тирмийип карап туруучу. Эгерде Сарыбайдыкына не бир масел, макал айткан, көптү көргөн, элдин, жердин, же бир баатырлардын атын айтып, нарктуу сөз салган кишилер келип калса, Көкөтөй ал кишинин атын багып, ошол кишиге жакындашып үйүр болуп, баякы сөздөрүн кайта-кайта уккусу келип, «атаңдын көрү ээй!» деп кушубактар эле.

Бир күндөрү Сарыбайдыкына үч киши келип конуп калды. Өзүнүн баласы жок Сарыбайдын байбичеси Көкөтөйдү бала ордуна кармап жүргөн. Көкөтөйдү чакырып алып: — Ээ, Көкөтөй, Сакең болсо үйдө жок, бул коноктор келип калды. «Конок тандап конот, ууру басынтып уурдайт» дегендей, булар бизди бай деп келип калды го? Буларга бир козу-корподой неме союп конок кылалыбы же болбосо «бай үйдө жок» деп эле жооп айтып, чай-чама менен жаткырып коелубу?— деди.

— Ээй, байбиче, «бай билгенди кул билет, айтайын десе эрки жок» дегендей, мен билсем, бир ирикти союп салсак, конокко да, бизге да болор эле. Согуу убагы жакын болуп калбадыбы. Ушунча мал менен конок куру жатканда эң эле уят иш го?— деп Көкөтөй жооп берди.

— Макул эмесе — деп, байбиче бир чоң кой союп, конокторду жакшылап кондуруп узатты.

Эки күндөн кийин Сарыбай келип, «мен жокто ээн баштык кылып конокко кой соесун!»— деп, байбичеси менен Көкөтөйдү катуу уруп салды. Көкөтөй үйүнө барса, атасы Өмүрбек:

— Ээ, балам, жокчулугу да курусунчу! Үйгө эле жүрчү, балам? Кемпир экөөбүздү багам деп жашындан чемирчегин кайрылып курудуң го? Кала берсе катыны сойгон кой үчүн сени уруп турганын көрчү! — деп таягы менен коломтосун сайгылап ыйлап олтурат атасы.

— Ой, аке ай, «төөнү сел алса, эчкини асмандан көр» дегендей, ушунча малы менен байдын байбичеси

таяк жегенден кийин, коноктун аркасы менен энем экөөнөргө эптеп сорпо ууртаткан мага чала эмеспи? «Урган киши ой менен, урдурган киши кыр менен» деген кеп бар эмеспи. «Өз балаң, Сарыбайым, урсаң мейди» деп тура бер, аке. Анын жайын өзүм табам, жашынын жаны кыйналбай, карысынын карды тоёбу?— деп Көкөтөй кайра басып Сарыбайдыкына барды.

Сарыбай ачуусу менен кетип, ары-бери бастырып малдарынын таяк быягына чыгып, үйүнө келсе байбичеси таяк жеп алып думбаланып жатып алыптыр. Көкөтөй болсо кадимкисиндей жаркылдап, кабагым-кашым дебестен ташкороону септеп, баккан малынын жаткан жерин оңдоп түзөтүп жатат.

Сарыбай атын байлап коюп басып келип:— Ой, балам, эмине кылып жатасың?— деди.

— Эмине кылайын, корум болгон эле койдун короосун оңдоп жатамын го! Кол менен конокко сойгон кой үчүн эки киши таяк жедик, кокустан карышкыр жеп кетсе өлтүрүп салабы деп короону бекитип жатамын,— деп Көкөтөй Сарыбайга жооп берди.

Таш тиштегендей болуп эмне айтарын билбей, карды ачып келген Сарыбай байбичесине бата албай, «тамак бер?» деп айта албай кайпаңдап туруп Өмүрбектин үйүнө кирди.

— Кел, кел Сарыбайым, ботом келээриң менен эле бүлө-каранды кууруп-сууруп келдин, немине зыян чыгыштыр?— деп Өмүрбек Сарыбайдан суроо кылгандай кыйытып өтгү.

— Ээй, Өмүрбек, «мал ачуу — жан ачуу» дегендей, конокко козукорпо сойбой чоң кой соёсуң деп катынбаланы какыс-кукус кылып койдум,— деп Сарыбай жүүртө басып олтурду.

— Ээ, Сарыбайым, болуптур, байбиче, тамак ашын бар беле?— деди Өмүрбек.

Аңгыча болбой Көкөтөй Сарыбайдын өзүнөн алган жалгыз кара койдун жетелеп кирип келди.

— Ээ, аке, бата кылып коюңуз?— деп Көкөтөй колун көтөрдү. Сарыбай чочугансып жалт карай салып:— Ой-ой, жинди бала, бул неминен. Бул неминен?— деди.

— Бул кой эле, Саке. Тирүү кишинин үйүнө конок келгилик кылсын, «Жалгыз таруу ботко болобу?» дегендей, согум убагы жакын болуп калбадыбы, оолда акбар!— деп өзү гана бир колу менен жаагын сыйпап коюп, койдун көтөрүп уруп курч кестиги менен муздап жиберди.

Сарыбай Өмүрбекти бир карап, буту буулбагай койдун тыбыраганын бир карап тамшанып олтуруу калды.

Өмүрбектин байбичеси бир аякка жарма куюп алып, белине тарткан терисин деңкейтип өбөктөп басып келип: — Мейли-мейли, айланаайын, өзүңдөй алган жалгыз кой эмеспи, балам батаңды алайын деп союп жаткандыр, балдар аман болсо мал табылар, — деп аякты Сарыбайга сунду.

Сарыбай кара балаа ичкендей болуп, сыңар тизелеп коюп, карды ачып калган неме жарманы жутуу жиберди.

Ары-бери караганча Көкөтөй койдун союп жиберип эки челек сууну ала чуркап келип эт салып коюп, малынын четине чыгып койдун короого салып, Сарыбайдын байбичесин чакырып келип бай, байбичесине эт берип экөөнү эл кылып коюп, калыбынча койдун жайып кете берди. Эл согум сойгон кезде койдун коё албай кызылдай уятынан Сарыбай Өмүрбекке бир ирик согум берип «Көкөтөйдүн көөнүн жайладым го?» — дегендей болуп калды.

Муну менен деле Көкөтөйдүн дарты ичинен чыгып кеткен жок. Бирок, Сарыбайга билгизбей кадимкисиндей малын жакшы багып, байынын көңүлүнө жагып эле жүрөт Көкөтөй.

Бир күндөрдө жазга маал болуп, согумду көп сойгон элдин эти калбаса, Сарыбайдын эти калган эмес. Кеч курун эле ит үргөнүнөн Көкөтөй эшикке чыга калып караса, чоң-чоң ат минген кара кийимчен эки киши келатат. Сарыбайдын жүрөгү токтоно албай: — Ал ким экен? — деди.

— Таң, ким экенин, аты-тону шаңдуу эле эки киши келатат, айтор теги караандуу кишилер көрүнөт, — деди.

— Кокуй, байбиче, сен чыгып, үйдүн ээси жок деп тээ жогорку айылдарга кетире көр, — деп, Сарыбай жаман шашып калгандай болду Көкөтөй кайра үйгө кирип:

— Саке, конок жакын келип калды, — деди.

— Мени жок дегиле, мени жок дегиле! Кайда жашына турсам ыя? Жашына турсам болот эле, эми кайда жашынам? — деп Сарыбай калтандап калды.

— Кайда жашынат эле Унчукпай эле олтура бер. — Сарыбайдын аялы эшикке чыгып кетти. Көкөтөй эки жакты карап туруп: — Кокуй, Саке, бери келиңиз,

мына бу чоң каптын эле ичине ороп коемун — деп, далпайган жыртык чоң карала каптын оозун ачты.

Өтө шашылып калган Сарыбай тонун ыргытып жиберип, шымдакчан бойдон карала каптын ичине кирип бұрушүп жатып калды. «Дагы ойлонуп, айнып каптан чыгып кетеби?» деп Көкөтөй каптын оозун кулак жиби менен чытырата бууп салып эшикке чыкты.

— Үйдүн ээси жок эле, мына бул эле жерде айыл бар,— деп Сарыбайдын байбичеси жооп айтып какшанып турат. Чоң карагер ат минген, кара чепкенчен, түлкү тебетейчен семиз сары чийкил кишинин төш жагынан ак комуздун башы чыгып көрүнүп турат.

— Ой, байбиче, үйдүн ээси сен өңдөнгөн кутмандуу байбиче болот. Байың үйдө жок болсо да чайың бардыр. Ак ордодой үй турса, ак чардактай мал жатса, айылды кайдан издеймин? Мен Буйлаштын уулу Арстанбек деген киши боломун. Алдымда турган ак үйдөн адашып кайда кономун?— деп Арстанбек тишин кашкайтып, күлө багып сүйлөп турат. Арстанбектин акындыгын ар ким кеп салганда Көкөтөй угуп жүрчү. «Мен Арстанбек деген киши боломун» деген сөз кулагына жабыша түшүп, эй, байбиче, Арстанбек акем болсо, анык эле кызыр келген го?» деп, байбичесинин арка жагына туруп алып Көкөтөй конокторду «түшкүлө» дегендей кылып күлүндөп, көзүн ымдап турат.

Көкөтөйдүн көзүн ымдап жатканын көрө коюп, кабагы жарык койчуга:

Карагай комуз чалайын,
Калдайган калын көп койдон
Кайда кетип калайын?
Кажандаба, байбиче,
Намаз окуп алайын!

— деп Арстанбек жолдошу менен аттан ооп түшүп калды. Көкөтөй өтө ылдамдык менен коноктордун аттарын алып байлаштырып койду.

— Кана, байбиче, үй жакка кирип шам окуп ала-лык?— деп меймандар үйдү карай бет алышканда байбиченин айласы кетип, эшик ачып, үйгө киргизип шырдак-кийиз салып калды.

Арстанбек үйгө кирип чечинип, комузун керегеге илип коюп олтуруп:

— Байбиче, мен намаз окуучу эмес элем, байыңар кокустан үйдө эле олтуруп албасын деп кана кирдим эле, же бай чыккандын ичинде олтурабы? Жазга маал-

кы арыкчылыкта коноктун сүрү жаман болот эмеспи,— деди.

— Жогунуз, Арстанбек аке, биздин бай андай коноктон жашынуучу киши эмес,— деп Көкөтөй күлүндөп от калап жатат.

Сарыбайдын аялы мукактанып сөз айта албай, кайсаңдамыш болуп, билгизбей Сарыбайды издегенсип жүрөт. Сарыбай болсо кантер айласын таппай, «кап, Көкөтөй, кудай бардыр, мени анык шерменде кылмак болду ээ?» деп былк этпей каптын ичинде жатат. Сарыбайдын уятынан дагы «тумчугуп өлөт беймин? Эми жөтөлүп жибербегей элем?» деп, каптын жыртыгынан демин чыгарып, астараак дем алып жатты.

Көкөтөй кементайын чечип каптын үстөнө таштап коюп, отту чоң калап салып:

— Байбиче, сен отту тамыза бер, мен эшиктен тезек алып келейин деп, ирегеде жаткан буулуу капты сүйрөп алып эшикти көздөй жөнөдү.

Кабы кургур жер босогого кептелип алып жакында эшикке чыкпайт. Сарыбай ансайын «буту-колум көрүнүп калабы?» деп төрт аягын бөйдүн аягындай бүйрүп, түйүнчөктөй болуп бүрүшүп жатат.

Көкөтөй Сарыбайдын эти ооруганына карабастан бар күчүнө салып катуу тартып, жер босогодон ашыра булкуп таштады. Күч менен серпилип барып тоң жерге тийген салмактуу кап жыртыгынан жарылып кетти. Таш аралаш, тоң жерге тийген Сарыбайдын чыканагы сынып кесте жаздап, томуюп чыга түштү. Көкөтөй Сарыбайга шыбырап: «Каптын оозун чечейинби, Саке, же жата турасызбы?— деди. Чеч, түгөнгүр, өлүп кетмек болдум!»—деп, Сарыбай жалдырайт. Көкөтөй каптын оозун чечип, Сарыбайды күкүмгө аралаш төгүп салып, капка тезек салып алып үйгө алып кирип, от каламыш болуп олтура берди.

Сарыбай үйүнөн ыраак барып чечинип, күбүнүпкагынып алып, малынын четинде жүргөн киши болуп койду короого салып, эшиктен каңырт салып борсборс жөтөлгөн болуп коюп үйгө кирип, конокторго учурашып олтурду.

Арстанбек мыкыйында күлүп, өзүнүн барышкелиш жөн-жайын айтып, ким экендигин тааныткандан кийин, Сарыбай байбичесин эшикке чакырып чыгып: — Ботом, байбиче, бул кишинин айткан сөздөрү эң эле укмуштуу го? Бир мал союп бербесек

соо кылуучу киши эмес көрүнөтү — деп бир коюн алып келип союп, коноктоп олтурду...

Арстанбек Көкөтөйдүн кол аягына жукпай шамдагай мал союп, кызмат кылып жатканын көрүп, ыраазы болуп:

— Ээ, иним, сен кимдин баласысың? — деп сурады.

— Мен Өмүрбектин баласымын, мына бу Сарыбайдын койчусумун деп, Көкөтөй өзүнүн жөн-жайын толуктап айтып берди.

Анда Арстанбек комузун колуна алып:

— Оо, иним, Өмүрбек экен өз атаң,
Сарыбай экен эмки атаң.
Өлбөсөн адам болорсун,
Сени байкап турам баяган.
Ээ, иним, байыңдын аты Сарыбай,
Сен калыпсың байга жарыбай.
Болотту ороп куурга,
Мунун кудай бардыр малына ай!

— деп, комузун кошо чертип, кооз үнүн заңылдата кошуп, Сарыбайды күлкүсү менен алаксытып сөөмөт сөздөрүнөн айтып берип олтуруп конуп жатты.

Арстанбектин айткан сөздөрүнөн, ар түрдүү макал, ырларынан Көкөтөй үйрөнүп калды.

2. КӨКӨТӨЙДҮН ЖОЛ ЧАПКАНГА БАРГАНЫ

Көкөтөй кечинде койду жайып келип айылдын төш жагындагы керүүгө жайып салып, өгүзгө кыйшая минип, айылдагы чогулушуп турган элди карап тура берди.

Айылдын төмөнкү четиндеги топтошуп турган элдин арасынан чолок жээрде байталчан, кызыл чепкенчен чапкан бойдон келип:

— Жүрү, Көкөтөй, бол, ылдам бастыр! — деп, шаштырган бойдон кубалап алып, топтошуп турган элге алып келди. Ал турган топ кишинин арасында бакылдап ыстарчындын үнү чыгат:

— Кана, Сарыбай бай, койчунду алып келбейсиңби? Жол чапканга жарагыдай немеби же оору-сыркоолуу бир келесоо немеби?

— Мына, айланайын, көрсөң? Ушул кантип жол чапканга жарабасын. Бастырчы ой, Көкөтөй, — деп Сарыбай өгүзчөн турган Көкөтөйдү элдин арасына чакырып алып: — Ата-а, айланайын, ыстарчын мырзам ай, ушул кантип жол чапканга жарабасын?

Оору-сыркоосу бар немеби дейсин, карачы, он беш-он алтыга чыккан чоң эле азамат, оору турмак эчтекеси жок. Бир ичкенде эки-үч аяк айранды удаа ичет.— деди.

— Ой, койчу, бар, кийим-кече, азык-түлүгүңдү алып даярлан, азыр айдап кетем. Түн боюнча алып барып стражниктин колуна берем,— деди.

Көкөтөй үйүнө барып бир табак талканын байланып Сарыбайдын кара өгүзүн минип байдын ирээтине жол чапканы камданып турат.

Старчын жогорку айылга барып даярлаткан козунун этин жел, аттанып келип чогулуп турган он-чакты жолчуну айдап келип элүү башы Кененсарыга тапшырып, өзү ошол айылга конуп калды. Кененсары түн боюнча айдап келип: «Биздин ыстарчыдан он киши алып келдим»— деп таш болуш Түмөнбайдын колуна берип кайтты. Эртең менен караса, Оттуу калчыгайынын түзүндөгү карагай-бадалдарын кыйратып көп эл жол чаап жүрөт.

Жыгач күрөктөр менен топурак күрөп, кумду ташты этегине салып ташып төгүп жаткан элдерди көрөсүң. Таш көтөрүп, топурак ташып жүрүп Көкөтөйдүн жаман тонуна эчтеме калбады.

Бир ай жол чаап сүрөгү бүткөн эл кетип жатышат. Бир ай турмак кырк күн чаап жүрсө да Көкөтөйдүн сүрөгү бүтпөдү.

— Өзүм менен чогуу келген элдин баары кетти, мени кандай кетирбейсин?— деп барса, таш болуш Түмөнбай менен болуштун жигити өзүн уруп, өгүзүн жыгып алып:

— Сенин айлыңдан киши кемип жатат! — деп Көкөтөйдү кайрадан бир ай жол чабууга буйрушту.

Жол чаап жүрүп кийимдин баарынан ажырап, арык таганынан жыгылгандай болуп стражникке күндө арызга барса таш болуш төшкө коюп-коюп барып жолго салып коёт. Арызын эч ким уктаганда «ооруп калдым» деп шылтоолоп барбай калса, жаткан жеринен уруп айдап кетет.

Айласы кеткенде «качып кетейин» деп бир түнү бадалды аралап жашынып баратса жол чапкандардын бири көрүп калып айтып коюптур, Таш болуш кармап алып аябай токмоктоп, алып барып кишене салып койду.

Эки ай эриксизден жол чаап, же азык-түлүк берген киши жок, же кожоюну Сарыбайдан кабар жок.

ара өгүздү болсо жыгып алгандан кийин эле сатып сиберишкен.

«Үйгө барсам өгүз кана деп Сарыбай урса, мында сүрсөм кардым ач, кийим-кечем жок болсо, кандай ылаям?— деп Көкөтөй эң бир кайгылуу болуп жүрөт. Ирок, жалгыз эле Көкөтөй эмес, ага окшогондор олуу жүрөт. Бир күнү болуштун жигити айылдан оюш, кымыз алып келмек болуп «жаныма бир бала сүрсүн» деп жатканда таш болуш Түмөнбай Көкөтөй-ү кошуп берди.

Жолдо келатып:— Ой, айланайын, аке, мени бошоуп жиберип, ирээти келген элден албайсызбы? Жартаң атам, энем бар эле, менден башка балдары олсо дагы ар кайда малай болуп кетишкен. Менден ашка багар кишиси жок өзүм дагы эки айдан бери сол чаап жүрүп арыктыгымдан жыгылмак болгонумду өрүп турасыз,— деп ыйлап жиберди.

— Бастыр калжырабай, сага убал барбы! Байдын рээтине келген кишилер жол бүтмөйүнчө бошон-ойт! — деп ачууланып коюп алдыга түшүп жүрүп алурду. Көкөтөй аксак карагер бышты менен тердиги алгери кетип, ээри кийин кетип, четин чыбыктын ничке ашынан кармап алып карагерди чыргалата камчыла-ыш келе жатат.

— Ой, сенделген неме, сен кандай немесиң, жете астырбайсыңбы?!— дейт шайбырлай баскан кара уурул ат менен эки этегин коё берип, кызыл, кыюулуу к калпакты кыйшайта кийип. — Ой, жаман кудай рган, атка дагы бастыра албаган неме экенсиң, астыр! Мындай илкип жүрсөң айылга качан жетебиз? Астыр, мен айдап алайын — деп, кара буурул ат менен өмгөктөтүп, жаман карагер быштыны сооруга ир салып айдап алып, Кичи-Кара-Кужурдун суусун епчий кечип келатат.

Көкөтөй: — Оо — ой айланайын, аке, ылоодо жүрүп өрүнгөн киши бир минип, төрт аягынан жаяптап алган карагер бышты менен байдын коюн кайтарып сүрүп басма ылоодо эки ай эриксиз ачка жол чаап, түзүнөн ажырап, таш болуштун таягына ий бол-он менден эмне ылдамдык сурайсыз? — деп улутунуп оет.

— Ой, атандын оозуначайын, бабыраган бир кудай рган неме көрүнөт! Жол чапсаң байдын малын лып башы боолуу малай болгонундан байдын ирээтине елип жол чаап жүргөндүрсүң, же менин кайыныма

жумуш кылып берип жатасыңбы?! Карагер бышты экөөңдүн шорун арылганча качан, камчыланып бастыр! — деп болуштун жигити кылчайып карады.

— Ата-а, айланайын, акебай, карабайсызбы, минтип эле өзү баспай келатпайбы! — деп карагер быштынын оозун кагып, олчойгон боз кийиз өтүгү менен күрс-күрс теминип коюп Көкөтөй: — кичине ат чалдырып албайлыбы аке,— деди.

— Макул эмесе, бул аттын ооздугун чыгарып туша кой, — деп, түшө калып тышкы чапанын чечип коюп кем селинин топчуларын чыгарып, көкүрөгүн желлип-желлип коюп болуштун жигити суунун боюн көздө басып кашатты эңкейип кетти.

Көкөтөй жаман тонду чечип карагер быштыга бөктөрүп, көк чыт чапанды сыртынан кийип, кара бууруу атка минип алып эки жакты караса, болуштун жигити суунун боюнда бети-колун жуунуп олтурат. Көкөтөйүнүн катуу салып:

— Оо-ой, кутурган дөбөт! — деп нары карап олтурган жигитти чакырып калды. Суунун күүсү менен каңыртты укканда эки жагын каранып, болушту жигити кара бууруу атты минип кашатта турган Көкөтөйдү көрүп ордуна тура калып ылдамда басып калды.

— Ой, кутурган дөбөт, былк этпей ошондой тура Берилеп бассаң таш менен төшүңдү жара коемун! — деп Көкөтөй колундагы аяктай кара ташты көрсөтүп колун сунду.

Жигит шашып кетип: — Ой, айланайын, эмне деди сиң? — деп тура калды.

— Кош дейм, мен кеттим! Элге-журтка салам айты кой! — деди.

— Ой, садаган кетейин, баатыр, андай кылба! Бүгүн барган жерден өзүңдү бошотуп, үйүңө кетире мин, бери кел, баатыр, бери кел. Ошол чапанды кийсе кийип ал,— деди.

— Сен чапан бергенди коюп, айлап туруп айткан арзыма оң жооп берсең мен ушундай кыламбы! Кош эми, көргөн-укканыңды элге айта бар. Мен эки айдан бери кара суу ичип, катуу таяк жеп жочаап жүрүп өлгөнүм жок. Бир күнкү жөө калганда сен эч нерсе болбойсун. Карагер бышты — кара өгүздүн төлөөсү. Кара бууруу ат — карсылдатып сабага камчындын айыбы. Өлбөсөк дагы көрүшөрбүз, ко эми! — деп, чукул коштогон карагер быштыны сооруп

бир салып, күмүш үзөнгүгө чокойдун тумшугун илип коюп, буурул аттын очурандаган жоргосуна салып, Көкөтөй Долонду көздөй камчы уруп, жолго түшүп жүрүп кетти.

Болуштун жигити кашатка чыгып, эки жагын каранын туруп Көкөтөйдүн карааны үзүлгөндө колун аркасына алып, суу бойлогон чоң жол менен балпая басып жөнөдү.

Көкөтөй Долондун белин ашып алып, күндөптүндөп жүрүп олтуруп Кочкорго барып карагер быштыны сатып келич, маасы, көйнөк-кече алып кийинип, Тоңдогу энесине барып бир жыл жүрүп кайра келсе, атасы Өмүрбектин эч дайны жок. Сурамжылап жүрүп бышыктап дайнын укса Көкөтөй ала качып кеткен эки аттын төлөөсүнө бий-болуштар бирин-эки малын талап алып, өзүн тентитип жиберешкен. Иликтеп жүрүп Көкөтөй атасы Өмүрбекти Ботокан деген манаптын айлынан тапты.

Көкөтөй эки айча үйүндө жүргөндөн кийин Ботокан Көкөтөйдү жылкыга салып он эки айлык акысына бир тай бермек болуп Өмүрбек менен макулдашты. Көкөтөй: «Кой ата, кишиге жылкычы болуп башымды байлап берип бир тай алганча Көлгө көчүп барып, Тоң деген жер камыр гана жер экен, эгин айдап оокат кылалы» десе, Атасы Өмүрбек: «Оо-ой, балам, «Кайда барсаң эле Мамай-Өмүрдүн көрү» дегендей, кайда барсаң эле бай-манап жок эмес. Андан көрө ушул Ботокандын малын багып, кызматын кылып жан сактайлы» деп болбой койгондо Көкөтөй он сегиз жашында Ботоканга жылкычы болуп туруп калат.

КӨКӨТӨЙДҮН БАЙГАЗЫНЫ СӨЗГӨ ЖЫККАНЫ

Кечкурун эле: «Салоомалейкум! О, балдарым, аман-эсен жатасыңарбы? Мал-жаныңар эсен турабы, балдарым?»— деп, баса албай калган, арык, кара-сур кунандын чылбырын жолум үйдүн кырчоосуна илип коюп, ак улактын терисинен улап алган эски көпчүгүнүн үстүндөгү жамаачылуу кара-ала куржунду алып, көк-ала сакал Тооке жолум үйгө кирди. Каттуу үшкүрүп боз тери тумагын алып жерге коюп, маңдайын сыйпап, терин шыпырып, саба жакты жал-жал карап тамшанып, жылкычыларды кыдырата тиктеп олтурду.

Жолум үйдүн улага жагында отурган Аалыбай: — Ээ, абышка, сен саба, андан калса көнөк, аяк, табактын баарын карап, анан кыдырата жылкычыларды тиктеп калдын, кайдан келаткан, кайда бараткан абышкасың? Көргөн-билгенинден кеп сала олтурбайсыңбы? — деди.

— Ээ, айланайын балам, мен мобул эле Төлөктөгү айылданмын. Береги Чаарташ жактагы малчы айылдар жакка бараттым эле. Жокчулугу курусун оокат үчүн ачык таш кыдыртып сатып, тери-терсек алып, антип-минтип жан сактоочу элем, балам. Бүгүн келаткан жолумдан бир кызыл чок чыгып «Кунаның керек» деп ээрчитип алып салпылдатып кечке алып жүрүп, жаман кунан баспай калганда таштап кетти. Эки киши экен, балам. Ошондон жылкынын чети көрүнгөнүн эле барып жатып кетейин деп, жаман кунанды жетелеп алып сонункарды жиреп олтуруп араң жеттим, балам. Же бир жакын арада айыл-апа көрүңбөдү. Дагы үшкүрүп койду.

— Кызыл кулак абышкасың го? Арак самынын барбы? Куржунунда эмнең бар? — деп дагы сурады Аалыбай.

Жолум үйдүн төр жагынан башын көтөрүп, чүмкөнгөн кементайын кайра серпил жиберип: — Оо, атаңдын көрүнө чейин, ит! Арак самынды кое туруп мурда берки таңдай кургап келген кары кишиге кымыз куюп жуткуруп, кичине эс алдырып, анан самынданып жуунбайсыңбы? Карынын кадырын, жокчулуктун жоболоңун билбеген ақмак! Балаң барбы? Малың канча? Өзүнүн ал-абалын сурабай араң келген кары кишиден а дей электе арак самын сурайсың. «Бакырлык башынан өтпөгөн кардык тарткандын кадырын билбейт» деген ушул. Тур калжырабай авама кымыз куй! — деп уйкудан жаңы ойгонгон Көкөтөй тонун жамынып эшикке чыкты.

— Ырас айтат балам, таңдайым кургап, карыган киши терең карды малтап жөө келип ымжан эле жаным араң жеттим, айланайын, балдарым. Тооке суу болгон тондун этеги менен терин аарчып, сакал, мурутунун бирин-серин музун сыдырып олтурду. Аалыбай тура калып удаасы менен эки аяк кымыз берип каткаксыган Тоокенин суусунун кандырып салды.

Көкөтөй кайра жолум үйгө кирип, кымыздан ичип алып: — Ой балдар, эттен жакшы салып мынабу кишини тойгузуп, жылуулап жаткырып, жакшылап

түнөткүлө, — деп сыртынан курчанып, жылкы кайтаруучудай өңдөндү.

— Ой, айланайын балам, эшиктеги жаман кунанды ала барып жылкың менен бага келип бересиңби? — Тооке эшикке чыгып, улак көпчүктү кунандын соорусуна жапкан болуп, жетелешип туруп калды.

Эртең менен саалуучу бээлерден бөлүп айдап келип кулундарга ширге салдырып Көкөтөй Тоокенин кунанын койгузуп аман-эсен алып келип берди.

— Ээ, Тоокебай, үшүбөй, тоңбой, кардың тоюп, жакшы жаттыңбы? Ии, канча балаң, канча малың бар? Кымыздан шашпай ичип, күн жылыганда кет, — деп Көкөтөй Тоокенин ал-абалын сурап олтурду. Тооке көзүнөн чолок жашын чыгарып улутунуп коюп:

— Жакшы эле жаттым, айланайын, менин как өзүңдөй болгон уулум бар эле... баары жок колуна келип, эми адам болуп келатканда өлүп калып шорум катып калбадыбы, балам. Эми андан кийин бир-эки жаман неме көрдүм эле алар жаш болуп, өзүмдөн башка чырлык башын сындырар бүлөөм жок. Эптеп ошол жаман балдарды багып турчу элем, айланайын. Жалгыз кунан маминтип кырчаңгы болуп баратат жана өзү да арыктап жалгыз жилик неме баспай калды. Соопчулук эмеспи, балам, бир күч-мүч берип турсан болор бекен Байгазы баатырдын жылкычысы экенсин. Бул балдарым айтып отурду ушул коштун билерманы эле сен дейт, айланайын оорутпай, жорутпай бир ай, жарым ай минип берки кунанды туюнтуп алып кайра берсем бир кунан, тайдай мингич болор бекен, — деди.

Көкөтөй Тоокенин каңырыгы түтөп турганына боор ооруп: — Ээ, Тоокебай, мен ошол сен өңдөнгөн жармач карыларды багам деп ар кайсы байга жылкычы болуп жүрөмүн. Андай эле өтө зарыл болсоң бир күч берейин, атамдай киши экенсиң жазга чейин минип жумушунду бүтүрүп алып биз Нарынга көчөрдө кошуп бер, — деп чөйчөгү барчалык кер быштыны кармап берди. Тооке жалынып, жалбарып кербыштыны минип сур кунанды кыйкайтып жетелеп алып, батысын берип жөнөп кетти. Жылкычылар «атаа, Көкөтөй баатыр башка эле бир дүмбүл бышты айгырдан бербей ошол Байгазы жакшы көргөн быштысын бердиң эми абышка жакшы мингей эле» — дешип чурулдашты.

— Ээ, балдар, Байгазы быштысын жакшы көрсө

мен Тоокени жакшы көрдүм, ачык сатып бир нерсе таап алып балдарын баксын»— деп олтуруп: — Ээ, балдар, Арыстанбектен укканмын: «жашынан кимдер карыбайт жабыкпай тулпар арыбайт» деген — деп кырынан жатты. Жылкычылар «ни, ни, Көкө, дагы айтсаң»— дешти. — Эмесе:

Аргымакты арык деп

Жолго таштап кетпенер.

Азаматты карып деп

Журтка таштап көчпөнөр.

Аргымак арык жал күтөр,

Азамат карып мал күтөр»— деп карыялар айтып жүрбөйбү. Бул малдын азабын биз көрүп, асылын байлар көрүп жатпайбы,— деп бир кыйла меселдерин айтып берди. — Алда айланайын Көкө ай, не бир жакшы кептерин бар ээ,— деп жылкычылар мактап калышты. Бир ай чамасы болгон кезде жылкыны чаар таш, кум белге салып жатып Көкөтөй Төлөктөгү айылдарга барды. Айылга конуп калып эртеси аттанайын деп жатса баякы Тооке Кербыштыны өлтүрүп алып эмне деп жооп айтарын билбей суркунанды жетелеп алып Көкөтөй отурган айылга келди.

— Ой, айланайын балам, мени кудай уруп салды, Кербыштыны өлтүрүп алдым. Ордуна берейин деп суркунанды тоюнтуп койдум эле балам, муну алып барып ордун бастырып кой. Үч эчким бар эле тандап туруп бирин алпарып союп ал, айланайын,— деп жалдырап,— бир эчки, бир кунан менен эле кутулсам болду,— деп жалынып турат.

— Ээ аксакал, кунанынды минип алып оокатыңды кыла бер. Эчкиңди балдарыңа тукум кылып бер, сенин ээриңди жерге таштап, кунаныңды алып кетпеймин. Мен Байгазыга барганда бир жооп айтып кутулармын. Агер кутула албай калсам, ошондо келип кунаныңды алдырып беремин, коркпой жата бер, Тоокебай,— деп Көкөтөй аттанып кетти.

— Ата айланайын балам ай, алып кетсең болот эле, Байгазы малга кароо киши деп уктум эле. Өзүң кыйналып калбагай элең,— деп Тооке Көкөтөйгө кайгырып калды. Бул учурда эки ай өтүп малчылардын баары Нарынды көздөй бет алып көчмөк болуп турат. Шол көчүрүп кеткени келген кишилердин кайсы бирлери: «Ээ, Көкөтөй, Байгазы баатырдын бир күлүк болот деп жүргөн быштысын кишиге берип өлтүрүп коюпсуң. Ошол быштысына жаман капаланып

отурганын көрдүк: «Көкөтөй кул бир келерсин, саа кылбасам» деп сүйлөнүп жатканын уктук деп кеп санышат.

— Ээ, баатырлар, Байгазынын бир быштысы турмак ардин кунунан деле кутулат турбайбы «алалынан зыян тап, акыры пайда көрөрсүң» дегендей мен уктап калып суруга алдырып, бөрүгө жедиргеним жок, бир бечаранын ажатын ачам деп берип койдум эле, бир мал миян тартсам эчтеме болбосмун»— деп жооп берет Көкөтөй. Бул учурда малчылардын баары жаздоо жерлерин көздөй көчүп калышты. Элдин аркасынан булар да жылкысын айдап көчүп барып Жалпыздынын адырына конду.

Ал жерге үч-төрт өргүп алып, бир семиз тайды коштоп эки чанач кымызды артынып, эки жылкычыны ээрчитип алып Байгазыга учурашып келемин деп Көкөтөй жөнөп калды. Айылдын бери четине жакын барганда эки жылкычы Байгазынын коңшуларынын үйлөрүн көздөй кетчүдөй болду.

— Ой, силер кайда барасыңар, чогуу барып түшпөйлүбү?— деп Көкөтөй жолдошторунан сурайт.

— Биз мына бу эле үйлөр жакка барабыз «ачуулунун алдынан чыкпа» дегендей, кыялы жаман киши эле баатырдыкына өзүң эле бар Көкө»,— дешет.

— Ой, атандын көрү, иттер, жаңы казан датын жалашып жайытта бирге болуп жүргөн жолдош эмес белек, Байгазы мени урса арачалабайсыңарбы, жолуң болгурлар, кокустан сый көрүп калсам силер да сый көрбөйсүңөрбү,— деп жолдошторуна таарынгансып катуулап бастырып барып Байгазынын үйүнө түшүп, сай менен атын мамыга байлап салып, кымызын алып Байгазынын үйүнө кирип барып табыштуу үнү менен салам айтып калды. Көкөтөйдү көрө салып Байгазы токто жанчып эрмектеп отурган колундагы кычкачын гаштап жиберип, сакалын тырмалап, өңү-түсүн бузуп төр жакты карап алып: — Атандын оозунчайын томояк ал көкбулак кагазынан келген чечекти Бытпылдык деген жерде туулган Керче деген айгырдын тукумунан эле атандын оозунчайын тентиген бугу, эселде оңолбогон бир томаякка берип Керчалышты өлтүртөт дейт бул ит. «Кердирип салчы, Сайкал байбиче, кызыталакты, кердирип сал»— деп жүктүн алдында отурган Сайкалга колун сунуп, «көзүмө көрүнбөй эшикке чык де, жинди атандын көрүн урайынды,

дагы уялбай «салам алеким» деп коет» — деп тескери карап отурат.

— Ээ баатыр, эзелден берки жарыбаган Тоокеге эси жогунан жылкы баккан мен бир тайыңыздын күчүн берип өлтүрүп койдум «бир мал бөрүгө, бир мал төрөгө» деген экен, баатыр, башым аман болсо нечен Кербышты таап берермин. Элдин жылкычылары онду бөрүгө жедирип, бешти ууруга алдырып келди. Мен болсом өз элдин бир кедейи ыйлап келгенинен, жармачтыгын көрүп, жан сактасын деп берип коюп бир тайыңа зыян кылдым. «Жеген иттин бетине кара эрге чарык табылар» деген экен, баатыр, — деп оттун төмөн жагына Көкөтөй сыңар тизелеп отуруп калды. Ансайын сакалын тырмалап «атаңды көрүнө чайын «кедейиң ыйлап келгенинен берип койдум» — дейт, мындай неме меселчи болот экен. Унчуппа деди байбиче, уяты жок итти ал Кербыштың үчүн мындай кулдун кара башын аламбы, я» — деп Сайкалды карады. Көкөтөй тондун этегин тизесинен басып, кымырына олтуруп.

— Эй, баатыр, бир жылкы үчүн мени алганыңызга капа болбоймун. Бир тай үчүн 12 ай үчүн өзүм деле башымды байлатып жүрбөймүнбү. Бирак мага ачууңуз келип жатып эле сакалыңызды жулуп салмак болдуңуз.

— Неме дейт? Неме дейт, атаңдын көрүңүз этек кул? Менин жылкым элдин жылкысындай майда-чуйда жылкы бекен ыя, же иттин кусундусундай сарала жылкы бекен? Менин жылкым кара-кызыл турна көк төрт сан кыртыш тобурчак чалыш жылкы го ээ... Сайкалжан, бул кулду эшикке алып чыгып кердирип салчы, божурабай «Ит кутурса ээсин кабат» дегендей, мунун айтып турганын көрчү, — деп Байгазы адатынча көчүгү менен тегеренип кереге жакты карап сүйлөп жатат.

Көкөтөй ачуусу келе түшүп: — Ой, баатыр, бир тайдын өлгөнүнө керели-кечке көчүгүң менен тегеренип жатып шымыңды тытып салдың. Эки жылкыңды бөрүгө жедирип келсем го сакал, мурутуңа кошуп каш, кирпичинди такыр жулуп салмак экенсиң. Мынча кайгыраарыңды билсем нары бастырып тынымсейиттен төрт-беш жылкы сурай келип жылкыңдын туягын арбытып койсом болмок экен. Өз айлындагы томояк Тоокеге бир тайыңдын күчүн берсем уурудан бетер керип сал дейсиң. Казак, кыргыз, бугу, саяк жыл сайын беш жүз атынын күчүн минип, бергени берип, бербегени

азоо атыңарды үйрөтүп алгамын деп жалаа кылып атгарын карыгыча минген бугунун Солтонкул деген байынын кандай жаны бек неме? Сакал, мурутунду маа өчөшүп тырмалай бербе, баатыр сенин жылкың көк булак казагынан келсе мен барып Үрүмчү Кара шаарынан алдырган Солтонкулдун кулжа моюн, кыз көз, теке жоомарт айгырларынын тукумунан алып келип берип кутулайын, баатыр»— деди.

Байгазы кайра тегеренип Көкөтөй жакты карап:— Ой, атандын көрү жинди бугу менин жылкымдан эле ошол Солтонкулдун жылкысы мыкты бекен? — деди.

— Ата, баатыр ай, Солтонкулдун жылкысы чобур болсо, жалпы сарбагыш кадыр салып жатып Ак сурду суратып алып отуз асый болгончо Адылыңа мингизип карыганда сөөгүн артып койдун. Төрөкелдин бугунун колуна түшүп буту сынып байлоодо жатканда Балбай баатыр Ак кызылды мингизип узаткан экен, чобур болсо ашка, тойго чапкан сайын чыгып, «Төрөкелди баатыр ай, Аккызыл келе жатыр ай» дедирип сурнайдын күүсүнө тарттырып жүрөт беле,— деди.

Байгазы мулуң этип күлүп: — Оо, атандын көрү жинди кул, капкайдагы сөздү билет, аны кайдан уктун эле, куу аяк кул? «Байбиче, бу жиндиге жа мен ичкенден берчи» — деп сакалын жаагынан бери сылап, «атандын этин жеген жинди» деп оозун күбүрөтүп Көкөтөйдүн сөзүнө жыгылгансып калды. Сайкал маашыр алып «Чунак Көкөтөйдүн кеби ай»— деп жүктүн бурчундагы керегенин башында илинүү турган жез ооз кара көөкөрдү алып келип, илеби жука кырма кара аякка көөкөрдү энкейткенде аптыга түшүп көк карга болгон арак шар дей түшүп, аяктын капортосуна жакындай түштү. «Кап, куюлуп кетти!»— дегенсип, Сайкал «Чактап эле ич, Көкөтөй» деп аякты сунары менен ала коюп Көкөтөй тартып жиберип, Сайкал кайра басып жөнөй бергиче «Бар болсо дагы бир аз берип коюңуз?» деп Байгазыга угуза сүйлөп калды.

— Ий, кудай урган Көкөтөй көп ичил койдун, бул тим эле арак эмес эле үсүп алган арак эле. Эми ичсен өлүп калбайсыңбы,— деп бербечүдөй болуп нарылап баратканда чыдай албай Көкөтөй: — Ата, байбиче ай, киши ажалдан өлбөйбү, тамактан да өлөт беле, бар болсо бере түшсөңүз болот эле,— деди. Байгазы алая карап: — Ээ, Сайкал жан ай, алда сенин колуңдун кызганычы ай! Бар болсо бере берсенчи. Оттуу

чиркин болуп жатабы, өлмөктөн житип кетпейт. «Тамакты бир тууш ичет, бир кууш ичет» деген экен, бул туушуна ичип жаткандыр, бер Сайкалжан, бер нары,— деди. Сайкал чебердеп куюп, азыраак арак берди, аны дагы жутуп жиберип, бир аз отургандан кийин Көкөтөй маңдайынын терин шыпырып өзүнөн өзү сүйлөгүсү келип «ушул кызуу менен Кербыштыны бир жаңсыл кылып кетсем болот го» деген ойду кылып Байгазыга тийишмек үчүн «Ээ, баатыр, малыңызды качан көрсүз, кайсы жерге барабыз»— деди. Байгазы Сайкалды карап: — Ой, Сайкалжан, мунун чаначына эт-мет болсо салып берип узатпасаң, ичегиси ысып калды эми капкайдагы сөздү сурап жатып адамды мээ кылып жиберет, узат,— деди. Сайкал: — Көкөтөй, чаначынды бошотуп алып келчи, эт салып берейин. Малыңа эрте кет. Баатыр малына барсын дейт го.

— Ой, байбиче үйдөн аттангыча маа энчилеп «Малыңа бар» деп коюп малдан келээрим менен» «керип сал» деп отурса баатырга Тоокенин жалгыз сур кунанын алып келип берип атам менен энемди багып алганым жакшы го» деп эшикке чыгып үйдүн жанына туруп алып катуу үнүн салып кыйкырды: «Жылкычылар эле, жылкычылар, жүргүлө, баатыр» жылкыны түн катырып айдап Кажыртыны өрдөтүп Шаты менен чыгарып, кайра Соң-Көлгө алып барып баккыла»— деп жатат. Бат жүргүлө, жылкыга барып эрте айдайлык»— деп бака-шака түшүп кыйкырып жатат.

Байгазы: — Ой, Сайкал, эшиктегин мас болчу бейм, бери чакырчы, мен качан Соң-Көлгө алып кеткиле дедим. Бул мага тийишип жок жердеги калпты айтып жатабы, чакыр,— деди. Сайкал: — Ээ, Көкөтөй, бери келчи! Ээ жинди, кудай алкагыр, көрүнөө эле калп айтып кыйкыра бересиңби? Мас болуп калдың белем да, бери келчи,— деди. Көкөтөй: — Ээ, байбиче, алты ай жылкы багып, ак кар, көк музда жүрүп айылдын четин бүгүн көрүп отурсам кайсы жылуу сөз угуп жырлаганыма мас болом? Сарбагыш туугандардын тардысына жакшылык кылам деп жакшысынан тил укканыма уугуп жатпаймынбы,— деп үйгө кирди. Байгазы:

— Ой, Сайкал байбиче, бул жинди мас болгон жок, маа кекээрлеп калпты айтып жатпайбы. Сөзүн көрбөйсүңбү, чучукка жетип турбайбы,— деди. Көкөтөй:

— Жогунуз баатыр, жогор жагын тынымсейит бо-

рукчу болсо, төмөн жагың чоро саяк болсо, мандай жагың моңолдор, черик болсо, ар кай жерден жылкы алышып, эр өлтүрүп жатса, жылкыны кайда багабыз? Малыңызды качан барып көрөсүз?— десем жооп бербей эле «узат байбиче, узат байбиче» дейсиз бир быштысын өлтүрүп койсом керели кечке көчүгү менен жылып тегеренип жатты, кокустан бир-эки жылкысын ууру алса жылаңач оонап жатып убара кылабы деп ууру-бөрү барбагандай бек жерге алпарып багайын деп кыйкырдым,— деди.

Байгазы мулжундап күлүп: -- Оо, атандын этин жеген чиркин, Кербыштыдан кутулуп кетейин деп менин жиниме тийгени бакыргансың го, болуптур, болуптур доолабайын, малыңа бар. Мындан ары Кербыштыны сенден доолабаймын — деди. Ой, баатыр ай! Жылкындан бир тайынды зыян кылбай багып келсем, арыкчылыкта бир эли казы чыккандай тай жетелеп келсем, жайкы кымыздын көрөңгөсүн кыш узабай ала шалбыртта эки чанач кымыз алып келсем «Кандай, Көкөтөй, малы-жаның аман келдиңерби?»— деп кымыздан ичип, эшиктеги тайды союп, жаңы казы, картасын жеп, малыңдын ырахатын көрүп алып, анаан бир оокумда жылкыга бастырып барып, малың кандай багылып келгенин көрүп «баягы Кербышты жок да, Көкөтөй?» деп мени уялтып бастыра бербей төрүңдү карап сүйлөп, байбиченди маа тилмеч кылып, керегенди карап сүйлөп «керип сал» деп коркутуп, баатыр тургай балаңан кылаар иш эмес, баатыр. Кербыштыңды дооласаң жылкыңды аман багып берейин десем дагы бир бай быштысын берер,— деп камчысын алып Көкөтөй эшикке чыкты. Байгазы аркасынан чыгып мамыдагы семиз тайды көрүп «бали-бали Көкөтөйүм!»— деп Көкөтөйдү «жүрү үйгө» деп алып кирди.

— Көкөтөй жан, сени эркелетип жатамын. Малды баккан киши эле билүүчү,— деп ички чапанын чечип берип Байгазы,— Мени «мындай, андай деди» деп кишиге айтпа. Мен сага аял алып берип, энчи берейин деп жүйбөйүмбү, бул сөздү оозуңдан чыгарба? Мен дубанды коркутчу элем, мени сен коркуттуң. Сөзүңө жыгылдым, уулум,— деди. Сайкал чаначына сүр эттен толтура салып берип: «Көкөтөйүм баатырдын өз балдарындай эле көрүнөт» деп мактап салды. Көкөтөй «Мен дагы сизге эркелеп дөөрүп жатпаймынбы, кечирип коюңуз, баатыр?»— деп аттанып кетти.

КӨКӨТӨЙ УЗУН УУРУ МЕНЕН ДОСТОШКОНУ

Көкөтөй күлүк Карагер атты минип, семиз күрөң бээни коштоп, чаканыраак кызыл чаначка аз бөксө ууз кымызды байланып Чоң-Жаргылчактын күн чыгыш жаккы кашатынан кыяга кирди. Көктөмдөкү семиз аттын кыялы кандай? Жазгы ууз кымызга кызымтал болуп жолдун өөдө-ылдыйдыгына карабастан токтогон күрөң бээге сылай камчы чаап Карагер аттын желе баскан ылдам жүрүшү менен эндей тондун этегин делпилдетип Жаргылчактын кечмелигинен бат эле өйүзгү кашатка чыккандай болду. Жолдун үстү жагында жамбашы каркайган, мойну кулач болгон, ичи октой жараган упчулук сары тердик, куш баш ээр, кара көрпөчөнү баштанчалап тарткан күрөң аттын чылбырын, узунураак учунан кармай жүүртө басып, камчы сапты таянып олтурган эки ийини барчын бүркүттүн мүрүсүндөй болгон канжа мурун, чап жаак, сары жигит күткөн кишидей болуп Көкөтөйдү карап комдонгон илбирстей болуп:— Ой Мурза, бери тарта кет,— деп жалоофруган үнү менен чакырып калды. Көкөтөй бура тартып, бастырып келип:

— Салоомалейкум. Ээ баатыр, жол болсун?— деди. — Аа баатыр алай болсун. Өзүңө да жол болсун, канжыгандагы кымызды баатыр»— деди Көкөтөй атынан түшүп;— Кымыз эле бул баатыр, кымыз эле болсо...

— Айып көрбөсөң, чече кел, баатыр?— деп жүүртө баскан жигит малдаш токунуп отурду. Көкөтөй чаначты чечип келип чайкап-чайкап:

— Мына баатыр, талаа жери эмеспи аяк жок эптеп эле огожо кармап, чанач менен иче тургансың. Шашпай олтуруп ичишинче ич,— деп чаначты колуна берди.

Баягы жигит чаначтын оозун кайрып, он тизесин көтөрүлтө түшүп, чыканакты тизеге таяп алып ооздуктура жутуп, катуу үшкүрүп бир аз демикенин басып, кайрадан чаначты көтөрүп, кыйла жутуп, чаначтын түбүн жерге коюп, оозун кармаган колу менен тизесин таянып, сол колу менен маңдайына сылап, тер чыга түшкөндөй болуп:— Ырахмат баатыр, алла ыраазы болсун, ырахмат,— деди. Көкөтөй:— Ээ баатыр, сага да ырахмат. Ич шашпай ич,— деди. — Ичтим баатыр, эки күндөн бери тамак иче элек элем, катуу жутуп жиберип аптыгып, тоюп калдым,— деп чаначты Көкөтөйгө берип, жоолугун алып, терин сүртүп олтурду.

Көкөтөй кымыздан бир аз жутуп:— Ээ баатыр, эс алып туруп кымыздан иче түш. Кичине отуруп жай сурашалык. Мен болсо Нарындык тынымсейит боломун. Азыр үйүмө баратам. Береги Көлдүн көкүрөгү Жакка бардым эле жолдо айыл жогунан бир аз кымыз байланып алып таңдан мурун эле чыктым эле, катуулап жүрүп келдим. Бүгүн Кажынын белине жетип конот элем. Эми өзүн жөн-жайыңды айта отур баатыр. Атың алыс жерден келаткандай көрүнөт, каржалгансып калган экен,— деди.

— Баатыр, мен болсом Жумгалдын аяк жагы — Кабак деген жерден келатам. Мурат уулу деген айыл элек, өзүм болсом көп жаман эмес элем, баатыр. Кудайдын буйругу экен шайтан болуп эки кишини бирдей өлтүрүп коюп колум кандуу болуп калып, элимден качып чыктым эле. Бой тарткан жалгыз карындашым бар эле «мени таштап кетесиңби, абаке?»— десенинен башка бирөөнүн колуна кор кылбайын деп атакелип кургак Илепистин айлында кайыны бар эле «аманатыңды ал» деп берип келдим. Ал жерге баш калкалап тура албай нары чети казакка чейин кетпесем бугу, сарбагыш, саяктын арасына бата албайм го деп кетип баратам, баатыр. Мына бул ат болсо биздин төмөнкү Кетмен-төбө, Таластарда бир канча байгеден чыккан белгилүү ат эле, күндөп-түндөп келатып ноюгансып калды. Эми, баатыр, сен дагы бир азамат көрүнөсүң, төштөшүп дос бололук. Карагер атты мага бер, баатыр. Өлүп калсам ыраазы бол жана куран окуп кой. Агер тирүү болсом өзүм таап аламын. Атыңды айтып кой, унутпай айтып жүрөйүн. Бул жакшылыгыңды мен билбесем кудай, арбак билер,— деп ишинин өтө зарылдыгын айтып, көзү чачырап турду.

— Ээ, баатыр, өзүң эки бирдей эр өлтүрүп качып келатсаң, сени менен мурун сонку көрүшпөсөм, же аты-жөнүңдү билбесем. Дагы кандай сөзүң бар, апкаарыбай дагы сүйлөчү, баатыр,— деди Көкөтөй.

— Башка деле сөзүм жок, кучакташып жана дос болушуп койсок колкоң мендей болсун, баатыр. Карагер атты мага берип күрөң атты ала кет. Өлбөй кайра келсем Жумгалдын кайсы жеринен «Узун ууруну билесиңби»— десең бешиктеги баласы да айтып бере алат, баатыр,— деди.

— Ээ, Узун ууру баатыр, мен сенден колко үмүт кылып отурган жерим жок. Атың Узун ууру болсо,

эки кишини бирдей өлтүрүп качып жүрсөң, сенден мен эмес шайтан дагы үмүт кылбас. Бирок сен дагы азамат көрүнөсүң «акыр заман аттан айрылган жерде» — деген экен. Ушул сырларыңдын баарын айтып турганыңдан, кайран жигит кор болбосун деп Карагер атты берейин деп турамын. Өлбөсөк көрүшөбүз. Өлгөнүбүздү угушсак куран окушуп коюшарбыз. Уругум тынымсейит, атым Көкөтөй, мына керек болсо баатыр, — деп тура калып Карагер аттын ээрин алып, күрөң бээге токуп, — баатыр ат берип, ат алган асбагалак дейт, атыңды коштоп кет, — деп Карагер атты туура тартты.

— Ой садагаң кетейин Көкөтөй досум, бул ат мага ат болобу? Карагер ат бир караны көрсөтөр. Сага ат берип ат алдым десем оңомбу, эптеп тоюндуруп алсаң коштошпө кетер. Бул күрөң атты ала кет досум, — деп карагер атты токунуп, — келе баатыр, колунду, — деп Узун ууру терин шыпырып бери басты. Көкөтөй чаначты жерден ала коюп: — Ме досум, байлан, талаа жеринде илген идиш жакшы болот, эми досум, карылардын сөзү бар эмеспи: «Ачта жеген куйканды токто унутпа, токто жеген куйканды текти унутпа» деген, кайда барсаң жолуң болсун, — деп кол алышып аттанып экөө эки жакка жүрүп кетишти.

Тосордун Акчийине келип от жерге аттарын тушап, таң сүргөндө аттанып жүрүп баратат эле, күн чачырап келаткан маалда Көлдүн боюна жакын кумдуу дөбөчөлөрдүн арасындагы камыштан эки атчан киши чыгып алдын тосо желип келишип: — Ой, токтой тур!» — дешти. Көкөтөй байкап караса бирөөнүн белинде жез чоюнбаштын башы көрүнөт. Көкөтөй тартып тура калып: — Ээ, мурзалар улуктун укуругу узун деген ушул. Бери бастыргыла. Ким болосуңар? Кайдан келатасыңар? Келгиле мында кичине сүйлөшө туралы, — деп атынан түштү. Баягы эки киши токтоло калып: — Кайдан келатасың баатыр, кайда баратасың? — деп шыбыраша түштү. Караколдон келатам, кайда бараарымды билбеймин. Билүүчү кишилер аркада келатат. Келип түшө тургула, бир аз жай сурашып олтуралы, — деп Көкөтөй арка жагын каранып коюп отурат.

Баягы камыштан дагы бир жөө киши чыгып, шыпылдай басып келатат эле, эки атчан киши шыбыраша түшүп:

Баатыр, биздин жумушубуз бар эле, — деп кайра

тартып аттарына шапа-шупа камчы басып, калың камыштын чети менен чу койгон бойдон качып калышты. Алар бир кыйла узап кеткен кезде аттанып алган Көкөтөй чалкан бойдон кашатка чыгып, тебетейин колуна алып:

«Жүргүлө эле, жүргүлө!» деп катуу-катуу кыйкырып коюп баякыларды караса кылчайгысыз болуп качкан бойдон баратышат.

Баягы жөө киши эки жагын каранып, атчан жолдоштору качып кеткенин көрүп, өзүнүн кайда барарын билбей, көлдүн боюндагы дөбөгө чыгып, көлдүн бою жакка кеткендей болду.

Көкөтөй камыштын арасына келип байкастаса, калың камыштын арасында чаначтын колунан жуурат жана бир-эки тон жатат. Буларды алып баягы жөө кишинин изин кууп барса көлдүн жээгиндеги чоң түп дарактын жанына жатып алыптыр. Аны таап алып, тонду астына салып, күрөң атка мингизип алып, коштогон бойдон жүрүп кетти. Жолдо келатып Көкөтөй кез-кезде баладан сөз сурап коет:

— Сырыңды калтырбай айт, Соң-Көлдөгү бир айылга таштап кетемин. Агер сырыңды толук айтпай мындай-андай деп жиниме тийсең, коконду жулуп алып көлгө салып жиберемин,— деп коркутуп коет. Жаш бала Көкөтөйдүн бул опузасынан корккон бойдон:—

— Ээй, айланайын аке, мен эч нерсени билбеген бала элем, биздин Желденден чыккан уурулар каракчы болуп атанган кишилер эле. Атын унутуп калдым, эстеп айтып беремин. Ошол атандын көрүлөр эле мени ээрчитип алышып келген. Менин үйүм Тамганын эле алды жагында жатакчылар менен эле. Ушул жууратты биздин айылдагы бир он чакты кой сааган кишиникинен алышкан,— деп баланын эси чыгып сырын айтып келатат.

Кыдырма жардын алдынан чаң чыгып, улам берилгенсип келатат эле Көкөтөй менен бала көлдүн боюна түшүп, аттарын чалдырып, бир аз отургандан кийин эки атты коштотуп үч киши менен Чыныбайдын жигити — Гүлжигит келип калды. Көкөтөй ордунан тура калып, салам айтып, атын алып, түшүрдү. Бирок Гүлжигитти тааныбайт. Гүлжигит атынан түшүп:— Ээ, баатыр, кайдан келатасың? Өзүң ким болосун? деп жай сурай баштады.

— Нарындык тынымсейит боломун. Жогорку Чуукудан келатамын,— деп Көкөтөй жооп берди.

— Ой, наркы чаначты чече келгиле. Куржунду ала кел,— деп Гүлжигит жолдошторуна айтып, кымыз ичип, эт жеп олтурушуп:

— Ээ, мурзам, сен төмөн баратыпсың, аттардын бирин минип кетемин. Мына бул ат чарчагансып калды. Силер мине берип жолдогу жатакчынын айлына жата турсаңар, береги бала ылоочу болуп баратат ат табылган жерден кайтарармын,— деди Көкөтөй.

— Сиз ким деген киши болосуз?— деп сурап калды.

— Мен Гүлжигит деген боломун, уктун беле, Чыныбай баатырдын Гүлжигит деген жигити бар деп?— деди.

— Ээ, уктум эле, баатыр, уктум эле. Мына, «абийирдүү эрдин алдынан ажалдуу кийик кез болсун» деген ушул, баатыр. Аттын бир күндүк тери үчүн үч киши берсем аласызбы, баатыр,— деп Көкөтөй Гүлжигитти карады.

— Ээ, ал бир күндүк аттын тери үчүн бериле турган кандай үч киши?— деп Гүлжигит кайра сурады.

— Ээ, Гүлжигит баатыр, «кудай берсе, кулжасы тура берет» деген экен. Анын бириндей эр Чыныбайдын жигити айтылуу Гүлжигит сен болсоң алдындан Көкөтөй үч каракчынын бирин колго түшүрүп, минтип, алып келатса, кылмыштуу кылыгын ондоп, тентекти теске салып жүргөн Гүлжигит баатыр сен болсоң, сенин алдына туш болуп турганымды карачы,— деп Көкөтөй күлдү.

— Ээ, бул баланын сөзүн айтчы, тууганым?— дейт Гүлжигит.

— Ээй, Гүлжигит баатыр, мунун сөзүнүн баарын айтып отурамбы, ушул баланын өзүнөн сурап, сөзүн уга бериңиз. Эки атчан жолдошун айла кылып кубалап жиберип, бул баланы жашынып калган жеринен таап алып келатам. Булардын ким экенин, кандай кишилер экенин баладан сурай бериңиз,— деди Гүлжигит.

— Ой, бала сен өзүңдү айтчы, өзүң кайсыл элденсиң? Ал качып кеткен жолдошторуң ким эле? Бул кишинин немине деп олтурганын байкап олтурасыңбы? Коркпой чыныңды айт! — деп баланын сөзүн сурады. Бала ыйлап жиберип:

— Аке, биз үч ууру элек, эки киши атчан эле, мен жөө элем. Ал эки атчан бул кишини карактап алабыз деп алдын торой чаап калышты. Жакындап барганда эле жалт коюп кайра тартып, качып калышты,

мен бул кишиден жашынып көлдүн жээгиндеки дарактын түбүндө корголоп калсам бул киши таап алып, ээрчитип келатат,— деди. Гүлжигит:

— Ээ, кайсы элсиң?— деди.

Бала: — Желденбиз,— деди.

— Оо, кайран Желдеңим, бали-бали, желдендин кайсы айлынансың? Ал жанындагылар кимдер эле?— деди. Бала:

— Мамыр байдын айылынан элек, ал качып кеткен эки киши дагы өзүбүздүн эле элден болучу, аке. Аттарын унутуп турам, таанып эле жүргөн кишилер болучу,— деди. Гүлжигит:

— Ээ, тууганым, сен дагы бир эрсиң го, үч кишинин экөөн кууп жиберип, бирөөнү байлап алып келатасың. Кана эми бул баланы эмне кылайын деп турасың?— деп Көкөтөйдөн сурады. Көкөтөй:

— Эмине кылайын баатыр? «Каракчы байлап келатам»— деп бул баланы бел ашырып Нарынга алып кетет белем. Бул жердеки Желдең турмак калың бугу чөңгелинен чыкпайт. Үч ууруну мен берип жатам, мага немине берээриңди өзүң бил баатыр. Нарынга байлап бараткан баланды сатып келдим десең Желдеңдин жол тосоор уурусу тургай жакшыларын уят кылбайсыңарбы, баатыр. Нары чети андай жолоочуну тынч өткөрбөгөн уурулар далай барып небактыга салып таштабайсыңбы баатыр,— деди Гүлжигит.

— Эр экенсиң, тууганым, эр экенсиң. Сен дагы жолу болгон жолоочунун бири экенсиң— деп тура калып сыртынан кийген жаңы көк чыт чапанын чечип берип, беш сом акчасын берип «мен сенин азаматчылыгыңа бердим, болбосо сени кайра алпарып ошол уурулар менен беттештирип анан кое берет элем, бар эми, бар эми азаматым»— деди.

Көкөтөй тура калып:

— Рахмат Гүлжигит баатыр, мен дагы «иттин этин бөрүнүн тишинен аяйт белем»— деп топтуу ууруну сизге берип жатпаймынбы,— деп чапанды кийип алып «кайыр кош, аман болуңуз!»— деп аттанып жүрүп кетти. Көкөтөй бул сапар дагы азын-көбүн олжолуу болуп барып үйүнө түштү.

Андан төрт жыл өткөндөн кийин Көкөтөй Карабодур Кыргоо деген жерде сырт кыштап олтуруп эгин алып келүү үчүн Жумгалга барчумун деп семизинен жаранган кызыл сары төрү бээни минип барып тамыр-тааныштарынан эгин алып жүрүп Мурзабектикине

барып конду. Мейманканага толгон көп коноктун ичинде кайсы бирлери сөз кылышып отурушат: «Атаңдын көрү ай, жандуу азаматка тегеле айла жок экен да, баягы Узун ууру кайра келгенден бери Мурат уулунун бириндеп тарап кеткендерин жыйнап алып кадимкисиндей бир нече айыл болуп мал күтүп, баш кошуп Мурат уулу баштагысынан дагы эми мыкты айыл болуп калыптыр»,— деп сүйлөшөт. Көкөтөй чалабула эсине түшүп «узун ууру баякы мага Жаргылчакта учурап Карагер атымды алган жигит болбосун» деп:

— Ээ, аксакалдар, ал узун ууру дегенди кыйла мактадыңар, ал айыл конуп, мал күтпөгүдөй кандай эл эле? Кайдан келип дейсиңер, ал алыс жерге барган киши беле?— деп коноктордон сурады.

— Ээ, тууганым, ал узун ууру деген кыйла башында мыкты киши болуп, бул Кабакты бийлеп туруучу. Жакшы көргөн кичи токолу менен таарыныша кетип, ал аялы «мен кетемин» деп манчыркаса, төркүнүнө киши жиберип аялынын агасын чакырып алып «карындашың менен жараштырып кет» десе, «өзүң жарашып албайсыңбы» деп жаман-жакшы айтышып калган окшойт, кичи зайыбын агасы менен өлтүрүп салып качып кеткен. Ошол эки кишинин куну үчүн бүтүн Мурат уулунун малын талап алып, тентитип жиберген. Үч жылдан кийин узун ууру келип тентип кеткен туугандарын Кетмен-Төбө, Талас жана Чүй жактагы элин жыйнап алып, бул кезде кадимкисиндей болуп малданып, алданып калганын айтып жатабыз. Сен аны кандай сурап калдың, тууганым?— деп Көкөтөйдөн кайра сурап калышты.

— Ээ, аксакалдар, «өлүү башка чөп үйүлөт, тирүү башка мал үйүлөт» дегендей ал мал, пул күтө албаган кандай киши эле деп тим сурадым. Бирок ошол азаматты көрүп келсемби деп дагы ойлоймун,— деп Көкөтөй жооп берди.

— Ээ, тууганым, бир кезинде сен дагы катышып жүргөн эргулдансың го?— деп коноктордун арасынан бир аксакал киши сүйлөп калды.

— Э, аксакал, мен катышсам ачкасында аш берип, жөөсүндө ат берип катышкандырмын. Сен катышсаң ошондой элдин арасынан чыккан эрдин куну, эриштин айбы болсо бир айылдын аксакалы элем деп кагылыштан бир кара коштоп келчү ноендун бирисиң го,— деди. Отурган кишилер:

— Ырас эле, тууганым, ушул киши ошол Мурат уулунун тентиткендердин бири болчу, тааныгандай айттың баатыр,— дешип, күлүп калышты.

Аксакал ызалана түшүп:

— Тууганым, сен кайсы эл болосуң?— деди.

— Мен тынымсейит деген эл болом, түпкү уругубуз бугу деген эл болот,— деди.

— Ата балам ай, бугу деген эл жоош, коңур эл болуучу эле, сен өтө терс аяк көрүнөсүң. Сен бул Жумгалга эмине жумуштап келдиң эле?— деди.

— Ээ, аксакал, сенин коңурлугуң көрүнүп отурбайбы, бир шайтандуу ууру катынын өлтүрдү эле деп бир уруу элди тентитип жиберипсин, бул сакал далайдын чыгына малынган сакал го, мен Жумгалга сөөк-тамырдан эгин алайын деп келдим,— деди. Аксакал киши ачуусу келгендей болуп:

— Кудай тобо, «далайдын чыгына малынган го» деп бул кедейдин айтып отурганын көрчү астафырылдаа,— деп элди тегерете карап эки колун кармалап олтурду. Көкөтөй күлүп:

— Кудай калыс эле бир ээрде конуп отурганда жанындагы кишиге ачуун келип, «астофурылдайсың» кокустан караңгы түн кыстап калып үйүңө барып калсам байлап салмак экенсиң го,— деп карс-карс күлүп калды. Аңгыча Мурзабек меймандардын үстүнө келип:

— Эй, Көкөтөй, бул мейманга баягы сонун сөздөрүнөн айтып берип, эрмек болуп жатасыңбы?— деди. Көкөтөй күлүп.

— Ээ, Мурзабек баатыр, көңүлүңө албагын, мен далай манапты көрдүм, анын бир, чанда бирөө сөздүн баркына жетип байкабаса, кээ бир манаптын кыялы кабанаак иттин кыялындай болот экен,— деди. Мурзабек:

— Ээ, Көкө, ал ким экен?— деди.

— Ал ким болсун деги ушул олтурган коноктордун ичинде манап барбы?— деп Көкөтөй Мурзабекти карады. Мурзабек эки жагын каранып: — Жок, жок, мында чоң мансаптан деле жок го. Мына бул эле аксакал манап чалыш киши эле,— деп күлдү. Отургандардын баары катуу күлүп калышты. Баягы аксакал киши катуу ыза болуп калгандай олтуруп калды. Көкөтөй эски сөзгө кирип, сөзмөрлүгүн билгизип, аксакалдын көөнүн жайлап, баатырлардан кеп баштап берип элди кыйла кубандырып салды.

Эртеси Көкөтөй аттанып алып узун ууруну көрүп келейин деп жүрүп келатты. Түлөөкө баатыр башынын үйүнө келип түшүп калды. Салам айтып үйгө кирип барса Түлөөкө баатыр куурдак жеп отуруптур.

— А леки салам, Кел уулум, кел. Уулумдун колуна суу куйгулачы,— деп Түлөөкө төмөн жагынан орун берди да.— Ал уулум, куурдактан ал:— деди. Көкөтөй үч колунун учу менен бир-экини алып ооз тийди.

— Ал балам, ал. Кайда баратасың?— Ал эттен,— деди Түлөөкө. Ачка болуп келаткан Көкөтөй азыраак калган куурдакты чогулта түшүп такыр сугунуп жиберди эле, Түлөөкө карап алып:

— О уу, анык эле көзөлүм экенсиң ээ?— деп табагын карап калды да:— Көзөлүмө тамак бергиле, карды да ачып келген көзөлүм турбайбы,— деди. Көкөтөй табакта калган бирин-серин куурдакты такыр жеп, колун сүртүп отурду. Түлөөкө:

— Узун ууру неминең эле, көзөлүм?— деди.

— Узун ууру досум эле, ат жалынан дос болдук эле. Эми учурашайын деп баратам,— деди Көкөтөй.

— Кайсы эл болосуң? Узун ууру менен далай катышкан көзөлүм экенсиң го?— деп Түлөөкө сурады.

— Мурда катышым жок эле, баатыр. «Эки бирдей эр өлтүрүп, элим деп талаан көрүп качып келатамын»— деп качып баратканда учурашып калдым эле,— деп Көкөтөй жооп берди.

— Эмесе, Узун баштагысынан дагы кыйын болгон Мурат уулу деген эки ыстарчын элдин мыктысы эки катын алып, жигит-жалаң күтүп, ушул кезде багалеги батпай турган кези. Айылы анабу эле Кууганды деген жерде болот,— деп Түлөөкө Узундун жайын жакшылап айтып узатты.

Көкөтөй бараткан эки жолоочуга кошулуп кетип баратат. Бир убакта эки жолоочу Узун уурунун айлына баруучу жолду көрсөтүп берип, өзүлөрү башка жол менен жүрүп кетишти. Көкөтөй Кууганды менен кетип баратса отун алган эки жигит учурады.

— Ээ баатырлар, Узун уурунун айылын билеси-нерби?

— Билебиз. Биз ошол Узундун малайлары болобуз Узун өзү үйүндө. Айылы болсо тээ-тиги көрүнгөн сеңирдин учунда калың айылдын четиндеги чоң ак үй Узундун үйү,— деп аса-мусанын куусунан таңып көтөрүп баратышат.

Көкөтөй барып чет жаккы ак үйдүн жанындагы узун мамыга атын байлап тонун тышынан курчанган бойдон, тебетейин баса кийген бойдон салам айтып кирип барса, жасалгалуу ак үйдүн капшыт жагында, кара көлдөлөңдүн үстүндө кийик эчкинин терисинен жаңы жасаган ак тонду желбегей жамынып, макалай тебетейдин аркасын баса кийип, чаканыраак өрүк комузду колуна алып күлүндөгөн калың чоктун жээгинде Узун ууру отурат. Керилте жайган жүктүн бурчундагы күмүш ала бакандын жанында кебез ийрип отурган кара көз келин Көкөтөйдү карап коюп ийгин чимирилтип отура берди. Узундун маңдай жагындагы узун бойлуу ак саргыл келин тура калып бостери көлдөлөңдү отко жакын тартып Көкөтөйгө жасагандай болду. Көкөтөй жалт карап коюп Узун ууру оозун бүлк эттирип гана алик алгандай болуп «жогору чык» дегенсип ишарат кылып коюп отура берди. Көкөтөй амандашпастан гана Узундун жогору жагына барып камчы сапты таянып, сыңар тизелеп, бат эле чыгып кетчү кишидей коомайыраак отурду.

Узун ууру амандык, эсендикке жакшы келише албай сөөлөттөнгөнсүп ой деп маңдай жагында турган келинди карап оттун жээгиндеги кырка турган кашкар чайдоосторду көздөй кабагын серпип ишаарат кылгансып калды. Келин жукараак кара аякты ала коюп жогорку четки калпакчан келген чоң кызыл чайдоостон бозо куюп Көкөтөйгө сунду. Көкөтөй аяк колуна тиери менен токтолбой бозону тартып жиберип келин кайра тарта бергиче аякты кайра берип калды. Келин аякты ала коюп бозодон куюп дагы сунду. Баштагыдан бетер колуна тиер менен өчөшкөндөй жутуп жиберип тездик менен аякты дагы кайра узатып Көкөтөй келинди шаштырып калгандай болду. Келин «бүл кандай укмуштуу киши» дегенсип аякты алып, Узунду бир карап, Көкөтөйдү бир карап баякы чайдоосту жайыраак кармап «берсемби, койсомбу» дегендей кош көңүлдүк менен бозодон куюп дагы сунду. Көкөтөй аякты алып жерге койбостон дагы жутуп, жартысын кармап отурат эле, Узун ууру дагы «жутуп жибереби?» дегенсип, бир аз мойнун буруп, көзүнүн кырын салып карап:

— Ээ, баатыр жол болсун, таанышпадык?— деди. Көкөтөй колундагы бозону жутуп жиберип, мурутун сылап, үнүн жасап коюп:

— Ээ, немине дейсиң?— деп Узунду карады.

— Ээ, таанышпадык дейм, кайдан келаткан, кайда баруучу кишисиз? — деп сурап жатам. — Көкөтөй тебетейин өөдө ыргап коюп көзүн алайта карап катуу ачуусу келген кишидей болуп:

— Ээ, сен кайдан тааныйсн. Жасалгалуу ак үйдүн ичинде эки бирдей кара көз келиндин маңдайында жаны кийик тонду жамынып салып, асамусанын чогуун үйүп таштап, өзүң комузду колго алып, кудайсып отурган атандын көрөгөчайын уккуйган ууру, сен кайдан кишини таанымак элең. «Үч аяк бозону удаа тартып жиберген ачарчылыктан чыккандай болгон кандай неме?» — деп отургандырсын. Уккуйган атандын оозунчайын, жер куруткан ууру. Сен тааныр элең, эки бутуң салаңдап, эки көзүң алаңдап ачкадан жыгылмак болуп, көзүңдөн чаар чымын учуп турганыңда, күлүк карагер ат минип, семиз күрөң бээни коштоп кыпкызыл чаначка ууз кымызды чайкалта байланып, алып Жаргылчактын кашатынан улуу шашке маалда учурап калсам, чайкалган кымызды дем албастан жутуп, маңдайыңдан мончок-мончок тер кетип, эсиң оой түшүп, үшкүрүп далдайып отуруп калып, эс алгандан кийин көзүңөн чолок жаш чыгарып жалынганыңда Каркер атты токуп берип узатсам, кызыл чаначты байланып алып, буура көкүл Каракер ат менен шартылдатып жүрүп кетсең мени таанып жатаар элең, ант урган, арбак урган уккуйган ууру. «Аксак сарыңды ал» деп ордуңан туруп Көкөтөй жөнөй турган болуп обдулганда тонду кайрасынан серпип ыргытып жиберип: «Айланайын досум!» — деп Узун ууру тура калып Көкөтөйдү кучактап бети-башынан өөп, жыттап:

— Оо, садагаң кетейин досум, мени кудай урганда тааныбай калган экемин, деги атыңды айтып койчу, айланайын, атыңды унутуп калыпмын. Көкбай белең? Көкүй белең, садагаң кетейин досум? — деп керегеге сөөнтө кучактап алып мойну-башынан жыттап ыйлап жиберип, Узун ууру Көкөтөйдү кое бербей алышып жатып калды. Жүктүн бурчундагы кара көз келин Көкөтөй сүйлөп жатканда эле «Бу кандай киши, Узунду эч бир киши мындай, бетине жаман айтып, сөгүп, тилдечү эмес эле» чочулагансып жүгүрүп келип, буларга арачы болчудай элеңдеп кармалап жүргөн. Аны менен эч кимдин иши жок. Көкөтөй менен Узун кучакташкан бойдон бакылдашып «урушуп жүргөнү» — ойноп жүргөнү деп билиниз. Алпурушуп

жатып бир маалда туруп келип орундарына отурушту. Узун ууру жалынып-жалбарып:

— Ой, айланайын досум, эми тааныдым. Атыңды гана унутуп калыпмын. Мен үчүн болбосо дагы атың үчүн атыңды айтып кой?— деп жалбарып турат. Көкөтөй ачуусу абдан чыкпаган кишидей болуп:

— О, атандын көрү, уккуйган ууру, сен өңдөнгөн уурунун эси болобу. Карылардын сөзү бар эмеспи «Уста менен дос болсоң, наркескенди аласың, ууру менен дос болсоң бир балээге каласың»— деген кыяматтуу күндө дос болушкан менин атымды унутуп олтурасың, антка турбас уурулуగుң эмеспи. Болбосо менин атымды унутуп, өзүмдү тааныбай калар эбиң бар беле? Кайыр эми, сендей уурунун кадыры болбосо да мынабу аяштарымдын кадыры үчүн айтайын атымды, угуп калып айтып жүрүшсүн. Аяштарым мынабу уурунун өчкөн отун тамызып, өлгөн жанын тиргизип талаа, эрме чөлдө аягына жыгач улап айкын, даңгыр жолго салып дос оозанышып калган Көкөтөй деген мен болом,— деп сөзүнүн аягына чыга электе Узун бакырып жиберип кайра кучактап, Көкөтөйдү басып жыгылып калды.

— Ии, айланайын, баягы ээн талаада, атым баспай калганда, бир жигит учурап, атын мингизип, кымызын канжыгама байлап берип узатты эле деп эки келин эки жактан жарыша сүйлөп, Көкөтөйгө тегерене чуркап, карбаластап калышты.

— Ээй, аяштарым, «эр сыйлаган эшикке жатпайт, ат сыйлаган жөө баспайт» дегендей, өзү эр өлтүрүп качып баратса, аты Узун ууру болсо мен ушуга ат тургай, кымызымды жуткурбай кетет элем, «эр кадырын эр билет, дыйкан кадырын жер билет» дегендей жалпы кыргыздын эр-азаматтарынын кар болбосу үчүн ушуга дос оозанышкамын,— деп Узун менен Көкөтөй кайра баштан учурашып, алы-жайын сурашып олтурушту. Узун айыл-апа, жар-жоросун чакырып алып «Бул киши Көкөтөй деген менин жан аябай турган досум» деп барлык баштан өткөн тарыхтарын айтып тааныштырды. «Эми бул кишини беш түнөтүп узатабыз» деп эки өркөчү баладай болгон ак ингендин бар жагына чара, бир жагына табак жүктөп, кара жыгачтан жаны кырган чара, табакты сылай жүктөп кашына жезден чыбык салган найман эринен эки-үчтү бастырып, төөгө сылай жүк кылып, борго байланган сары тору бээни төөгө чиркеп берип, «Көкөтөйдү Жумгалдан өткөрүп кел»— деп бир киши кошул берип «Кош досум!»— деп узатты.

— Ээ досум, «сүрдүкпөй күлүк жыгылбайт, сүрүлбөй жигит оңолбойт»— дегендей эми мындан ары сабырлуу болуп элге жак, салмагың болсун алтындай, дыйкандык кылып кетмен чап, эмгектен качып тартынбай. «Жаман деген бир ат бар — жууса кетпейт, жакшы деген бир ат бар кууса жетпейт» деген экен, досум, эми шайтаңынды коюп ууру атыңды жоюп оокат кыл»— деп Көкөтөй жүрүп кетти.

КӨКӨТӨЙ ӨЗБЕК БАЙ ӨЛГӨНДӨ ЖАПАЙ МЕНЕН БАРГАНЫ.

Көкөтөй тынымсейиттин мыктылары менен таарынышып көчүп келип, Кочкорго кыштап калган. Жапай болуштукуна Бишкектен бир киши келди. Ал кишинин алып келген каты бар экен. Ал катты окуп алып эле «Көкөтөйдү чакырып кел!»— деп «мени сизге жиберди»— деп бир жигит шашып Көкөтөйгө келди.

— Маакул, маакул, барайын,— деп карбаластап аттанып Көкөтөй Жапайдыкына келди. «Бишкектен келдим эле» бир жигит отурат. Ал жигиттен олтурган эл ар кайсы сөздөрдү сурап отурушат эле, аңгыча Жапай эшиктен кирип:

— Ээ, Көкө? келдиңизби? Жакшы келипсиз. Мынабу жигит Бишкектен келиптир «Өзүбек бай өлдү» дейт. Ошол байга топурак салсын деп бул жигит бизге чабаганга келиптир. Атыңыз тың беле? Азыр тамак ичип алып, түн катып жөнөсөк, эртең коногунда барабыз,— деп Жапай камынып жатканын айтты. Чабаганга барган жигитке бир семиз карагер ат берди.

— Ой тууганым, сен бул атыңды коштоп алып, жайыраак жүрүп шашпай кел, биз менен жүрсөң бул ат кызылмай болуп калат,— деп чабаганга барган жигитти таштай Жапай, Көкөтөй бир жолдош алып түн катып жүрүп олтуруп, эртеси кечке жүрүп күүгүмдө Өзүбектин айылына келип өкүрүп түшүп калышты. Казак, кыргыз казандап жаткан экен. Өзүбек байдын өлгөнүнө кызмат кылып, конок алып узатабыз деп эки жүздөн ашык үй тигиптир.

Эки түнөтүп Өзүбекти коюп койгон экен. Алыстан келген жана келүүчү сөөк тамырларын күтүп, элди тарата элек экен. Элге мүчө берип, ат, кунан чаап, эртең элди таратабыз деп жатканда Жапай, Көкөтөйлөр келип калган, Өзүбектин кичи үйүнө түшүп,

эшиктин алдына килем салып койгон жасалгалуу ак үйгө киргизип, үйдөгү узата койгон үстөлгө дасторкон жаап он-он беш бөтөлкө аракты тизип коюп жигиттер, келиндер жана чоң кыздар жездеси Жапайга келип-кетип турганда Көкөтөй кубанып:

— Атандын көрү эл деп, журт деп ушул элди айтса болот, атандын көрү. Алып келгиле, кудачалар аракты тескейдеги ийиндин оозуна чыккан ышкындай кылып кызыл баш бопурамскейди тизип салыңар, байдыкы той эмеспи. Биздин жерде болсо мындай өлүк өлгөн жерде арак бермек тургай катуу ачыган ачкыл жарма дагы ичирбейт, эмне десе «өлүк өлгөн жерде даарат алып, келме айтып отурса болот. Мен да ушинтип өлөм го деп кайгыланып отурса сооп болот. Күлүп, ойноп олтурса өлүккө чоң убал болот» дешип ар кайсы үйгө бирден молдо эки кез дакени башына чалып алып, калкайдагы калптын баарын айтып мындай адамдарды токтоосуз бейишке чыгарып жиберүүгө дооранды көп байлап кожо, молдого малды көп берип, куран окута берсе ал өлүк буйдалбай эле жаннатка барып отуруп калат. Дооранга аз байлаган кедей кишилер далай кысталып жатып бейишке барбаса көп бара албайт деп оозуна келген калп сөздөрүн айта берет. Мына өлүктүн кызматы келген элдин ыйлаганы ыйлап, күлгөнү күлүп, эрки менен жүрүп кеткени жакшы эле эмей, ал колго түшкөн уурудай болуп өзүнөн өзү жүдөп олтуруп байлоодон бошонгондой болуп турган кантип жакшы болсун. Баракелде, туугандар силердин жол-жосунуңар жакшы экен, бизге окшош алыстан чарчап келген киши мындай жандуу тамактан ичип түнөсө эч бир жери оорубай, алыстан келгендей болбой калат эмеспи. Анан күндөп-түндөп жол жүрүп келип мен да ушундай болуп өлөм деп коркуп отуруп түнөсө таза киши дагы эртеси ооруп калаар,— деп булардын кызматын жана эл жосунун жактырып отурду.

Өзүбек байдын жамаатындагы карыялардан он чактысы келип Жапайга учурашып жана Көкөтөйдүн эски, жаңы сөздөрүн угуп отурушкан. Көкөтөй солто-нуун ичиндеки бөлөкбай-талкандын баатырларын айтып бул элдин Жангарач баатыр, Чыңгыш баатыр, Канат баатыр, Абайылда, баатыр жана Күрпүк, Самак, Жаманкара баатырлардын эрдигин жана ар бир окуяларын айтып, кыйла убакытка чейин сөз салып берип тарашкан.

Эртең менен баякы аксакалдар жана Жапай, Көкөтөйлөр болуп он чакты киши айылдын жанындагы дөбөчө жерде отурушат эле, күн тегиз тийген маалда ар бир айылдан элдин баары топ-топ болуп дүрбөгөнсүп ат токонуп топтошкон кишилер аттанып жаткандары да бар. Бул учурда элүү, алтымыш чамалык киши менен катар бастырып келатышат. Алдыраак жагында чоң тору кашка ат минген, ак тебетей, кызыл чепкенчен, нооча кызыл жигит баштап келип тартып тура калып, түшчүдөй болуп ыңтайлаганда эки-үч жигит аттан алып түшүп, бири чылбырдан алса, бири колтуктап түшүрүл, бир жигит камчысын ала коюп, эң эле кастарлап калышты. Муну көрүп олтуруп Көкөтөй жанында отурган ак сакалдардан сурады: «Бул ким деген киши?»— деп. Ак сакалдар жооп беришпейт:— Бул киши Бошкой уулу Алымбек деген киши. Азыркы мыктыбыз ушул киши. Өзүбек байдын зыйнатын ушул Алымбек башкарып узатып жатат дешти. Бул отурган Жапай, Көкөтөйлөр менен Алымбектердин арасы бир аркан боюдан гана алысыраак жер эле. Бирок келгендердин баары Алымбектин үстүнө келип түшүп жатып үч жүз чамалуу киши болду. Бир аздан кийин бул көп элдин арасынан катуу каруу сезилип сөз айтып жаткан кишинин үнү угулат. Жапай кырынан жатат. Көкөтөй кулагын салып, наркы топтун сүйлөп жаткан сөздөрүн тыңшап отурат. Жанындагы аксакалдар бир нерсе деп кожулдашса колун ышаарат кылып «Токтой туруңуз, бай?» деп Көкөтөй аларды унчуктурбай коюп наркы элдин сөзүнө кыйын түшүнүп жаткандай болуп отурат. Ал сүйлөгөндөрдүн бардык сөзү эле илгерки үй чапкан, жылкы тийген баатырлардын сөзү болуп жатат. Бирок бул сөз салгандар бугудан башка эч кимди чаппай эле Сары-Жаздан, Қаркырадан, жана көлдүн күңгөй, тескейинен эле бугуну чаап жатышат. Башка, казак, кыргызга барып үй чаап, жылкы алганын эч ким сүйлөбөдү. «Бул бугунун тамтыгын койбой чаап жаткан ким болду экен?»— деп Көкөтөй улай албайт.

— Ой, аксакалдар, Манас бу бери карап сүйлөп жаткан маңдайкы тиши түшүп калган, мурду кырдач, көзү үңүрөйгөн, жаагы узун, сары киши ким деген киши, тааныйсыңарбы?— деп сурады. Аксакалдар:

— Кана-кана, кайсы киши, тетиги бери карап сүйлөп жаткан кишиби?

— Ооба.

— Ал киши сарбагыш боло турган эле,— дешти.

— Мынабу, бери жактан ары карап сүйлөп жаткан чай туткуч тебетейденген томолок киши ким деген киши?— деп дагы сурап калды.

— Ээ, ал киши биздин солто Жангарач баатырдын туугандары болот. Ал өзү баатыр киши. Илгери жортуулга көп барган киши болсо керек,— деп жооп беришти. Аңгыча болбой баякы сыгылып отурган көп элдин арт жагында аягы менен туруп турган чолок сары тону бар, кызыл көрпө тебетейи бар, сыртынан кесе курчанган, кончу кенен өтүк кийген бир картаңыраак казак:

— Биз дагы бугу деген элди шаауи эдик,— деп кеп салып калды. Бул отурган элдин бугуну чапкандан башка сөзү болбой эле улам бири «Бугуну чаптык эле» деген үндөн басылбаганда ичи күйүп токтоно албай:

— Ээ, Жапай болуш, уруксат барбы, мен мынабу чогууга барып келейинби?— деп Көкөтөй сурап калды. Жапай күлүп:

— Ээ, Көкө, ал элдин кебин мен дагы угуп жатамын, кудай эле өзү кечирсин, баарысы эле жалган сөздөрдү айтып, мактанып жатат. «Үйү жакын иттин куйругу узун» дегендей бул эки көзү жок эле бугуну чаап жатпайбы. Көкө, сарбагыш, бугу көп эле үй чабышып, жылкы алышып эр өлтүрүшкөн экен, анан солто менен казак барып бугуну чапты деп мен укканым жок эле,— деди.

— Жоок, Жапай болуш, мен хан Ормондун уулу Жапай менен бир жүрүп, эл көрүп, жер көрүп келем деп ойлодум эле, ошон үчүн береги элге барып келейин?— деп Көкөтөй кайра сурады.

— Ээ, Көкө, элдин сөзүн угуп, ичегин кызып жатат окшойт, тим эле отурсаңыз жакшы болор эле,— деп Жапай жооп берди.

— Ээ, Жапай болуш, мен сени менен жүрүп түрлүү сонундарды көрүп эркимче жүрүп келем десем, өз башыма ээ болбой эле айдалып жүргөн киши өңдүү турбаймынбы,— деп Көкөтөй таарынгансып калды.

— Жок. Жок. Көкө, барыңыз. Мен тим эле чоочун элге барып сөз-мөз айтса дагы каны кызып кетип баягыдай, оозунан жаман сөздөр чыгып кетеби деп эле сизди коюнузчу дедим эле. Бул элди көрдүңүз го, сыпаа эл болот турбайбы. Биздин сырттыктай жаман-жакшы сөздү эрөөн албай калбайт. Ошол үчүн

баягыдай бокооз жаман сөздөн айтпай эле сыясаат менен сөз айтып келиңиз. Кокустан жаман сөз айтып жиберип баягы Ормон уулу Жапайдын жолдошу ушундай экен деп жаманатты болуп калбайбы, Көкө. Барыңыз,— деп Жапай жооп берди.

— Эй, Жапай, Жапай, андай бокооз сүйлөгөндөрдү жаман көрсөң казак менен өзбекти сүйлөтпөй койбойсунбу? Анан мен өзүм эле оозумду бек таңып алайын деп, ордунан тура калып, чөнтөгүндөгү бөгөлкөнү ала коюп бурапкесин жулуп алып, тайтайып тура калып, чалкалай түшүп, аптыктыра эки жутуп алып, калын жыйын болуп аткан элге барып Алымбекке учурашсам экен деп шыгырай отурган элден жол таап баралбай, элди тегерете басып, Алымбектин маңдай жагына барып, эки колун бооруна алып, катуу үнү менен Алымбекти карап туруп:

— Салоом алейкум! — деп Көкөтөй добуш салды. Отурган эл жалпы карай калды:

— Ботом бул бакырып-өкүрүп салам айткан ким? — деп калышты.

— Бакырып салам айткан менмин. Сөөгүм бугу, уругум тынымсейит. Көкөтөй деген мен болом. Кан Ормондун уулу Жапай болуш менен келдим. Алымбек жанга учурашайын деп турамын,— деди, Көкөтөй.

— Ой, ой! Жол бергилечи, чоочун киши экен, жол ача бергиле!— деп, Алымбек шашкансып калганда эл арасын ача беришти. Элдин арасы ачыла түшүп, эки жакка кыйшай бергенде Көкөтөй аттап-буттап, кайсы бирлеринин тизесин басып кеткендей болуп өткөндө: «Бул кандай көзү-башын алаңдаткан жинди өндөнгөн неме, бугу туугандар ушундай копол эл болот дечү» деп кобурагансып калышты. Көкөтөй барып:

— Ээ, Алымбек жан, кандай аман, эсен жүрөсүңбү? Көрбөсөк да, атыңды уктук эле, эли-журтуң жалпы аманбы? Солто туугандардын башы-көзү, жалпы жайык саламат турабы? — деп Алымбектин колун бекемирээк кыса-кыса кармап, андан өтүп катар олтурган аксакалдарга кыдырата учурашып, колдорун катуу кармап өтүп барып Алымбектин маңдайына отурду. Аксакал болуп калган картаң кишилер колдорун кармалап «бу кандай алаңдаган неме, дүлөй киши менен учурашкансып бакылдашып учурашат? Анан кишинин колун сый-сый кармап келет да,— дешип күбүрөшүп карап калышты.

— Ээ, иним, кандай, өзүңүздөрдүн эл-журтуңар аман-эсен жатабы?— Качан келдиңер эле? Жалай болуш дагы келди беле?— деп, Алымбек сурап калды.

— Эл, журт болсо жалпы аман-эсен жатат. Биз Кочкордон чыкканыбызга эки күн болду. Мурдагы күнү эле бугу тууганыңыздын туурдугу сыйрылбай аман жатат эле, бүгүн эртең менен эле ушул жерден угуп отурамын: наркы четки Сары-Жазы, Каркырадан, берки чети Ысык-Көлдүн күңгөй, тескейиндеки бугудан неме койбой эле солто, сарбагыш, казак-мазагыңар менен чаап алып жатасыңар, көлдүн баш-аягы төрт күндүк. Чүйдүн баш-аягы төрт күндүк жол эле, бул сегиз күндүк жолдон бул отурган кишилер кечинде аттанып деле эртең менен чаап алып жетип келет, эртең менен аттанып деле күн баткыча чаап келип жатышат; алмак-салмак чаап алып отуруп солто, сарбагыш, казак-мазагы менен бугунун тамтыгын кетиргенсип салышты, ошонун жайын, чын, төгүнүн сизден сурайынчы деп келдим эле баатыр,— деди. Алымбек катуу күлүп, санын чаап: «Ырас айтат. О, ырас айтат, и-и-и, тууганым, баса, солто, сарбагыш, казак туугандар, баарыңар эле бугуну чаап алып жатканда бул тууганымдын жаны кашайып келген турбайбы. Силер дагы кудайды карабай эле «бугуну чаптык эле, бугуну чаптык эле» деп баарың бирдей алмак-салмак кеп салганда чыдай албай келген турбайбы!»— деп күлүп калды. Көкөтөй:

— О, Алымбек баатыр, дагы бир-эки ооз сөзүм бар эле.

— Айт, айт, баатыр сөзүңдү калтырбай айт, кана, айтып көрчү! — деп, Алымбек Көкөтөйдү карады.

— Айтып көрсөм, баатыр, «күбөлүү сөз, никелүү катың» деген экен, мен күбө далилдер сөздөн айтып берейин; бул отурган эл сындап турсун, абал мурда таанышып алайын, баатыр, мынабу маңдайкы тиши түшүп калган, ыңырчактын коңулу ооздонгон сары киши сарбагыш тууганбы?

— И-и, сарбагыш! Сарбагыш!

— Эмесе сен, сарбагыш тууганым болсоң «бугуну чаптым, бугуну чаптым эле» дейсиң, кайсы бугуну чаптың? Немине олжо алып келдиң? Ким менен согуштун? Бир далилиңди айтчы? Кечээ Чагалдактын байталынын чырында саяк Абылбек баатыр, бугу Балбай баатыр кан Ормонду түшүрүп алып, өлтүрүп, ичегисин итке сүйрөтүп жатканда сен кайда жүрдүң эле?

Анда го башка бир жакка жортуулга кеткен экенсин. Ормон баатырдын кунун кууым деп эр Төрөгелдин Кокондон берки кул чакырып солто, сарбагыш, кушчу, мундуз, саруу, саяктан бери жыйнап алып баргандагы кара баткактын урушунда сен кайда кетип калдың эле? Андан кийин бугу үркүп Каркырага барып, Ысык-Көлдүн күнгөй тескейлеп калганда «бугунун тукумун койбой кырамын, малы менен кыз-келинин такыр олжо кыламын»— деп күнгөй-тескей менен калың колду жүргүзүп, көл өрөөнүндөгү эгин, чөпкө жайпай конуп, Тондун тор-ала буудайы бөгөк болуп турганда, бээ байлатып, эгинин талкалап, салыгын талап, Каркырага калың колду таштап Төрөкелдин барганда кызыл жүгүрүк болуп жүрүп, башын канжыга менен таңдырып, тутамга ченеп табылгыны кырктырып кечигесинен толготуп алып жүз киши менен Балбай баатыр Сары-Иймектин адырына бекинип жатып бугуну жалпы көчүрүп, эр бүлөсүнүн баарын көч арасына калтырбай келаткан жоонун аркасындагы кайра тартып келүүчү жолундагы коолорго бекитип салганда ала көөдөн Төрөкелдин «Жер чардатып, жол арытып өтпөй үрккөн эл беттеше алабы» деп Ажыга кирип барып, ээн калган көчтө кыз-келинди, жабык салган жүктүү төөсүн, жайнаган жылкы, койдун талап алып Төрөгелдиндин алып барган калың кошунунун баары олжого аласкап кайсы бири мал айдап, кайсы бири жүктүү төөсү менен кыз-келиндерди коштоп алып бугунун баатырлары менен иши жок «бугуну чаап алдык» деп жайбаракат келатканда Сары-Иймектин адырынан жүз баатыр менен «Балбай! Балбай! Балбай!»— деп качырып чыгып олжого колу байланып келе жаткан көп колду Балбай баатыр алдынан утуру кайра сайып, Төрөгелдинди колго түшүрүп, кара элечек кылып жоодон алда канча ат түшүрүп, эр байлап алып Каркырадагы бугуну кең Ысык-Көлгө кайра көчүрүп, азоо көк букага эки үзүктү артып коюп, үстүнө Төрөкелдинди мингизип коюп, буканы куру дүрмөт менен көтөнгө атып, бука мөңкүп көтөрүп уруп сүйрөп жүрүп, Төрөкелдиндин бутун сындырып үзүккө жаба чычырып Балбай баатыр эрмектеп жүргөндө сен кайда жүргөнсүң? «Бугуну чапканда, бугуну чапканда» эле дейсиң, кайсы урушта кандай жерден чапканыңдан бир далил айтып чабасыңбы же кудайды карабай эле оюң менен чаба бересиңби? Кана, алдакы урушта дагы алыс жерге жортууп кеткен

окшойсун. Желден, Жанек баатыр Эртиштен жылкы тийип элдин баарын каарып «Жанек келгиче жалаңгыч келди» десеңчи дедирип турган кезинде жол тосуп карактап аламын деп келип берки Чаар-Арча килемчечтен жолоочулап бараткан Адыландын катынын кармап алпарып бугу жайы, кышы алып жүрүп берген экен сен жол тосуп жүрүп кайсы бугунун катынын алып келе койдун? Байгамбар жашына келипсин, ыңырчактын коңулу ооздонуп калп айтканча, чын кептен бирди айтсаң болбойбу,— деп Көкөтөй дагы имериле карап, «береки чай туткуч кебетеленген солто тууган беле?»— деди.

— И-и, солто тууганың, солто тууганың,— дешти.

— Кана, баатыр, сен качан барып бугуну чаап келдин эле? Бу киши болсо го бугу, сарбагыштар Кылжырдын уулу экен, кана, арка бериш айлы жакын эл экен. Ууру аткарышып, ушак айтышып жүрүп, эртели-кеч чырдаша кетип үй чабышып, жылкы алышып жүргөндүр.

Бирде бугу чаап алса, бирде сарбагыш чаап алып Балбайдын кулагын Ормон кесип алса, Ормондун башын Балбай кесип дегендей өчтүү-кектүү болушуп калгандыгынан кармашып, кан төгүшүп жүргөн экен. Алар илгерки элге ылакап да болуп жүрүшкөн. «Солто журттун тогу, саяк журттун шогу. Сарбагыш менен бугудан көрө барынан жогу» деп карыялар айтчу эле. Жаш кезибизде эл айтканын угуучу элек дешип, ошондой бирин-бири өлтүрүп жүрүшкөнүн айткан. Кана, сен качан барып, канча олжо алып келгининди айтчы?

Жайлата аштыктын четинде, арыктын кулагында канжыгасынан темир күрөк, кетмен өксүбөй Чүйдүн ысыгында алты-жети ай чымын менен кармашып көзүнүн чылпагы муштумдай болуп, жалысынын үстүнөн меке чыгып кызыл-ала болуп, көкүрөгүн арабанын камыты согуп салган жал-куйругу союл болуп, уйгак баскан, алдынан киши чыгып «салоомадейкум» дегенде куйругун көтөрүп чычыл тура калган чолок боз атың менен кайсы жайлоодо жаткан бугуну басып-чаап жетип келе койдун? «Эрдин кебин эл айтсын, эженин кебин синди айтсын» дегендей, силердин баатырлыгыңарбы эл айтпай эле калп сөздү өзүңөр айта бересиңерби? Жортормон киши жердин элдин жана беттешкен эрдин түрүн айтса угумдуу болбойбу. Анан ооз менен эле «эр сайдым, мал алдым» деш

далилсиз болот,— деп баягы элдин арт жагында сүйлөп жаткан казак турган жакты карады.

Ал казак болсо ордунда жок. Жок да болсо ошякты карап алып Көкөтөй сүйлөп жатат:— Кана, казак тууган, сен «шаубедик, шаубедик» эле дейсиң, сен бугуну чапканда кайсы жол менен барып чаптың? Үч капкак көңүз ашып бардынбы? Же Жылдыз өрдөп бардынбы? Же Көк-Ойрок ашып түшө калып Көлдүн кап ортосунан түшүп чаап алып желип кете койдуңбу?

Сен келегей уюган айранынды чылгый карынга коюп алып, оозунан жер дүлөй түшпөй желки болуп эки кочууш таруунду кесеңе салып алып, бугуну чаптым дейсиң, сен бугу турмак эликти да чаап келгениң жок. Сен киши чаап алганды коюп береги Мыкандын кара суусунда кыргыздын баатырлары каптап кирип Ержан, Кененсары, Норузбайынды баш кылып Узун агачка чейин казакты кырганда сен кайда жүрдүң эле? Казак, кыргызга эл бололу деп алдап чыгарып алып Жамангара баатырды өлтүрүп коюп, чапырашты Шоорук баатырың го Иленин Көк булагында кыргыздын найзасынын даамын татып көрдү эле. Мына, баатыр деп кимди айтасың? Жамангаранын кунун кууп барып Шооруктун башын байланып келген Күрлүк, Самак, Ачал, Жаңкел, Алыгай, Тотой, Үчкашка малай, Чертики, Буга, Аксакбөрү, Абайылда — мына ушуларды баатыр дебейсиңби. Дагы кыргызды туурап биз дагы шаубедик деп коёсуң мадыйган атандын көрүнөчайын,— деп сүйлөп жатканда элдин баары караса баягы казак жок. Бая эле кетип калыптыр. Бирок Көкөтөй казактын мурунку айткан сөзүнө карап эле, турган жерин карап алып сүйлөп жаткан экен. Көкөтөйдүн бул сөздөрүн уккандан кийин Алымбек чөнтөгүнө колун салып:

— Баракелде, тууганым, ме муну ала тур,— деп чөнтөгүнөн он сегиз сом алып ыргытып жиберди.

— Ой, сен барып Өзүбек байдын үйүнөн ушул инимдин жолдугун алып келчи бул тууганым калп айтса, чын айтса дагы туура сөздөрдү айтты,— деп бир жигитин жумшады. Ал жигит Өзүбектин үйүн көздөй кеткенден кийин олтурган ак сақалдар:— Ээ, иним, сен жаш да болсоң көптү көрүп, көп сөздөрдү угупсуң, биз го бул Чүй өзөнүн — Өзүбек байды бай дечү элек, бугу тууганда Солтонкул бай бар деди эле. Жылкысы көп дейт, аны билесиңби?— деп сурап калышты. Көкөтөй:

— Ээ, аксакалдар, «уккан улама, көргөн чын» деген, бирок көргөнүм жок, укканымды айтып берейин. Солтонкул бай өлгөндө казак, кыргыз, капыр, бусурманды чакырып уулу Сарыбай Солтонкулга аш берген. Анда жыйырма беш атка байге сайган. Биринчи аттын байгеси миң жылкы болгон. Жыйырма бешинчи аттын байгеси Аалыбай уулу деген гана бир атанын балдарынан жыйырма беш үйү бир-бир аттын бейгесин сайган. Анда куда-сөөк, тамыр-тааныштан келген малдарды жалаң гана эр сайыш, балбан күрөш, жамбы атыш, эр эңиштер өңдөнгөн тамашаларга байге кылган. Ошондо биринчи аттын байгесин Сарыбайдын гана өз эңчисинен чыгарып, кунан, тай, кызырак байтал, бышты, асыйлардан өөндөп гана коого киргизип турганда жүзгө жакын жылкы келип турат деп жылкычысы барганда Сарыбай: «бир айгыр үйрү жылкы кошсоң бүтөбү?»— деген. — Чоң айгыр үйрү жылкы болсо бүтөр, деген. «Эмесе Аткашканын үйүрүн айдап келип кога киргизип жибер»— деген. «Бугунун аты чыкса байдын үйүндө көгөн түпкө калар, башка элдин аты чыкса кете берер» дегенде Аткашканын үйүрүн коога айдап келгенде санаса бир жүз отуз экен. «Мунун ашыгын бөлүп калбайлыбы»— дешсе. «Жок жөн эле кой аты чыккан кишиге санап чыгарыл беребиз, ашыгы болсо коода калар»— деп айдап киргизип жиберген экен. Ал ашта Чыныбайдын аргымагы чыгып Аткашканын үйүрүн Көгөн түп деп Сарыбайга таштап кеткен экен. Ошол ашта Солтонкулдун жылкысынын аркы чети ээн жатат дейт ашка алаксып жатканда жылкы уурдап алалык деп чычкылуулук кылып сарыбагыш туугандан он бир киши ууруга барган экен, жылкы лоолоп удургуганда качып беришип, аты тыңынан төртөө качып кутулуп, жетөөн жылкы тепсеп өлтүргөн экен,— деп Көкөтөй сөзүн бүтүрдү.

Бирок «ушул кишини жылкы тепсеп өлтүрдү деп ашык айтып жибердим го» дегенсип турса, отурган аксакалдардын ичинен бир-экөө «ырас-ырас, балам, ал жылкы соо жылкы эмес да. Анын бир багуучусу бар эмеспи. Анча көп малдын бир касиети жок болмок беле, кудай өзү баккан мал да» дешип жөнөтө беришсе, дагы бир-эки аксакал киши «ырас, биз дагы угуучу элек, Солтонкул байдын жылкысынын арасында «жолборс өлүп калат, карышкыр өлүп калат» дечү. Анын жалгыз-жарым уурулар көп өлсө керек. Балам ырас айтат»— дешти. «Менден дагы булар кыйын айтты го» деп

Көкөтөй жымыйып калды. Аңгыча баягы Өзүбектикинө кеткен жигит көкүлү көзүнөн өтпөгөн, жалы мойнунун энинен артпаган чөйчөгү бар буура көкүл, тайкы жал темгил кара боз атты алып келип калды.

— Ээ, тууганым, бул Өзүбек байдын зыйнатына казак, кыргыздан көп эл келди жана ырчы, комузчу өнөрпоздор да көп келген «Баарынан мурда сенин жолунду кылайынчы»— деп алдырбадыкпы, мынабу атты алып кет. Дагы болсо эл катары мүчөндү аларсың баатыр,— деп Алымбек атты көрсөттү.

Көкөтөй «эми эле Солтонкулдун жылкысын мактап отуруп бир атты көргөндө жабыша кетпейинчи»— деп.

— Көрдүм баатыр, көрдүм. Наркы биздин аттарга кошуп коюнуз, мурзам,— деп ат алып келген жигитке айтып коюп, Алымбек менен коштошуп алып өз жолдошторуна барды. Баякы эле Көкөтөй кеткендеки кырынан жаткан бойдон Жапай жаткан экен.

— О айланайын Көкө, баракелде. Чоочун элге баярып бугунун таламын талашып, айтып келген сөздөрдүнө кубанбадымбы. Бардык айткан кебиңди угуп жаттым, Көкө. Аман-эсен үйгө барсак, бүтүн Эсенкулдан кыз танда, алып берем. Келе колунду!— деди.

— Эй, Жапай мурза баштын кесирин болот мага, чындап ичиң ысып баратса, кызыңды кое туруп эле минип келген атыңды бере койчу. Мына колум, мына,— деп Көкөтөй колун сунду. Жапай:

— Ал ээ Көкө ал, жөө кетсем дагы, алчы Көкө,— деп минип келген тору кашка жоргосун берди. Бирок андан кийин дагы Алмакан деген кызды Көкөтөйгө Жапай алып берип Кочкордон Нарынга көчүрүп Көкөтөйдү тынымсейитке кошту.

КӨКӨТӨЙДҮН КУРМАН АЙТТАГЫСЫ

Жайдын толук мезгилинде курман айт болду. Эртең ай башы болот деп эл камынып жатышты. Боз балдардын бир нечеси бирден-экиден малдарын алып, бир топ теңтуштарын ээрчитип, кайындарына кетишкен. Алардын максаты барлык кишиге белгилүү эмеспи. Кайсы жигиттер эртеңки курман айт күнү кыз кууп, тамаша сүрүп келүүгө көптөн бери эле камынып, өз жамаатындагы тыңыраак аттардын баарын көрүп «мен колуктумду кууганда ушул ат жарайт го» деп, теңтуштарына кеңешип жүргөнү бар эмеспи.

Үйдө калган боз балдар дагы бекер жатышкан жок, аттарын суутуп, ар кайсы айылга барып эртеңки кыз кууп, улак тарткан тамашаларда атынын тыңдыгын сынап, элдин атынан өзүнүн атын күлүк кылып алып, атагын чыгаруу жана өзүнүн дагы атка чабандес, балбандыгын элге көрсөтүүгө талаптанып жүрүшпөйбү.

Кайсы бирлери «атым болбогон менен айгырым бар эмеспи, бир күнкү айтка сезимдик кылбай эле чапкылаганыма жарайт го» деп ойлонуп, эртең эле аттанарында атасынын тилин албай «канетсе да айгырды эле минип айттабаймынбы» деп ичинен тынып жүрүшөт.

«Кудайдын улуу күнү жакабызды агартпасак болобу» — деп жүктүн алдындагы ак куржунду сууруп алып антарып, чапандардын баарын көрүп, жалаңкабат нооту, бейкасам чапандардын кеңирээктеринен тандап туруп сыртынан шөлбүрөтө кийип алып, жаңыдан жасатып алган ак тыштуу тебетейдин төбөсүн шоншойто кийип, баласын өңөрүп, айылды аралай бастырып «намаз, назам» деп үч-төрт үн салып коюп, эл алды болуп аттангандар да бар.

Ак курун кечээ жуудуруп алгандар селде кылып башына чалып, жакшы ороно албай бир жагын кулагына бастыра чулгап алып, талдан кошпоп койгон ак таякты аса-муса кылып колуна кармап алып бастыра түшүп, кайра тартып «Ой, байбиче, ушул айылдын аксакалы мен эмесминби, кымызыңды биз келгиче, кишиге бербей тур. Айттаган эл көп келип калбасын» деп бакылдап жөнөп калгандар да жок эмес.

«Бул курман айтта эрте барып, намазга түшкөн жакшы болот» деп түндөп камынып жаткандар деле антип-минтип жанакыдай сарамжалдарды бүткүчө улуу шашке болуп калды.

Солтонсарынын кептешиндеги чоң өтөктөн топ-топ болуп кетип бараткан элди көрүп маңдайкы керүүдөн катуулап түшүп келип алып алды-артыбызга карабай эки топ элдин артындагы жалгыз бараткан көк кийимчен дүңкүйгөн чоң кишини көздөй бет алып ким экенин билүүгө шашып барып калдык. Аркасынан топтошуп келаткан элдер дагы ал кишиге жакындашып келатат. Алардан мурда биз жетип,

— Салоом алейкум, Көкө, аман-эсен жүрөсүзбү? — деп кол сунуп көрүшчүдөй оңтойлондук.

— Алекиме салам алейким. Ээ, балдар, шүгүр-шүгүр. Өзүңөр амансыңарбы? Айтыңар маарек болсун, келинер-келинер. Баракелде, мурзалар, — деп алая

карап Көкөтөй колун сунуп «олдохума салиала» деп колдорубузду кыса кармап көрүнүп «Айтыңар маарак болсун!» деди.

— Андай болсун, Көкө. Өзүңүздүн айтыңыз дагы маарек болсун — деп кийип бараткан кийиминин башкача түрлүү экендигине таңданып келатабыз. Кийимине таңыркап келатканыбызды байкагансып оң жак этегинин учунан кармап алып бизди көздөй сунуп:— Ээ, балдар, көзүңөрдү сүрткүлө, көзүңөрдү сүрткүлө! — деп берилей бастырып этегинин учун сунду. Биз өмүрүбүздө көрбөгөн эн бир сонун кийим болгон соң этектин упчуланып турган жерин кармап алып, көзүбүзгө сүртүп «жарыктык, сонун чапан экен» деп күбүрөшүп калдык. Бирок ал кийимдин атын билбей мукактанып:— Көкө, бул тонунуз биз көрбөгөн тон экен. Муну кайдан таап алгансыз?— деп чукулап кийимдин атын угууга зарыл болуп турганыбызды сездирдик. Көкөтөй:

-- Ээ, балдар, баракелди, баракелди. Көрбөгөн нерсени сурап, түшүнүп алган жакшы болот. Маакул-маакул, бул тондун дайынын айтып берейин, жакшылап угуп алгыла,— деп ондонуп туруп, үнүн жасап коюп, тебетейин өйдө ыргап кийип, сөзгө кирди.

— Баягы өзүңөр көргөн менин кызымды «токолдукка алайын. Маа берсин» деп хан Ормондун уулу Төлкө деген киши жуучу салып, мага киши жибериптир, «Ээ, кызым эмне дейт экен, абал мурда кызымдын оюн байкап көрөйүн» деп энесинен, жеңелерийен сүйлөштүрүп, чалып көрсөм, хан Ормондун уулу Төлкө баатыр деген атакты жакшы көрүп, ошого барууга көңүлдөнүп, анын жаш, карылыгы менен иши жок, «Хан Ормондун келини, Төлкө баатырдын токолу» деген наамды алсам деп калыптыр. Аа, мейли. «Ташка сал, таалайыңдан көр» деген экен. «Маакул берейин, бирок он беш күндө өзүмдөн жооп болсун, ага чейин тынч жата бергиле» деп келген кишисин кайтарып жибердим.

Ары-бери ойлонуп, «Кана, балам көөндөнүп калды. Өзүм берейин деп койдум. Бул томаяк Төлкөйдүн кайсы малын жейт элем, мунун айылына өзүм барып бир акылын табайын» деп Ормон уулунун айлына өзүм барып кары-картаң сакалдуулары менен сүйлөшүп, пикирлешип көрдүм. «Кана, туугандар, хан Ормондон немне мүлк калган? Ак калпактуу кыргыздын ханы болуп үйүндө жатып элди коркутуп, кулак угуп, көз

көргөн асыл аруунун баарын жыйган экен. Нары чети кокондун ханына чейин колу жеткен экен, ошондогу жыйган мүлкүнөн Ормон баатырдын тукумунда немне белгилер калды? — деп сөз салдым. Ошондо кайсы бир карыялардын билгендери бар экен: «Ырас, Көкөтөй, Ормон баатыр жыйбаган мүлк жок эмеспи. Бирак Үмө-цаалы, Чаргын, Сейилкандардын кимисинде калгандыгын билбей калдык. Анан Кокондун ханынан алган ок өтпөс чопкуту ушул Төлкөнүн колунда болсо керек» деп жооп беришти. Мунун аныгын угуп алгандан кийин өзүм бастырып Төлкөгө бардым. «Кана, Төлкө баатыр, сен кол сунупсун, мен моюн сундум. Бирак сен экөөбүз теңтуш элек, менин баламды сенин балаң алса туура келет эле. Эми, болуптур, сен мага бала болоюн десен, мен жок дейт белем. «Ормондун уулу Көкөтөйдүн күйөөсү» деген наам маа дагы жаман эмес. Эми Ормон баатыр болсо өлгөн, ал кишиден калган белгини хан Ормондун белгиси деп элге атагын мен чыгарам го. Ошондуктан өлсөм сөөгүмө жаптырам, тирүү турсам элге көрсөтөм, чопкутту сенин колунда деп уктум, эби келсе, маа кийгиз» — деп Төлкөгө өзүм кеп салдым. Араң турган Төлкө «Жакшы болот, жакшы болот» деп ушул чопкутту алып келип маа жапты да «Эми Көкө, менден канча мал жээриңиз үчүн алтын шилекейиңди чачыратып кет?» — деп сөз салды. «Эми Төлкө мен өзүм келип аздыр-көптүр Ормон баатырдын бир белгисин кармайын деп чопкутту сурап алдым. Эми анын артынан «баландай мал бер» — дешим болбойт. Мага мал таап берем деп кыйналба, эки-үч жолдошунду ээрчитип алып гана он беш күндө меникине барып, бир ууч сөөгүңдү алып кет. Ырым жырымын, той-торбосун өзүм берем. Бир атымды токтоп берип, колдо бар төшөнчү, оокаты менен атказып беремин» дедим.

«Көкөтөй кимдин күлүк жоргосун алып бер деп кыйнаар экен» деп турган Төлкө сүйүнүп кетип «кулдугум бар» деди. Баягы болжолдуу күнүндө келип Төлкө кызымды алып кеткен, балдарым. Ошол чопкут ушул. Эми бул чопкут болсо нечен убактан бери куржунда, сандыкта катылып жаткан немени бүгүн бир жарыкчылык көрсөтөйүн деп кийип чыктым. Ошон үчүн «көрбөгөн, сонун буюм бар эмеспи, көзүңөрдү сүрткүлө» — деп айтканым ошол эле, балдарым, — деди.

— Жакшы кылыпсыз, Көкө. Жакшы кылыпсыз, Көкө, мал жегенде неме болот эле. Жакшы мүлк алыпсыз, — деп бажылдашып калдык. Бирак, бул чоп-

кутгун немне касиети бар болду экен? Сырт жагы болсо көк жибек экен, дал ортосунда эки жеңинин үстүлөрүндө жакасы көкүрөгүндө айчык-айчык эле саймасы бар экен. Жана бир жак колтугунда, аркасында эки жери чычылып айрыла жаздап чөйчөктөнүп калыптыр. Булары немнеден болгондугун ачык сурай албай, «жарыктыктын мынабу жерлери немне үшүнтүп калды экен?»— деп чопкутту имере карап коебуз. Көкөтөй:

— Ой, балдарым ай, аны дагы айтып берейин. Ал чычылып калган жерлери болсо баягы илгерки берендердин бөөрү тил найза менен коюшуп жүргөндөкү темирлүү найзалардын тагы да. Болбосо муну кийип алып чычырканак аралап, отун алып жүрүп айрытып алды дейсиңби?— деди.

Дагы тим тура албай: — Ооу, атаңдын көрү, кайсы баатыр сайды экен?— деп биз дагы кужулдашып калдык.

— Ии-и, жиндилер, жиндилер ал эмесе мынабу оң жагындагы так Ормон баатыр бугунун колуна түшөрдөкү — Балбай баатырдын Сары кашка ат менен келип Ормонду сайып түшүргөндөгү так. Мынабу дал ортосундагы так болсо — Ормондун кунун кууп барганда, бугуну чабабыз деп кол жазылып жатканда Төрөкелди элди карап «чопкутту ким киет, ким киет?» дегенде Адыл баатыр кийип барган. Ошондо бугу, сарбагыш калың сайыш болуп Төрөкелдинин колун Балбай баатыр кайра сайып кууп келатканда кара баткакка жетип Адылды сайганда Адыл баатыр асталап келе жаткан экен Аксурга камчы басып өксүтүп кеткенде Балбай мүчүп сайып калган жери эмеспи. Болбосо жакын келип кошколдоп муштаса нары карап бараткан кишини, өзүң көргөн Балбай, оң кылмак киши беле?— деп каре-каре күлүп калды. — Атаңдын көрү ай, атайы чопкутту кийип барып Адылдын качып бериши болбой калды,— дедик. — Жок, балдар, качып берген жок. «Бугунун бир мыктысын ыгы менен кабылтып кан жөткүртсөм» деп аяндап келаткан. Ошондо Адылдан өзүнүн досу бугунун бир мыктысы Нышанын мурзасы кабыла түшкөндө Адыл мурзаны сайып өлтүрүп, чопкут кийип барганына шаң кылуу үчүн сарбагышка көрсөтөйүн деп мурзанын башын кесип байланып келген эмеспи Адыл баатыр. Ээ, балдар, айта берсе сөз чыга берет. Бу чопкуттун мынабу саймаларын айчык кыял сайма деп тургандырсың. Жок андай эмес. Бул сай-

манын баары аят болот. Бул өзү тогуз кабат жибек болот. Мунун жакасынын ич жагын манамындай упчулуу кылган себеби бул упчуларды эки колтукка орой толчулап коет, өпкө, боорду бекитүү үчүн.

Бул барандын огу батпаган.

Каранын огу өтпөгөн,

Кандай баатыр сайса да

Бөөрү тил найза тешпеген,

Он эки топчу кадаган,

Койчагыр огу жадаган.

Айтылуу баатыр, берендер

Алыскы жолго самаган.

Жакасы алтын, жээги жез.

Чын бадана торгой көз,

Атып ийсе ок өтпөс,

Отко салса чок өтпөс — деген илгерки берендер

кийип, сан колго жазганбай кирип баруучу чопкут деген ушул, балдарым,— деп сөзүнүн аягына чыккыча Соку-Таштын оозундагы талаанын дөңсө жерине казандап чогулуп жаткан элге жакындап калдык.

Аттарын обочо байлап салып, дөңсөө жерге жайнамаз ак кийиздерин жайып салып оңчөй селдечен кишилердин баары алдыңкы катарда отурушат. Казандаган калың аттардын арасында жана тегерегинде топтошкон балдар жүрөт. Байлалуу чокмороктошкон аттардын арасынан ойдолоп токтоно албай чаңылдаша кеткен айгырлардын үнү чыгып жатат. Туш-туштан топтошкон элдер келип жатышат. Бул учурда каз катардай бастырып жоон топ киши биз дагы барып калдык. Биздин алдыраак жагыбыздан табыштуу үнү менен катуу унчугуп «Салоом алейкум, оо, алдамчылар, амансыңарбы? О айтыңар маарек болсун!»— деп Көкөтөй заңк этип унчугуп калды. «О, алейкимат-салам, Көкө, өзүңүздүн айтыңыз да мубарак болсун! О, Көкө, «алдамчылар» деп калдыңыз, баарыбызды айттыңызбы же бир-эки эле кишини айттыңызбы?»— деп сары селдени чыкыйта оронуп алып Кабыл молдо Көкөтөйдөн сурап калды. Көкөтөй аттан түшүп элдин мандай жагына барып токтолуп тура калып:

— Токтоп тургула, эмесе Кабыл молдонун сураган сөзүнө жооп берип, анан учурашайын,— деп тура калганда элдин баары жарданып карап калды.

— О, Кабыл молдом, алдамчылар деп ушул турган селдечен кишилердин баарын айтам. Айрыкча Кабыл молдо, Чыңгыш ажы, Таабалды болуш — үчөөнү ай-

там. «Себеби кандай?»— деп сурап койчу молдом?

— Ии, себеби кандай, Көкө, айтыңызчы?— деп Кабыл молдо сурап калды. Чопкуттун жецин шымангансып колун элди карата сунуп:

— Бул селде оронгондор селдеси жок элден көрө биз байгамбардын сүрнөтүн кылып, селде оронуп алып кудайга жакыныраак болуп калдык дегенсип элдин алдына кырка түрүп алыпсыңар. Ал дайым селдечен жүрбөй он эки айда бир гана күнү ак курун жуудуруп алып же болбосо катыны сала коймо кылам деген төрт кез дакени башына, чала коюп, кантип кудайга жакындап жетип бара коет. А, маакул, бөлөк эл го молдонун тилин алып селде ороно койгон экен. Мынабу Чыңгыш ажы Меке, Медийнеге барып кудайдын үйүн көрүп келдим деп ажы атанып алып Мекеге барып келгенден бери болуштук талашканы күчөдү. Ал болуш деген адамдын акысын жеп кедей-кембагалдын көзүнүн жашын, көкүрөгүнүн тартын ичип-жеп болуш болот бекен же жарды, жалчы, жетим жесирге ат, тон, аштамак берип турат бекен? Качан уксам эле болуштук талашкандын бир жагы Чыңгыш деп угам. Бир күнкү башына сала коймону орой салган менен адамдын акысын кудай кечип жибербесе керек. Берки кара Таабалды болсо ажы менен, молдо менен катар тура калыптыр. Бул ойлосо керек, көзү туюк эл «Табалды болуш дагы кудай деп калган экен десин» деп момунсуп селдеченин катарына тура калыптыр.

Эми Кабыл молдо, сен болсоң го «өлгөндөрдүн пайдасы тиет» деп тирүү кишинин малын-пулун аласың. «Малынды адалдап берем» деп зекет салып, «данынды адалдап берем» деп үшүр салып, «өзүңдү адалдап берем» деп бир ай орозо карматып кишинин баарын октой жадатып ачка кылып, анын үстүнө битир, садага деп дагы аласың. «Жадаганда сойгон малынды минип алып кыл көпүрөдөн чыккан бойдон өтөсүн» деп курман айтка сойгон малдын терисин төрт шыйрагы менен аласың. Анын баарына тойбостон өлгөн кишини көргө койсок «Жок, ал гөрдө тынч эле жата бербейт, андан ары бара турган дагы алыс жол бар. Өлүктөрдү жөө жибербегиле атын токуп берсеңер эле бара турган жолун тосуп туруп өз колуна бере коемун, минип алып чу коюп жөнөй берет» деп өлгөндөрдүн ээр, токумдуу атын аласың. Аны менен тим болбостон жолдо азык-түлүк кылып кетпейби деп доорон байлатып, торпок-тана, кой-

козу, эчки-улак, арпа, буудайларын акыр аласың. Ага дагы тойбой өлгөн кишилер барып токтогон жеринде соода-сатык кылып эрмектеп оокат кылбайбы деп мата, чепкен, аркан, жип, акча, теңгелерин аласың. Ошол сен алып жаткан мал, пулдун бирин эмгиче алып барып бере элексиң. Аларды качан ээлерине тапшырып берип кутуласың? Ал өлгөн кишилер го көрбөгөн жолдон сени издеп жүрө албай жөө-жалаңдап кете берер. Ошонун баарын тапшырып берем деп жол-жолдун баарын тосуп жүрүп сени кудай урмак болбодубу. Мен ошол үчүн ажы, молдо, болуш-алдамчы деп айтам,— деди. Турган элдердин көпчүлүгү дүңгүрөп күлүп калышты. Бир дидарлары бирин-бири түртүп күбүрөшүп калды. Кабыл молдо:

— Ырас-ырас, Көкө, туура жүрбөгөн ажы, молдо караңгы элден мурда тозокко түшөөрү чын. Бирак шариятты жакшы билбей туруп айта берчүлөрүбүз көп жана алдыбыздагы башка кишиге караганда ажы, молдо, болуштуку чоң экендиги чын,— деди. Аңгыча болбой эле келип түшүп жаткан элдин арасынын жаны кызыл чепкенди кабытып кийип алып этегин сүйрөндөтүп, чоң кара тебетейи менен кара көк болуп, үстүңкү ээрдин калбаңдатып ээрдинин кош кабатын чыгарып Эсенкожо келип калды.

— Ой, ботом, Көкөтөй, далбыратып нени кийип алгансың?— деп Көкөтөйдүн маңдайжагынан суроо берип калды. Көкөтөй карай салып:

— Ээ-ээ, атаңдын көрү чириген булгак ооздонгон ит, сен тура тур, манабул аксакал карыяларга учурашып туруп анан немине алгандыгымды саа айтып берейин деп турган элдерге бир катар кол берип көрүшүп болуп, эки жагын каранып — жанакы оозун үч кат кылган неме кайда жүрөт? Анын «далбыраган» деп жек көрүп турган неминесинин дайнын айтып берип кутулайын деп тегеретесин карап Эсенкожону таппай калды. Эсенкожо болсо Көкөтөйгө катылып алып тил угаарын билип, көп элдин катмары менен калың аттардын арасы жакка барып калган экен. «Көкөм Эсенкожодон бир күлкү чыгарат», деп Кабыл молдонун уулу Тотубай менен Байгана жасоол издеп жүрүп эки колунан Эсенкожону жетелеп келатышат. Жакындап келген кезде көрө коюп Көкөтөй:

— Ээ, атаңдын оозуначайын жаман киши күлө да албайт экен. Ой жапчы оозуңду ичинен жер кашатын чыгарбай. Дагы менин кийимимди сынап коет. Ал сен

элдин аты, тонун сынагыча, андай эле кылдат болсоң кеп жыгач сала коюп оозундун кош кабатын өөнөп салбайсыңбы, ыя? Атандын көрү жазында курсагы такырайган киндигин чочтойткон жаман кара боругунду айдап барып Нарындын калаасына үч сомго сатып Кошкалдыктын көң жыттанган көк жыттанган дүкөнүнө кирип алып көп соода кылуучу кишиден бетер олтуруп алып кир болгон куруңду шалайта курчанып «тигини алып келчи, муна алып келчи» деп жаман кызыл чепкенден тандамыш болуп «оруян боёктуу төрт кат шаң чепкен алдым деп канжыгадагы өнөр даамданган бүксүгөн шишик айранынды ичип алып желки болуп оозуңа жер дүлөй түтпөй ыйлактатып «курман айтта кийейин жакшылап тигип бер»— деп жалган катыныңа бир жак өңүрүн шалак кылдырып алып сүйрөңдөтүп кийип алып, бүгүнкү курман айтка жасанып келдим деп тургансың го, бул немне кийим көрүнөт, сенин көзүңө? Манабу саймаларын «кочкор мүйүз же карга тырмак кылып бир уз катын саймалаган экен» деп тургандырысың. Бул сайманы береки Кабыл молдоно окутуп көрчү кулкулдабат, ийнатайна; абалай селдесинин баарын жабалактата саймалап таштаган чылгый аят экенин окутуп көрчү. Муну ким жазган, ким деп турасың? Муну Азирет Аалы, Өмөр, Осмон жана дагы бир балбан Чалыяр — төртөөлөп жатып жасаган чапан, муну оңойлук менен эле табыла калат деп тургандырысың. Мунун өзү эмес, бир топчулугун таап келгилечи манабу Чыңгыш ажың Таабалды болушун молдо-солдоң менен Мекеге жети барсаң да таап келер бекенсиң? Сен оозунду үч кат кылып беш жүздөй коюм бар деп тургандырысың. Ал койду дагы буюм өңдүү нерсеге жумшап, айыл-апага жүнү, сүтүн берип, кою жокторго тапканыңда оордун кошуп коерсун деп бирден койду карыз берип кой күткөн жакшы болот. Кокустан бир козу карыз берсең бир кедейди жай-кышы менен жумшап алгың келет. Сен андай байлык жышаанын кылсаң бир эле болгон көк ноотудан өзүң кийип алып, бул кызыл чепкенди кийгизип, жапалдаш тору атты мингизип жайы-кышы коюңду кайтартып жүрүп элдин оюнтамашасын көрбөгөн койчуңду ала келип кудайдын улуу күнү элдин чогулушкан айтын көрсөтпөйсүңбү? Анан ээрдинди сере кылып байсынып, элдин алдыңкы катарына жетип келесиң. Өңчөй эле малдуу киши алдыга турсун деген шарыятыңар барбы?—

деп Көкөтөй Кабыл молдону карады. Көкөтөй Эсенкожонун сөзүнө киришкенден тартып калың элдин күл-күсү басылбай «дуу» деп күлүп калып жатышты. Кабыл молдо:

— Көкөм ырас айтат. Бул айткан сөздөрүнүн баары туура. Кедей-кембагалдарга жана малай-жалчыларга бай адамдар ырайымдуу болуп, жакшы көз салса чоң сооп болот деген китепте бар эмеспи. Ушундай айт-арапаларда малчылардын көңүлүн ачып жүргүлө дегени эң туура,— деди. Бир канча көп эл топ-топ болушуп «Көкөтөй шарыятты дагы кыйын билет экен. Молдо, кожолорду бир сүйлөтпөй салат» дешип бакылдашып жатышат.

Аңгыча элдин баары курман айт намазын окууга сап-сап болуп туруп калышты. Арка жактагы эки-үч саптагы жаш-жалаң уландардын баары эле намаз менен иши жок бөйрөгүн бүлкүлдөтүп күлүп жатышат Көкөтөйдүн Эсенкожонун оозун «жер кашат чыгарып, үч кат кылып» деген кебин эстеп алышып бирине бир айтып күлө беришти. Кайсы бир кишилер «бул кандай намаз болгонун билбей калдык. Молдонун үнүнөн дагы тегерегибиздеги күлүп жаткандардын үнү кулак тундурду»— дешет. Намаздан таркагандан кийин топ-топ болуп кеп салып жаткан элге барсаң эле Көкөтөйдүн сөзүн айтып күлүп жаткан элди көрөсүң. Ал тургай «алдамчылар» деп ажы, молдолорду ырас айтты да» дешип бараткан кишилер жолду ката кеп салып баратышат.

Ушундай сөздөрүнөн эле Көкөтөйдү бай, манаптар жек көрүп жүрбөйбү. Анткен менен Көкөтөй кошомат кылбай, туурасын айтат турбайбы деп түшүндү элдин көпчүлүгү.

КӨКӨТӨЙДҮН БАЙГЕ АЛГАНЫ

Ат-Башынын сары коосунда кайнаган көп эл ат чабышка чогулуп жатат. Ар бир урук эл топ-топ болуп өйүз-бүйүзгү кашаттарда жана дөбөлөрдө чокмороктошуп күлүк аттарынын көкүл, куйруктарын түйүл, чубатууга салууга даярлап жатышат. Өзүнүн күлүк аты болбогондон кийин ар кайсы элдерди көрүп, учурашып жана күлүк аттарын көрүп эрмектөө үчүн Көкөтөй ар жердеги топтошкон элдерге барып, кай бир тааныган кишилерге учурап амандашып

өтүп жүрөт эле, элдин төмөнкү четиндеки талаадагы казандаган көп элге барса чоң күрөң аттын көкүл, куйругун түйүп жалаңкабат ак жабууну жаап коюп тегеректей катарлашып турган калың элдин орто ченинде ак калпактын маңдай жагын улчуланта кийип «сен ат менен кошо бар, сен Нооттун төмөн жагына бар, сен байге токтоочу жерге тур!— деп Касымаалы жан алакетке келип элди ар кайсы жерге дайындап, сүрөөнчүнү башкарып жатат.

Катар турган калың элдин бир жак капталынан кирип келип Көкөтөй: — О, Касымаалы баатыр, амансыңбы? Ат байгелүү болсун,— деди. Эки жакты карап сүйлөп, алаксып жаткан Касымаалы байкабай эле элди тескеп сүйлөп жатат. Көкөтөй катуу үнүн чыгарып: — Ой, Касымаалы, мынча не жаныңа күч келип, кулагың бүтүп калган? Салам айткан кишиге алик алууга жарабай калыпсың — деди. Касымаалы карай салып: — Ээ, Көкөтөйсүңбү? Байкабай калган экемин ээңгиресин күлүк чапмак оңой болмок беле? Күлүк ат чаппаган сен ат чабыштын жайын билбейсиң да. «Итке темирдин баркы болбойт» дегендей...

— Ой, Касымаалы, сен сөз айтыштын жөнүн билалбай жинди болуп калгансың го. «Көч айласын билбеген, көчтө көлүк өлтүрөт. Сөз айласын билбеген сөздү өзүнө келтирет» деген. Сен күлүк чапкандын жайын билгениң ушулбу? Кишинин саламын укпай күзгү текедей бакылдап, тегерегинди карап итче үрүп жатканың Черик куунун ашындагы байгедей албасаң оокатың кечпей калабы?— деди.

— Ой, Көкөтөй, оозуңа карап сүйлө. Касымаалы баатырды итке тенең сүйлөгөнүң өтө катуу болду, кызырлуу кишиге ошондой сөз айтасыңбы?— деп Касымаалынын бийи Чылабай катар турган элдин ичинен сүйлөп калды. Көкөтөй бурула карап:

— О, атаңдын көрүнөчө айын кошоматчы жуукур кул кызырлуу киши деп коёт, өзүңдүн туугандарың отуз үйлүү таштокумду бий болуп турганыңда Арпанын жайлоосун көрсөтө албапсың. Ошонун баары эле кызыр менен таштай чабышканынан Касымаалы экөөң Кара-Үңкүргө алып барып жол каздырып койдунбу? — деп Көкөтөй Чылабай жакка бастырды.

Аңгыча болбой жорго кызыл ат менен кара чоорчу: «Ат чубат! Ат чубат!» деген күүнү зыркырата тартып жолго түшүп өөдө-төмөн жүрүп турат. Кыңыр куйрук тору ат менен ак желектүү баканды колуна

алып, кызыл тыштуу тебетейди кыйшайта кийип узун чокту кезигеден чыгарып коюп «Ат чубат!» деп ырдап Солтоной күлүк аттардын алдына түшүп алып баштап жүрөт. Туш-туштан топ-топ болуп Сарыкоонун аягын көздөй сүрөөнчүлөр жөнөп жатышат. Өйүз-бүйүздөн аркардай колун сайылтып көкүлү менен кулагын тийтик кылып, жүнү макмалдай болуп, көзүн жалтылдатып, көөдөнү дагдайган, боор эти карчытка жабышкан күлүктөр шымаланып чубатууга келип кошулуп жатышат. Саяпкер сымак кишилер дайындуу күлүк аттарды байкап шектүү аттарды көрсө «ушул ат жакшы сууган экен» дешип элге угуза сүйлөп саяпкерлик билгизип тургансыйт. Ар кайсы жердеки калың топтор тегерек тартып туруп алышып: «Кайсы эле алдыга келген атты сүрөйлү алдыңкысын сүрөбөй өз атыбызга карап калганыбызды кудай арбак урсун» дешип баталашып жатышат. Элдин баары көчө болуп туруп атты чубатканда 70—80 че ат болду. «Атты ыраак айдап кое бер» деп беш-алты кишиге ат айдатып жиберешти. «Кудай аксарбашыл азыр ушул сапаркы Кутунун ашындагы элүү жамбыны кудай берип салгай эле. Эми айланайындар, сүрөөнчүлөрдү жакшылап аягынан өйдө ирети менен коюп келбесек болбойт» дешип, тебетейин белине кыстарып алып, чепкенин тыккыйта бөктөрүнүп, чылбырын аттын мойнуна түрүп коюп, олоң-куюшканын аңдап, басмайылын бекем тартып, атты жалгыз эле өзү сүрөп келчүдөй болгон кишилерди көрөсүң. Элден обочороок жолдун боюндагы сеңирдин учунда бир топ киши турган. Булар Чоко баатырлар экен деп көрүп келгендер айтышты. Чоко элдин эң аркасынан жалгыз гана чоң кызыл атка өзбоочик арабасын салып алып, сары машкеси менен араба айдачу баласы экөө гана келген болучу. Анын жанындагы турган Токсовалар эле. Бирок Чоко элдин көп келип тегеректеп турганын жакшы көрбөйт. Анын себеби өзү күлүк ат чаппайт жана элдин көп келип тегерегин чаңдатып турганына жүдөнүп туруучу. Кыргыздын ат чапкан жерине барып гана күлүк аттардын кандай жүгүрүп келгенин жана элдин атты кандай сүрөгөнүн көрөйүнчү деп келген экен. Болбосо өзү кыргыз болсо дагы ат чабышты жакшы көрбөгөн киши экен. «Ой, ой, ой, биздин кыргыздын ушул адаты кандай бир адат. Аттардын баарын арык кылып жана эки жүз, үч жүз киши бир атты сүрөп, кай бирлери аттан жыгылып, колу,

буту сынып калгандары болот экен. Мына, карачы, мынабу элдин чаап бара аткандарын»— деп таңыркап турат.

Бир убакта төмөнтөн калың чаң чыгып, эл дүрбөп, удургул бирин-серин чуу чыгып калгандай болду. «Аа кудай! Кимдин аты болду экен? Унчуқпай тургулачы! Ким деп ураан чакырып келатат! Тыңшагылачы дешип, ат кудай Каракер ат окшойт, «Чоң багыштап» үн чыгат»— дешет. «Жок, айланайын, Керкашка окшойт «Самансурлап» келатат» деп моңолдор, тынымсейит кужулдашып турат. Ар бир топтошкон эл өзүнүн ураанын айтып, жоромолдоп, тынчы кетип, удургул турганын көрөсүн, «Тээтиги кашаттагы ак кийимчен, боз атчан кишини жакшы карап тургула ошол биздин белги кылып койгон киши болучу»-- деп көрүнгөн эле боз атчанды көрсөтүп жаткандары бар. «Айланайын жаңкы боз атчан алдыгы чанга чаап кирип аралашты, биздин ат го»— деп атын камчыланып, айласы кетип тургандар ар бир топто жок эмес.

Ошентип элдин кобур-жобуру басылганча эле чаңдын алды буртулдап жакын келип калды. «Кокуй, айланайын, мына-мына аттын алды кирип келди. Токтой турчу, немне деп ураан чакырганын угалы»— дешип, чууну тыңшап калышты. «А, кудай, Самансурлар келатат, чын эле, айланайын, тынымсейит, тынымсейит!»— дегенсийт. «Жок жаманак дейт го, чериктин аты болбосун, коё турчу» деп кулагын салып абыдан байкап, анык ураанын уккуча эле аттар келип калды. Эки ат ыраак узап алып алдыда келатат. Ар биринде жүздөн киши бар. Бирок экөөнүн арасы жакын. Алдыңкысы «Самансурлаганы!» даана угулуп калды. Аңгыча болбой күрөң чаар атты

Көкөтөй сүрөп калганы көрүндү. «А кудай, биздин ат экен» деп жалпы чү коюп калды. Аркасындагы ичип-жеп куйрук улаш келаткан баякы чоң багыштын каракер аты турбайбы? Ким билет, аттын баары эле каракер көрүнөт. Боз ала чаң болуп каралжын эле көрүнөт ачык тааный албай эле алдыңкы атты тегеректеп «Самансурлап» кыйкыра бердик. Биз камчыланып, теминип баргыча аркадагы аттардан дагы бир канчасы өтүп, байгеге барып калды окшойт.

Байге токтолуп, желек сайган арал дөбөдө элдин баары жыйналып барып караандаган көпчүлүк кыжыкыйма чурулдашып жатышат. Ал элдин ичинде «биздин ат чыкты, биздин ат чыкты» дешип, «эки ат» талаш

болуп калды деп жакылдашып айтышып жаткандар көп. «Чоң багыштын Каракер аты чыкты» деп ал атка эгедер болуп черик жана сарыбагыш уругуна Базаркул, Қасымаалылар айтып, «Жок Керкашка ат чыкты» деп моңолдор, тынымсейиттин мыктылары айтып, кызыл кекиртек болушуп чакчаңдашып уруш чыгып кете жаздап, көпчүлүк далайга дуу кылып жатып, Чокону калыс кылабыз, өзүнүн тушунан өткөндө кайсыл ат чыгып келатканын көргөндүр деп эки тарап тең калыс кылмак болуп Чокону көздөй калың эл сүйрүлөнүп жөнөп калышты. Көпчүлүк эл эки тарап болуп эрегишип бастырганда кандай. Чаңды асманга чыгарып, алды жагы казкатарлап, арка жагы сабоолоп калдайып келип Чокону тегеректеп барып калышты. «Төрт болуштан төрт гана киши барып сурасын, башканыр ушундай токтогула» деп болуш башына бирден гана киши бармак болуп башка көпчүлүк Чокондон обочороок гана тегеректеп жарданып туруп калышты.

Чоко жоолугун колуна алып, бетине желпип, элдин ызгыган чаңынан жүдөгөнсүп турат. Төрт болуштан төрт мыктысы элден бөлүнө бастырып Чоконун жанына барып салам айтып тура калышты. Аңгыча болбой суналган күрөң чаар ат менен калың элдин арасынан ойкутул чыгып төрт калыстын артынан барып Көкөтөй: — Ээ, Чоко мурза амансыңбы? — деп учурашып тура калды. Баягы сөзүнө ызаланып калган Қасымаалы ачуусу келе түшүп:

— Ой, Көкөтөй, бодду эми ал кишиге учурашып болсоң тигил элдин ичине бар, биз бул кишиге сөз айтабыз,— деди. Каны кызый түшүп Көкөтөй: — Қасымаалы, сен качан жинди болгонсун? Сен турган Чоконун жанына мен тура албайт бекемин. Же сен айткан сөздү мен айталбайт бекемин? «Кандын касиети кетсе, калкынын нысабы кетет» дегендей өзүң Эсенкулдун тукуму, сарыбагыштын уругу болуп туруп Эсенкул эли, Шатан эли деген эки болуш элдин аксакалы болуп турган кезинде «ууруларча жан берем деп же Азирейилче жан алам» деп чоң багыштын атынын байгесин талашып текече бакылдап элди дүрбөтүп, калыс издеп чаап жүргөн өзүңө макулбу? Андан көрө талашы жок байге алсын деп эки атты кайра чаптырып калыс болуп, кашатта чалкалап карап турбайсыңбы? — деди. Қасымаалы уяла түшүп: —

— Көкөтөй ушу бүгүн сен мени эки сапар жемеле-

дин, шашпай тур. Сен экөөбүз дагы бир жайчылыкта сүйлөшөрбүз,— деди.

— Ой, Касымаалы ай, жайчылык эмей бул жерде атыш, чабыш чыгып жатабы же черик Кутунун ашына талаш келген эки аттын байгеси үчүн ушунча эл кырылышат дейсиңби? Өтө чычалап калсаң менин жемелегендеримди деле калысыңа сала кой,— деп Көкөтөй сүйлөдү.

— Кой эми, бул жинди неменин жаагы ирип кетүүчү, Чоко болуш, бул эл сизден бир ооз сөз сурап келишти Чоңбагыштын Каракер аты көрүнөө эле чыгып келсе, бул моңолдор, тынымсейит туугандар Керкашка атыбыз чыкты деп талаш кылганынан сиздин жаныңыздан өткөндө кайсыл ат чыгып баратат эле?— деп ошол калыстыгыңызды укканы келдик,— деп Касымаалы Чокого сөз салды. Көкөтөй Чокодон мурда озунуп:

— Ой, турган көпчүлүк эл баары эле жинди болгондой калыстарды таап алыпсыңар, калыс деген ар бир иштин ийнесинен жибине чейин көзү жетип, анан калыс болуучу. Талаада чаап бараткан элден бул жерде жөө туруп коркуп, эл байге талашып жүрсө итинен арабанын көлөкөсүн талашып, атчан жүргөн элдин чаңынан башы айланып кутула албай турган Чокону калыс кылганча жолборстой күрөң чаар ат менен бугу чылбырды үзө сүрөп, тебетейди жапыра кийип алып, өбөктөй түшүп Самансурлап кыйкырганда өлгөнүнө беш жүз жыл болгон арбактар көрүнөн башын көтөрө койгудай кылып ат сүрөгөн мени калыс кылбайсыңарбы,— деди. Чоко:

— Ээ, Көкөтөй баатыр ырас айтат, мен кайсыл ат чыгып баратканын жакшы байкай албай калдым. Чабылган аттардын баарысы баары эле каралжын көрүнүп өтүп жатты. Жана чуркап бараткан атты көрсөтбөй эле көп адам кыйкырып кошо чабат экен,— деди. Касымаалы:

— Жоок, Чоко болуш, сиздин жаныңыздан өткөндө эң алдыңкы атты немине деп ураан чакырып баратканын гана сурайбыз, ошону эле бир ооз айтып койсоңуз болду, андан аркысын калыстар өзү билет,— деди. Көкөтөй:

— Атаа Касымаалы баатыр ай, күлүк чапкандын жайын билем деп, күрөң аттан демин сууп, Чокону калыс кылам деп сүйлө сабак кеп угуп Чоң багыштын аты үчүн чолосу жок иш кылдың го. Кана Чоко

болуш акысы күйгөн айбандын тери үчүн анык калыс боло койчу?— деди.

— Ии, Касымаалы баатыр, бул куугандай бугу немине дейт? Эки атты кайра чаап эле же болбосо экөөнүн байгесин кошуп жиберип, тең бөлүп албай-сыңарбы? Баландай ат чыгып баратат эле деп мен жалган сөздү айталбаймын,— деп Чоко:— Ээ, Көкөтөй баатыр, кандай дейсиз?— деп Көкөтөйдү карады.

— О, Чоко болуш ай, калыс деген көргөн, билген сөзүн туура гана кесип айтуучу. Кашкарлык менен соода кылгандай, салаа кылып калыстык айтканыңызда бул көпчүлүк эл канааттанбайт го,— деп Көкөтөй күлдү. Чоко уяла түшүп:— Касымаалы баатырдын сөзү жерде калбасын деп айттым эле, Көкө — деди.

— Ээ, Касымаалын ачуусу келгенде айлындагы букарасын чечинтип салып кыштын суугунда эшикке коюп, «тим койгула, Чоконун төөсүндөй кылчылдасын» деп сенин кирээ тартып оокат кылган төөлөрүндү ылакап кылып жүрсө «сөзү жерде калбасын деп кое-сун». Анан Сарыкоонун талаасындагы топуракты асманга чыгара ыргытып, таманынан таш бырпырап, таноосунан кан чыгып, такымында камчынын тагы ширгедей болуп жанын үрөп жүгүрүп келген айбандын акысы тегин кетсе дурус болобу?— деп Көкөтөй Чокону карай сүйлөп калды.

— Ой, ой, ушул Көкөтөй ырас айтат, деги чынында мен жакшы түшүнбөймүн, кишинин баарысы эле чурулдап чаап баратса. Немине деп ураан чакырып баратканын даана угулбайт экен,— деп Чоко элди карап сүйлөдү. Чоконун бул сөзүн укканда Касымаалы уялып кетип:— Ой, Көкөтөй жинди, эми сен айтчы калыстыгыңды? Кайра чапкыла дейсиңби? Байгесин эки ат тең бөлүп алсын дейсиңби? — деди.

— Ой, Касымаалы, «бир тойдо эки жар жок, бир доодо эки жан жок» деген сөз бар эмеспи. Калыс кылган Чокоң кара жанын ала качып кутула албай калды, мен калыстыгыңды айтып Керкашка ат чыгып келди деп күндүн мурду чачырагандан бери эле айтып сени менен какылдашып жүрбөймүбү, эми талашыңды коюп, соогатыңды алсаңчы,— деди. Турган элдин баары «Кой эми, Касымаалы болуш, бул сапаркы байгени Көкөтөйдөн эч ким талаша албай калды Керкашканы сүрөп чыгарып келгени мындагы Чоконун калыстыгын өзү бийлеп алганы кыйын болбодубу»— деп кайра тартышты.

«Кутунун ашындагы элүү шаңшуур жамбыны алган кандай ат болду экен» деп элдин бир чети Керкашка атты тегеректеп жүрсө, «Касымаалы Чокону катары менен жыгып байге алган кайсыл киши экен?— дешип Көкөтөйдү элдин бир чети көрүп жүрүшөт. Анда Солтоной келип Көкөтөйдү мактап мындай дейт:

Керкашка чыгып шаңданды,
Кепкордун баары танданды.
Касымаалы, Чокого
Капталдан Көкөң чаң салды.
Калыстык сүйлөп дубанга
Кара тил Көкөм байге алды.
Катмарлай жыгып дөөлөрдү
Кулактуу элүү жамбы алды.
Кара жаак чечен булбулга
Калайык бүгүн таң калды.
Көкөмдөн соогат алайын
Көрүшүүгө жол ачыл,
Көпчүлүк кылчы жардамды.
Калысташкан чечендер
Кайрып жооп бере албай
Көкө, канчалары сандалды.

КӨКӨТӨЙ ҚАРЫНДАШЫН УЗАТҚАНЫ

Кечкурун эле үч эркек, бир аял «Султандын үйү кайсы?» деп келип түшүп калышты. Булар Султандын кудагый, күйөөсү жана анын жолдоштору экен. Жалгыз аксак карагер байталга той жүктөп, бир кунан торпокту чиркеп алып Султандын кызына жыгач түшүрүп келишкен турбайбы.

Маманазар болсо кашаттын алдындагы суунун боюна жалгыз түшүп күйөөлөп олтуруп калган. Кызынын жыгачы түшкөн Султан: — Ой, бул неминеңер ыя? Ой, Сарыбагыштар, бул немине кордугуңар! Мени шылдың кылып келгениңерби, ыя? Султандыкына барабыз деп ушул түрүнөр менен жолдогу борукчу-тыным-сейитти аралап кантип уялбай келдиңер? Аттан түшкөнүңөрдү койгула. Түшсөңөр тээтиги төмөнкү Көкөтөй куданардын айлына барып түшкүлө!— деп эң жаман түрүн бузуп, сурданып турат. Жапылдаган карасакал киши: — Ой, айланайын, Султанбай, күйөөңүз Маманазардын колунда бар эле жалгыз байталы ушул эмеспи. Сиз көрбөгөн малы бар беле? Жокчулук курусун бай, деги ачууңузду кое туруңузчу? Эмне кылсаңыз

дагы алдыңызга келбедикпи, — деп бажылдап сөз айткан болуп жатып эле ылдамдык менен байталдын үстүндөгү биртике тойду түшүрүп жиберди.

— Ой, сен кандай немесин, аттангыла! Дегеле силерге кызымды бербеймин. Докурунасынбы? Атаңдын көрүнөчайын өлөрман Кубат уулу сен ушундай өлөрмандыгыңдан Балбакты өлтүрүп салып Шиберге айдалып баарың тентип кеткен окшойсун. Чакырчы жаңкы Көкөтөй итти, келип бул кудаларын алып кетсин. Бар, ылдам барып чакырып кел — деп, ачуусу келип, Султан кудагынын үйгө киргизбей эшигинин алдына жөлөнө олтуруп алып оозуна келген сөзүн айтып капаланып олтурат.

Кудалардын чолок кызыл атын минген бала эки үзөңгүлүгү жыргылган кара тердиктин бурчтарын салпылдата теминип ак шапалак менен курсакка шакылдата чапкылап чу койгон бойдон барып түшө калып: — Көкө, сизди Султан акем «бат келсин» деп чакырып жатат. Кудасы той жүктөп келди. Эң эле бат келсин деди, аларды үйүнө киргизбей, Султан акем эшикке олтуруп алып тилдеп жатат, — деп бала энтигип сүйлөп шашып чакырыл келди. Бул кабарды уга замат Көкөтөй шашылган түрдө «барайын-барайын» деп карбаластап жөнөп калды. Көкчолок атты минип, баланы учкаштырып «О, жүргүлө! Султандын кызынын тою келиптир, барып той жегиле!» — деп айылдагыларды жалпы чакыра кетип баратат. Султандын айлынын кабагын арык кула тайдын чылбырын кармап жалгыз олтурган Маманазар Көкөтөйдү көрүп уялгансып жерди карап бүжүрөп калды.

— О, байкуш жетим, ишиң оңолсун. Сен дагы эл катары болорсуң — деп Көкөтөй өтүп барып чогулушуп олтурган элге салам айтып:

— Ээ, Султанбай, кудаң кут болсун, тоюң тойго улансын! — деп Көкөтөй кудагыны менен учурашып калды.

— Ой, жинди, чочко, бул куда, кудагыңды алып кет. Илгери бир куда оозанып коюпмун, балаага калыпмын да. Өлөрман Кубат уулуну жабыштырып баарын сен кылдың. Ал манабу той сөрөйүн артып алып аксак байталы менен тетиги торпогун кошуп алып бул кудагыңды алып кет! — деди.

— Ээ, Султан аксакал, «ырыстууга жуучу келет, ырысы жокко доочу келет» дептир. Жетим күйөөңдү ээрчитип алып, жесир кудагың келип олтурса

«буларды аткар!» дегениң жарабайт. Бул ар кайсы айылдан чубуруп келип жаткан улуу-кичүүлөр той ооз тийсин, анан өзүбүз калып кеңешип, бул кудалардын бир жөнүн кыларбыз. Кудагый колго түшпөдүбү. Эми аябай жилигин чагып жатып мал жеп анан кызды берерсиң. Баласынын тою түшүп жатканда дагы киши капа болобу?— деп Көкөтөй ордуна туруп келип, кыздардан беш алтыны жыйнап алып «тиги кабакта олтурган күйөөнү алып келип үйгө киргизгиле» деп жумшап жиберип. — Кана аксакалдар, той жегиле,— деп абышка, кемпирлерди үйгө киргизип, элге той берип узатты.

— Султан аксакал, эми бул байкуштарды көп жаткырып зарыктырбай келинин берип узатып жибер. «Өспөс уул, өнбөс доо доолайт» деген, «чегирткенин алып көрүп, канын сор» дептир. Бат эле узатып жибериниз!— деп Көкөтөй аттанып кетти. Султан кызылдай уятынан бир козу союп, конок кылып, капааттанганы басылбай «бир жакшы ат баштаган беш мал берип, келининди ал. Мал таап бере албасаң мага бөөдө келгениңерде кызымды беремин» деп кудагыйынын айласын кетирип, ичкенин аш кылбай, беш мал салып таштады. Кайдан барып мал таап келерин билбей Маманазар арык кула тайды токунуп Көкөтөйгө келип ыйлап жиберип: «бай беш мал таап келбесең кызымды бербеймин» деп жатат — деди.

— Ыйлаба, балам, ыйлачу эмес «малды кайдан издеймин, ушунда эле жүрө беремин — деп эле жата бер. Султандын өз малы да жетишер. Коркпо, балам, колуктуңду ээрчитип берем. Ойноп жүрө бер»— деп Көкөтөй аттанып Султанга келип:

— Ээ, Султан аксакал, «жетимдин жашы — теңиринин огу» дептир, манабу жесир кудагайыңды ыйлатпай узатсаңчы. Мал таап берер алы бар беле?— деди. Султандын ачуусу келип:

— Бая күнү эле тоюн түшүрбөй аткарып жиберет элем, жилигин чагып жатып мал таптырып жейсиң деп элге той берип баары бар ишти кылган сенсиң — деп кабарчыктап олтурат.

— Ээй, Султан ага, кыз дегенди ага-тууганы эле билүүчү. Экөөбүз бир тууган болсок, бир кызыңды маа бийлетип койсоң эч нерсе болбос. Сенин балдарың дагы менин кыздарымдын бирин бийлеп, күйөөгө берер. Алдуу, малдуу кезинде өзүң куда болуп алып, эми

жесир катын, жетим баланы жок жерден мал таап кел деп кыйнаганың болбойт — деп Көкөтөй жатык сөздөрүн айтты. Султандын кулагына сөз угулбай:

— Ой, аны мен жарды кылдымбы? Адамдын ак сарбашылы эле Шамендин Байтерегинин уулу Балбакты өлтүрүп, Шиберге айдалып, Кубат уулу деген митаам немелер өзүлөрү тентип-тербип томаяк болбоду беле, ыя, ал жетим-жесирлигин маа милдет кылат бекен? — деди.

— Ал адамдын ак сарбашылы Балбакты улакча бакыртып мууздаган Кубат уулуна кызынды бербесең сени төшөгүңө думбалап тумчуктуруп өлтүрүп, кызынды алып кетпейби? Жалаң кекилик, чил, бөдөнө, кыргоолдон элге алман салып, элдин убалынан коркпой, малы-жанын алып жүрүп дөөтү Муратаалы Байболго мууздатып өлгөн Балбакты адамдын аксарбашылы эле деп кантип айтасың?

— Ал аксарбашыл, ыйык болсо Кубат уулунан өлбөй эле жүзгө чыга жашап алып анан Мекеге барып ажысы кабыл болуп, кудайдын чындап сүйгөн адамы экен дедирбейт беле, — деп Көкөтөй Султанга жооп берди.

— Ой, сен капкайдагы сөздү айтпай кетчи. Мен өзүмдүн ичимден чыккан баламды өзүм билем. Беш-алты мал жебей эле кантип кызымды аткарып жиберем? — деп Султан ачуусун баспайт.

— Алда кокуй ай, Султан, ошол өзүңдүн ичинден чыккан баландын күйөөсүн жок жерден мал таап бер деп кыйнап эмитен кечирин кайрып кууратсаң, ал сенин кызыңды алгандан кийин ага аш-тамак, кийим-кече таап берем деп тентип кетпейби? Тилимди алсаң, бул бечараларды кыйнабай жана конок тартыл, өзүң дагы кыйналбай узатып жибер. Тилимди албасаң, өз балдарыңды өзүң кыйнап куурата бер, — деп Көкөтөй аттанып кетти.

Дагы бир-эки, үч күндөн кийин Маманазар ыйлап Көкөтөйдүн алдына дагы келди. «Сен эки жакка бастырып мал таап келип бүлөңдү албай, мага док урунуп жатып аласың» — деп бай бизди тилдеп кууп жатат. Энем эле айласы кеткенде сизге жиберди, — деп Маманазар буркурап ыйлап турат.

— Эмесе, балам, сен бул менин үйүмө жата бер — деп Көкөтөй эрте аттанып алып Султандыкына күн чыга электе келип:

-- Ээ, жеңе куй кымыздан? — деп эки аяк кымызды

удаа ичип жиберип, бир аяк кымызды кармап олтурганда бээ байлатып жүргөн Султан беш-алты киши менен келип калып, Көкөтөйдү көргүсү келбей «Келе, менин ээр, токумум кайда! Берки кишилерге кымыз бер!»— деп байбичесин шаштырган болуп ары-бери кайсаңдап турат эле, Көкөтөй:

— Ой, Султан аксакал, олтурчу бери, тууганча бир аз кеңешип алалы,— деди. Султан:

— Ээ, эмине кеңеш таап жетип, келдиң, кудая тобо! Ой ушунда бир топ Кубат уулу менен ушул иттин эле дарты өттү. Түн түшүмдөн, күн өңүмдөн кетпей эле «кызынды качан узатасың? — дешет. Ой, мага бир сан кара мал өткөрүп койгон немече,— деп Султан жүктүн алдына барып олтурду. Көкөтөй:

— Келе жеңе, кымызыңдан куй, бүгүн байдын ачуусу келип эле калыптыр, алда немине кылаар экен?— деп улам-улам сурап ичип жатат.

— Ээ, ачуум келбейт, мында бир томаяк Кубат уулуна болушуп атып сенин дартың өттү го. Андай эле жетим-жесирге бооруң ооруп баратса кыздарыңдын бирин берип сен кудагый, күйөө кылып албайсыңбы? — деди.

— Ой, Султан аксакал ай, «уул үйлөгөн урмат кыз чыгарган кызмат» деген эмеспи. Далай эле жакшы, жаманды көрдүң эле. Жокчулук башыңдан өткөн жок беле? Теңтуш күйөөсүнө аман-эсининде кызынды берип, узатканың жакшы эмеспи?— деп колундагы кымызын жутуп жиберип, «Келе, жеңе куй кымызыңдан?»— деп, аякты дагы сунду. Султан титирендеп:

— Чыкчы, ой, эшикке чыкчы. Бир ооз кеп айтып коюп эле бир аяк кымыз ичет. Чыкчы эшикке, көзүмө көрүнбөй. Мага насаат айтып коёт, ай, ушуну, кудая тообо! Астофыралда! — деп ачуусу келип турат. Көкөтөй:

— Ээ, Султан аксакал, «кымызды ичкенге бер, кызды сураганга бер»— деген кеп бар эмеспи? Кызымдан калың жебей эле мен сенден бай болуп келатам го. Менин кымызымдан эле сенин кымызың көпбү? Кызың күйөөсүнө барганда дагы бир оокат кылганы жакшыбы же ушул жерден эле аш ичпес, тон кийбес бериште кылып узатасыңбы? Капырай, баласынын барар жерин кууратып олтурган болобу? — деди. Султан:

— Ой, менин балам менен сенин немине ишиң

бар, ыя? Ой ушуну...— деп тиштенип, оттун жанындагы чычаланы ала коюп -- чык, дегилечи, ой журт, «чык!»— дегилечи, деди. Атасынын ылайыксыз ачуусу келип жатканына уялып Султандын кызы бетин басып кереге жакты карап алып ыйлап жаткансыйт. Көкөтөй кымызды ичип жиберип:

— Келе, жеңе, кымыздан куя берсеңчи?— деп аякты сунуп турат. Аякты алып сабаны көздөй басып «ий айланайын кызы да курусунчу. Эзелтеден өөдө карабаган эки бир тууганды капаланыштырып — деп Султандын байбичеси кымыздан куюп келип Көкөтөйгө сунду.

— Эй, байбиче, кыз курубасын, кыздын багын байлап, жүктүн бурчуна камап алып, малга сатам деп жаштардын талабына жеткирбеген ата-энеси курусун. Малыңар аздык кылса менин малымдан алып бүгүндөн калбай балдарды узаткыла! — деп Көкөтөй жеңесин карап сүйлөп жатат.

— Ээ, менин малымдан ал дейт турбайбы, бул Кубат уулу үчүн мал берчү неме, алып кел малыңды. Беш жылкыңды айдап келип анан мени менен сүйлөш. Сен сарыбагыштан коркосун, мен коркпойм, — деди. Көкөтөй:

— Мен алибетте корком. Чокоюн күлүк аттай таптаган, шыйрагынан жараган Кубат уулу алса эле менин жылкымды албайбы. Сенин кайсы киши кызыккандай жылкың турат? Кубат уулу тургай кудайдан коркпой, жетимди ыйлатып, малын жеп алып кызыңды бербей кайра мал алып жатасың, — деди.

Султан жарылып кете жаздады:

— Ой, айланайындар, бул иттин айтып отурган сөзүн карагылачы! Мени кудайдан коркпойт деп олтурбайбы. Бул ит жинди болуп калган го ыя? Ой, мени таанып олтурасыңбы, ыя? Мен киммин ыя? Деги мен киммин? — деп колундагы чычала менен Көкөтөйдү баштан ары тартып жиберип, — коё берчи, ушул итти коё бер! — деп Султан жулунуп жатат. Олтурган элдер тура калышып:

— Коюңуз, Султан аке, коюңуз? Ачууңарды коюп, сабың кылыңыз, Султан аке?— деп Султанды кармалап жүрүшөт. Көкөтөй күлүп:

— Жок. Бек кармагыла, айланайын арачачылар! Ал албеттүү неме эле кокустан бошонсо башымды жулуп албасын. Келе, жеңе, кымыздан. Кымызын ичип, кызын атказып жиберейин. Андан кийин мени бышырып

жесин — деп жердеги аякты алып жеңесинен дагы кымыз сурап калды. Султан:

— Бербе! О, бербе! Атандын көрүнөчайын ал жинди мас болуп алып мени кудайдан коркпойсуң деп жатпайбы? Бербе кымыздан! — деп бакырып сүйлөп турат. Көкөтөй:

— Жоок, Султан аксакал, мен кымызга мас болчу белем? Тетиги тентушуна жете албай каарлуу атанын колунда камоодо олтурган кыздын көзүнүн жашына мас болуп жатпаймынбы, — деди.

— Айланайын ээй, карабайсыңарбы? Мен каарлуу карышкыр турбаймынбы? Бул кудайы момун неменин айтканын көрчү! Кое бергилечи, ушуну жара тартып жиберейин — деп Султан дагы жулунду. Көкөтөй:

— Келе, жеңе, кымыздан. Жара тартмак болду, керээзимди ичип алайын. Чычала менен бир чапканын улуулугунан кечирдим, эми бир чапканын карындашым үчүн кечирем. Анан ачуусу чыгып «карындашыңды өзүң билип узат» дээр. Аа, болбой эле жулуна берсе, «Жамандын кою да өлөт, өзү да өлөт» дегендей кымызын ичип алып, кызын жетелеп алпарып өзүмдүн үйүмдөн аткарып жиберем. Эр болсо Султан мени чаап алсын, — деди. Султан:

— Чык ит! Бул кызымды жетелеп кетет тура! Мени малы-башыма ээ кылбайт турбайбы — деп чычаланы ала коюп дагы бир чапты. Олтургандар «коюңуз?!» — деп арачалап жүрөт. Арачачыга болбой жулунуп:

— Бул мени тааныбай калган турбайбы? Боо мен таанылайын! — деп дагы бир тээп жиберип:

— Ой, ит, киммин, мени тааныйсыңбы? — деп жулунуп коет. Көкөтөй күлүп:

— Мен сени таанып эле турам. Сен баягы эле шибегендин учун урайын Султансың. Сен баягы эле кеп жыгачынды урайын Султансың. Сен баягы эле жулук тиштеп жүрүүчү Султан өтүкчүсүн. Анан сен Зарыпбек Султан болуп калдың беле? Бул эси жок неме Султан, Султан десе эле Зарыпбек Султанмын деп жүргөн го. Сен баягы эле жарыбаган жамакчы Султансың. Сен кызынды тентуш күйөөсүнө бербегенде үйүңө карытасыңбы? — деп катуу сөздөрүн айтып, — келе, жетим баланын малдарын бер. Улам-улам өнүктүрбөй жеп олтуруп томаяк кылып саласың дагы, аягында кайра мал салып, кызымды бербеймин деп олтурганың кудайга жагабы? — деп Көкөтөй бакылдаганда, Султандын кызы Көкөтөйдүн ачуусу менен

айткан сөздөрүнөн уялып, эшикке чыгып кетип, үйгө жөлөнүп ыйлап турат эле. Көкөтөй урушкан бойдон эшикке чыгып, ыйлап турган кызды көрүп: — Жүрү, айланайын «буудайдын барар жери тегирмен» дейт, Султанга мал эле керек болсо, өзүм берем,— деп кызды атына мингизип, өзү учкашып алып жөнөп кетти.

Султан бакылдап сүйлөнүп эшикке чыкса, кызын Көкөтөй өңөрүп алып кетип баратат. Султандын күй-бөгөн жери күл болуп:

— Ээ, айланайын журт, баягы жинди чочко баламды алып кетип баратпайбы. Бул кордуктан көрө өлөйүн. Тал түштө кызымды ала качып баратканын көрчү! — деп баканды ала коюп мамыдагы атты көздөй жүгүрүп калды.

— Ай, Султан аке, сиз барбай эле коюңуз, балаңызды кайда алып бармак эле, биз эле алып келип берелик,— деп турган элдин ичинен бири аттанып Көкөтөйдүн аркасынан чапкан бойдон барып калды. Көкөтөй карындашын үйгө алып барып түшүрүп коюп «жылкыны бери айдагыла!»— деп жылкысын чогултуп келип беш жылкыны карматып, кошоктоп туруп, баягы аркасынан келген кишиге айдатып жиберди. — Султанга алып барып бер, атасы малдан өлсө, кызынын калыңын жетим баладан алам деп темселебей менден алсын. Бул жылкыда менин доом жок, бул кызда Султандын доосу жок. Мына, мен өзүм билип узатам эми «мындай-андай» дечү болсо чырды менден көрүп алгыла. «Карма ат, айгырдан! Сындуу, сырттуусунан! Бүгүндөн калбай карындашымды, кудагы, күйөөмдү узатамын. Өзүм кошо барып айлына жеткирил келемин. Алып чык келин, кыздардын жакшыраак ээр, токумдарынан!»— деп жасалгалуу ат жабдыктарды чоң-чоң аттарга токуп дүрбөп жатканда Султан көрүп алып кандай кылаар айласын таппай, айылдагыларды чакырып алып:

— Ой, журт, тигил жиндини кудай урду! Кызылтазыл кылып эле бир топ атты токуп жатат, бул кордукка кантип чыдаймын! Барып эле жарынышып калсам бейм да, ыя? Кантем ыя! — деп токтоно албай турат.

— Ээ, Султан аке, салган малыңызды бербедиби. Эми биз барган менен Көкөтөй сабап кайра кууйт. Эми жайына эле коюңуз. Кызыңызга кийим-кече, төшөнчү-орунду бербей баары өз жаныңызда калбадыбы,— дешип Көкөтөйгө барууга киши чыкпады.

Султан ары-бери чуркап: — Ой, катын, бас бери! Тигил жиндинин кылган кылыгын көрдүңбү? Кызынды аткарып жатат. Ат, айгырларынын баарын карматып, токуп жатпайбы, эми эмиңе кылабыз? Мен барсам чоң уруш чыгып жүрбөсүн, ыя? Же барсамбы?— деп тыбырап турат эле. Көкөтөйдүн сулуу кара кызыл айгырына күмүш ээр, токумду токуп, кызыл башайы жуурканды опойто салып, минип алып, бир бала чаап келип: — Жеңе силердикинде кудагыйдын ээр, токуму бар экен, алып бериңиз? Кеткени жатышат — деди. Султан:

— Ой, бала, алдыңкы айгырды ким мингени жатат, айтчы? Ой, бала, деги канча ат токуп жатат, кайда барат экен, айтчы ыя? — деп Султан баланы көздөй басты. Бала нарылай бастырып: Көкөм жакын барба, кармап албасын. Обочо туруп, ээрди алып кел» деген. Беш — алты ат токушту го деп бала жакындабай гана «Жеңе, ээр барбы, кетем. Бат кел» деген — деди.

— Мен көтөрүп барып берейин, балам, шашсаң кете бер,— деп Султандын байбичеси кудагыйынын ээрин танып көтөрүп алып жөнөдү: Султан:

— Ой, катын, жаңкы жиндиге айт, мен эми ачуумду койдум. Эми өзү билсин, бүгүн аткарба де. Ошол жинди экөөңөр эле билип узаткыла. Мына мен койдум — деп кырынан түшүп жатып калды.

Жеңеси келип: — Кой, алдыңа кетейин уул, агаң «сени эле билсин, мен ачуумду койдум» деп жатып калды. Эми бүгүн аткарам дебечи, алдыңа кетейин?! Айыпка бергенсип карындашыңды кантип бүгүн эле узатасың? — деп ыйлап-сыктап Көкөтөйгө жалынып, кызын көздөй басты.

Көкөтөй жеңесин кармап алып: «Кана, эми Султандын ачуусу чыкканы ырас болсо, барып бир тайыңарды тойго сойгулачы. Мен күйөө, кыз, кудагыйыңды алып барып үйүңө түшүрөйүн. Болбосо азыр аткарып алып өзүм жеткирип келемин. Малынан баласын жаман көргөн киши ошентип көрбөй калуучу», — деп жеңесин кайра үйүңө жөнөттү.

Султандын байбичеси үйүңө жетип калган кезде Көкөтөй күйөө кыз, кудагый, кудаларын баарын аткарып алып, өзү кошо аттанып түндүк баканды колуна алып, ылдамдай жөнөп, Султандын айлынын өйүз жагы менен Байдуулунун ашуусун бет алып жөнөп калды. Султандын айлы чак-чалакей болуп эле ат-атка тийбей, жөө-жалаң катын-бала чубуруп Көкөтөйдүн алдын

тозо, аттуу, жөөлүү болуп келатышат. Көкөтөй узун баканды жаркылдатып, тайгандай кызыл бээ менен жагалданып, катуу үнүн салып кыйкырып: — Тарткыла ой, кайра тарткыла! Мен болсом колумдан мал берип, ичим ачышып келаткан кишимин. Бул ишти бүтүрбөй, тынбаймын. Эч кандай кеп, сөз укпаймын. Агер келгендер болсо сооголбайсыңар. Бакан менен кардыңды жара саямын», — деп кызыл бээ менен ойноктогуп, ары-бери ойдолотуп коет. Султан Көкөтөйдүн түрүн көрүп алып жакын бара албай, кашаттан туруп кыйкырат:

— Оо, Көкөтөй, деги эмне кыл дейсиң? Оюндагыңды айтчы? Кандай бол десең, ошондой болоюн. Ой, айланайын Көкөтөй, экөөбүз бир тууган эмес белек, мени эл, журтка шерменде кылба? Оо, тигилерди токтот. Оюндагыдай болбосом кудай, арбак урсун — деп ыйлап турат. Көкөтөй:

— Оо, Султан, менин оюмдагыдай болсоң кайра чаап барып бир жылкыңды сой, элге той бер. Анан токтоймун. Бул жерде бакырып турганың менен токтоп тура албаймын — деп кыйкырат.

— Оо, маакул-маакул, айланайын! — деп жарданып карап турган балдардан эки-үч баланы ээрчитип алып желесине барып кысыр эмди тору тайды алып келип:

— Мына, о, мына! Келип бата кылып бер? — деп кыйкырды. Суунун боюнда топтошуп турган элден Көкөтөй чаап барып:

«Кана, эмесе, муузда тайынды, алдооакбар! Мына, менин батам ушул, муузда, — деди. Тушай салып тайды көтөрүп уруп мууздап жибершти.

— Ырахмат, Султан аксакал. Тойду сен сойсоң, кызды мен ойнотомун деп кайра тартып, элдин баарын айлына алып барып түшүрүп, кыз-күйөөнү конок кылып жана бир кысырак эмди кара тайды тоюңа кошумчам деп Султанга жетелеп барып, Султан менен элдешип, элге той берип Маманазардын колуктусун кошуп берип узатышты.

КӨКӨТӨЙ АЛА КӨЗ КАБАЛАРДЫ АШТАН КАЛТЫРГАНЫ

Көкөтөй Коңурөлөндү ашып келип бир калың айылга конуп калды. Ал айылдагы кары, жаш дебей

баары келип Көкөтөй менен учурашып олтурушуп «Ээ, Көкө кайдан келатасың, кайда баратасың?»— деп Көкөтөйдүн жөнү-жайын сурап олтурушту.

— Бул эле Солтойсарыдан бастырдым. Береги Тоң жакка барып келе турган бир аз жумушум бар эле,— деп Көкөтөй барыш-келиш жумушун айтты.

— Ээ, Көкөтөй аке, силердин тынымсейит туугандан ашка барабыз деп жаткандары барбы?— деп Токбай сурап калды.

— Кайдагы ашты айтасың Токбай мурза? — деп Көкөтөй Токбайдан кайра сурады.

— Ээ, Чүйдөкү ашты айтам. Дүрдүн атасы чоң Сооронбайдын ашына барганы жаткан киши барбы деп сурайм да — деди Токбай.

— Ээ, Токбай мурза, сен ошол Сооронбайдын ашына барсам дедин беле? Күлүк атың барбы же сайышка түшөм дейсиңби? — деп Көкөтөй Токбайды карады. Токбай уялып кетип, күлүп:

— Жоок, Көкө, күлүк ат деле жок, сайышка түшкүдөй баатыр эмесмин. Элдин баарына кат берип, ашка чакырыптыр деген эле кабарды угуп, силер жакка дагы кат барды беле деп гана айттым,— деди.

— Мен берки эле сырттан келдим. Элге кат келгенин билбедим. Силердин элге «ашка кел!» деп кат келдиби? Ал ашка жөнөп жатышабы?— деп Көкөтөй Токбайдан сурады.

— Биздин алакөз Каба эртең чогулуш болуп кеңешип алып эки-үч күндө жүрөбүз деп турушат — деп Токбай жооп берди.

— Ашка барганга дагы чогулуш кылабы? Көнүлдүү киши баруучу, баргысы келбеген киши малын багып жата берүүчү. Ашка барарын кеңешип, элди жыйнаганды силерден көрдүм. Жээ үй көчүрүп барып Сооронбайдын ашына конок алышасыңарбы? — деп Көкөтөй олтурган элди карады.

— Ээ, Көкөтөй баатыр, бул эл ашка, тойго барса да деле өзүнчө барбай, элди чогулткан болуп аштын чыгымы деп, элге чыгым салып, акча жыйнап алып, анан ар бир ыстарчындан мынчадан киши барсын деп жакшыраак аттын баарын минип барып ат сүрөтөбүз деп кечээ болуштукунда сөз кылып тарашты — дейт турбайбы. «Эртең түтүнгө киши калбай келсин» деп ыстарчыбыз киши жибериптир,— деп аксакал Сатылган сүйлөп калды.

— Ой, атаңдын көрү ай! «Жоболондуу жолго чычса,

эмгектүүнүн этеги булганат» дегендей аш, тойго барабыз деп эле элге чыгым салса киши жечү мыкаачы бул силердин ала көз кабадан чыккан турбайбы? Келе, Сатылган насыбайынды?— деп чакчанын шишин сууруп алып жыттагылап Көкөтөй,— Ээ, дагы немине сөзүңөр бар?— деп олтурду.

— Ээй, айланайын Көкө, ошол ашка минип баруучумун деп жайлата өзүм өгүз минип жүрүп араң эттентип алган жалгыз атымды бересиң деп береги Токбай кыйнап олтурбайбы. Бербей койсом болуштун жасоолун жиберип деле карматып аламын деп олтурат го — деп Токбайды бир карап, Көкөтөйдү бир карап коюп аксакал киши таягынын учу менен жерди сайгылап коюп, үшкүрүп коет.

— Ээй, аксакал капа болбой олтура бер. Бул ашка ала көз кабадан бир дагы киши жибербеймин, болушун бокту жептир. Эртең эл чогулуп калса мен дагы барып ошол көпчүлүккө сөз айтып көрөрмүн. Ошондо мени карап тур аксакалым,— деп Көкөтөй күлдү.

— Атаа садагаң кетейин Көкө, ушул сапар элди ашка бардырбай салсаң, сураганыңды берелик,— дешип олтурган эл чурулдап жиберешти.

Эртең менен элдин баары ат токунуп чогулушка барабыз деп топ-топ болуп жөнөп жатышат. Көнүп жаткан айылдагы бир топ аксакалдар менен аттанып алып Көкөтөйлөр дагы барып калышты.

Алабаштын сазына ала көз кабанын көпчүлүгү чогулуп, жаткан жерге барып улуу-күчүү, кары-жаштын бардыгына учурашып Көкөтөй дагы олтурат эле. Туш-туштан элдердин баары келип калың жыйын тегерек тартып олтургандан кийин аштын кебин салып элдин ар кайсы жеринен сүйлөп жаткандар бар. Булардын ичинен ар бир сөзмөрлөр чыгып «бул ашка казак, кыргыз, капыр, бусурманды чакырыптыр, оң, сол орошондун баары барат экен. Ушул ашка барбай калсак арманда калабыз го. Балбан күрөшкө Ак балбанды, эр сайышка Жаманоозду алып барсак. Күлүк аттан Молдокандын Майда кызылы менен Баатырдын Тору аргымагын алып барсак. Нары чети алты жүз, бери чети беш жүз киши барсак, эки атка жакшы сүрөөнчү болобу. Мыкты аттардан минип алып, жакшы кийимдерден кийип алып ушул сонун ашты көрүп келбесек арманыбыз арылбайт го» дешип, ар бир өтүмдүү азаматтар мыктыларга угуза сүйлөп жатышат. «Ырас эле андай сонун ашка барбаганда

болобу. Ыстарчы башына элүүдөн киши барсак, канча чыгым болор дейсиң? Көп болсо түтүнгө бир кой, серкеден чыгым беришер»— деп ар бир туура чабар бекерпоздор жарбык боло сүйлөп, элди күүлөп коюшат. Булардын сөздөрүнө кулак салып Көкөтөй тыншап отура берген. Бул элдин муззасымактары жана тынсымал айыл башчылары сүйлөшөт: «Чынында бул аш илгерки эле Көкөтөй хандын ашындай аш болот окшойт. Ошону көрүп келбесек болобу? Көп болсо барган кишилер киши башына элүүдөн койго акча көтөрүп аларбыз. Кудай берип калса Майда кызыл менен Тору аргымактын бир байгенин алды жагынан көрүнүп калса, барган зыяндарыбыздын баарын төлөп салбайбы. Төтөн акчалуу кишилер барса Токмоктон арзан төө сатып алар эле»— деп кайра тартпай ашка барып келүүнүн сөзү күчөй баштады.

Ээ, бул ашка кимдер барат? Кимдер барбайт? Кеңеш бергиле, көпчүлүктүн кеңешинин ыңгайын угалык — деп Баатыркан, Маамыткан элди дуулдатып салып, карап олтурушат. Бул учурда элдин сүйлөп жаткан сөздөрүнө ичи кайнап, катуу үнү менен Көкөтөй:

— Ой, журт, кичине токтой тургулачы? Бул Коңур өлөн менен Токмоктун ортосу жүрөрман атка үч күндүк жол эле. Силер бүгүндөн калбай эле Сооронбайдын ашына жете конуп, эртең менен тура калып, эр сайышка Жаманоозду аткара салып, ыргыта койдуруп, төө баштаган бир тогузду андан алып жибердиңер. Бул ууру кылып жүрүп жилиги үзүлгөн немени төмөнкү Кушчу, Саруу, Солто, Тынайдан кунан, өгүздөн улак тартып ойноп жүргөн балбандары Жаманоозунду ичеге, кардын чубай сайып кетеби деп ойлогон бир дагы киши болгон жок. Эми кичине шашпай угуп тургула. Бул аштын жайын мен айтып берейин, — деди.

— Ээ, маакул, маакул. Айтыңыз, Көкө, айтыңыз — деп элдин ар бир жеринен Көкөтөйдү тааныгандар бажылдашып калды.

— Эмесе мен айтып берейин, алагөз каба бул аш сен ойноочу жоо эмес. Бул ашка оң, сол, орошон казак, кыргыз, капыр, бусурманды чакырып жатат деп мен дагы уктум. Сен ошол ашка барып канткенде конок таан жейсиң? Же Жантайдын уулу Шабдан, Сооронбайдын уулу Дүр менен сөөк-тамыр белең? Бул

жерде Алабаштын сазына чогулуп олтуруп алып Баатырдын аргымагын алып барсак деп коесунар. Баатырканың беш жүз киши менен барып конок таап жей албайт, капа болбой угуп тура тургула. Бул ашка барып конок таап жээчү болсоңор намыз кылбай эле береги көлдүн башындагы арык тукуму Кыдырды ээрчип бар. Калың элдин кашат жагынан бопоросунун түтүнүн кол ыштыктай кылып бурулдатып Кошой баатырдай болуп даңкайып турганда «Бул ким экен? Бул ким экен?» дегенде «Бугу Кыдыр баатыр экен» дегенде «Бери тартыңыз, бери тартыңыз баатыр» деп конокко бөлүп алып, жасалгалуу үйгө түшүрүп, күтүп турар. Же болбосо Ат-Башыны жердеп жаткан Кайдуунун уулу Чокону ээрчип барсаң калың элдин ортосунда көз айнегин жалтылдатып казандаган калың элге учурашып улуу-кичүүгө таанылган муну токтотпой конокко бөлүп алып бакча сарайдан алдырып алып, окуп жаткан кезиттеринин сөздөрүнөн угуп «баракелде Чоко мурзанын сөзү ай!» дешип күтүп узатаар. Анан сен өзүн ашка барганда береги олтурган Баатырканыңды аягы Талас, башы Чүйдүн эли тургай арка бериш жаткан моңолдор, тынымсейит жакшы тааныбайт, канткенде ошол Чүйдөн конок тап дей коесун? Анан сен элге чыгым саларсың, аты жогуң бирөөнүн атын жыгып алаарсың. Кичине байсымактарың суур колко карала айгырыңды жылкыдан жаңы кармап минип алып, далысынан чыпылдап майы чыккан тонунду аттын соорусуна жаба кийип алып, күрпөң козунун терисинен кылган саксак тебетейиңдин төбөсүн шоңшойтуп баса кийип алып, барганыңда жаагыңдан тер агызып, мадырайып карап турганыңда сени ким конокко бөлүп ала коет? Чүй деген ысык жер болот, тер жыттанып, боргулданып тердеп турганыңда жел жагыңа чыккан кишиге сасык тумоо тийбейби. Сен сонун ашты көрөм деп элге чыгым салып, акча жыйнап аларсың. Оң, сол, орошон кайнап жаткан жерине барарсың. Тааныган киши көрө албай, конок таппай каларсың. Айдан кеткенде чокчорула бастырып Чүйдүн суусун бойлоп барып жатарсың. Кардын ачып, оозуң батташып, көзүң боз-ала болгондо сезгенген коондон сатып алып, жарып жеп жатарсың. Ал ашта жети күнү конок алат деп уктум. Ошол жети күн удаа шишиген коондон жеп жатып калтырама оору болуп, безгекке жолугаарсың. Анык безгек болгонун билбей түнкү жоргок

суук тийип калган экен деп наалдуу өтүк менен канча тебелетип жатып бүткөн боюн көк-ала кылып салып, ая байкуштун убалына калаарсың. Жети күнгө чейин ~~комок~~ таап жеп айыл караандабаганыңды билип Чүйдүн суусунун боюндагы жылгын аралаш камышта жатканыңды көрүп алып, булар конок таппай калган суу кечлес сырттык экен деп солто, тынайдын машыккан уурулары жоон топ атыңды уурдап кеткенде эртең менен соксоюп далайың жөө каларсың.

Бир кезде «Ат чубат!» Ат чубат!» деп сурнайчы, кернейчилер чыгар, аны укканда ичиң кайнап, мынчалык келгенден кийин аттарыбызды байгеге кошуп калалы деп көчө болуп турган калың элди аралап барып аттарыңды чубатууга салып, көчө болуп тура калганында Солто, Тынайдын турна мююн, бото көз чалыштары менен жөөлөтүп шыкала тура калганда боорунан топчулап койгондой болгон мукурайган бүкүр атың менен сүрүлүп отуруп элдин аркасына чыгып калып бири бириңди таппай мойнунду тосуп, элди тегерете бастырып жолдошуңду издеп жүрөрсүн. Нар жагы казак менен кушчу, саруу, бер жагы солто, тынай күлүктөрүн чубатууга салып турганда Кетмен-Төбө, Талас, Ашмара, Мерки жана Чүйдүн көзү чөйчөктөй болгон аркар шыйрак, жолборс көөдөн аргымактары жалы кулундун жалындай кылып жамбашын каргайтып кынжындап чубап өтүп турганда Майда кызылың менен Баатырыңдын Тору аргымагы энесин ээрчиген кулундай болуп чалыштардын арасынан көрүнбөй калар.

Баатырыңдын Тору аргымагы бул жердеки боорунан топчулап койгондой болгон тескейдин мукур аттарынан чыкты дегени менен ал жерге барып Чүйдүн шоошак чөбүнөн жегенден кийин куйругунун учу менен тең атып чычкактап калар. Чоң Кеминдин оозуна байге сайып жолго эки ара кондуруп айдап олтуруп Ашмара Меркиден атты коё бергенде сенин аттарың жүгүрүп келмек тургай шоонадай жарап чычкактап ичин уруп Ысык-Атадан өтпөй чабалактап жатканын көрөрсүн.

Кушчу, Саруу, Солто, Тынайдын боз балдары тойчунак сары тердиги менен куюшкан салбай токунуп чаполоңдон төрттү тартынган чалыштары менен жезден чыбык салган найманча ээринге чылбырды ороп алып «Каратал! Каратал! «Бүргө!», «Бүргө», «Бөлөкбай! Бөлөкбай!», «Талкан! Талкан!» деп сүрөп

келатканда бүкүр атың менен бура тарта бергенинде койдуруп өткөндө ат-матың менен томолонуп барып сулап жатарсың. Атың баса жыгылганда акырегин сынып, кир болгон бөз куруң менен таңып алып сенделип жүрүп олтуруп баягы үйүр болгон камышыңдын арасына келерсиң. Баш-аягың бүт жыйналбай кужулдашып «атандын көрү ай, ашка келип же конок болбой же чапкан атыбыздан дайын жок эми эл тарай электе баякы ууру алган аттарды бир суроо салып келсекчи» деп араңардан шыйгарып олтуруп тынсымалыңдан эки-үч кишинди жиберерсиң. Ал барган кишилериң Шабдан баатырдын жаткан жерине барып, эки колун бооруна алып, салам айтып нымтырап кирип барар. Шабдан өзү кичипейил келик киши боло турган эле. «Келгиле, келгиле, туугандарым. Ким болосунар?!» деп жөнүңөрдү сураганда «Баатыр, биз манабул эле Ысык-Көлдүн тескейиндеки ала көз каба деген эл элек, ашка келип аттарыбызды ууруга алдырып жиберип, жөө калдык ошону сизге айтып, кулагыңызга салып сурамжалдайлычы деп келдик эле баатыр», деп бүжүрөп олтуруп жооп берерсиң.

Ал Шабдандын жанында өңү чаар, сөзү суук Баяке деген ачуулуу киши бар «атандын көрүнөчайын темселеген иттер сенин атыңды Шабдан уурдап алыпмы? Ашка келсең атыңды багып албайсыңбы? Атың турмак өзүңдү ууру алса бул көпчүлүктө дайның чыгабы?»— деп жемелегенде Баякенин суук сөзүнөн кутула албай кайра кетериңе эки көзүң төрт болор.

Шабдан жумшак сөздүү киши эле «Куюңуз, коуюңуз, Баяке баатыр, бул бечаралардын айткандарына көз сал» деп айталы деп бир жигитин жиберип Мамбетаалы, Дүрдү чакырып алып «Ой Мамбетаалы, Дүр мурзалар мана булар тескейдеки саяк туугандар экен буларды конокко дагы албапсыңар жана бир топ атын ууру алып кетиптир, болуш-болуштарга кабар салып сүйүнчүсүн көбүрөөк айтып ырчыларга жар салдырып сурап бергилечи?»— дегенде «Жакшы болот, жакшы болот, баатыр, сураштыралы» деп эшикке чыгып-кирип бопоросун тартып экөө эки жакка басып кетер. Кимисин ээрчип баратканыңды биле албай жаагыңдан териңди агызып, башың айланып туруп «Кой эми, мынча болгондон кийин Дүрдөн бир жооп алып кайталы» деп кайраттанып аркасынан барганыңда атының жалына бутун арта салып, бопоросун тартып турган көк көйнөкчөк орус менен сүйлөшүп

туруп Дүр бирустопту (пристав. О. С.) көздөй басып кеткенде ээрчип бара албай илендеп турганында суу ордуна арак ичкен солто, тынайдын жигиттери келеке кылып, сөзүндү угуп алып «аттарыңды мен таап берем, келе сүйүнчүңдү бер» деп жанындагы бирин — серин тыйын тыпырыңды алып Токмоктун шаарына кирип сени адаштырып салып берген акчанды аракка салар. Андан айлаң кеткенде жолдошторуңа келип калың чырдын ичинен чыгарсың.

Жолдошторуң арыктын боюндагы талдын көлөкөсүндө эс алып жатып уктап калганда отко койгон аттары дунгандын күрүчүнө кирип алып чөнөктөгү баткакка тыгылып кечип жүргөнүн көрүп алып шыгырата таккан томолок сары топчулуу чолок көк күрмөсү менен келип алка жакаңан алып кырдуу башы менен мурдунду кантара-кантара сүзгөндө каңылжаарың талкаланып оозу-мурдундан кан кетип ак чүпүрөк келичтин чочойгон тумшугу менен жүрөккө тепкенде өңүң кубарып чай кайнамга өзөрүп жатып араң эс алып «садагаң кетейин, акун, күрүчүңдү төлөп бери-йин» — деп калган-каткан бардыгер акчанды кураштырып берип арандан кутулуп, бул кордукту көргөндө Коңурөлөңдүн чым көңүнүн жыты көзүңдөн учар. Уурудан калган аттарга учкашып, чиркешип алып, кыраркаңы жоор кылып, айлаң кеткенде, жөөлөп жалаңдап алып ээр, токумуңду көтөрүп алып Боомдун ичиндеки ар бир соройгон ташка көчүгүң коюп олтурарсың. «Жөөлүктөн дагы акырегимдин ооруганы ай, убалым жетсин Баатыркан, Маамытканга» деп куру каргышыңды айтып жүрүп отуруп, ажалдууң жолдо өлүп, ажалы жогуң шилиң эки ача болуп арыктап жыгыларыңда Ала-Башка араң жетерсиң. Сен жолдуката Баатыркан, Маамытканды кармап келсең сени мында калган чыгым тартып жалгыз атынан айрылып, ичинен кан өтүп олтурган көпчүлүктүн ичиндеки бей-бечара кармаганда аман-эсен үйүңө келгендерин дагы жыл маалына эс алалбай каларсың.

Тилимди алсаң ала көз каба, шерненди жеп чолок чүйлүгүңдү кекиликке салып, ат кунаныңды Коңурөлөңдү жээктете чаап, аш, тоюңду берип таңтамашаны өз айлыңда салып, малыңды багып жата бер. Чүйдөгү ашка дүрбөп, элге чыгым салганча үйдөкү элди бак. Жок, тилимди албасаң, кырыл-мактан немең калбай кал. Маа немне кереги бар

Чүйдөкү бир тынайдын чалы өлүптүр деп түтүнгө киши калбай чогулуп алып, чыгым салып, ат жыгып минип жатканыңар маа жакпады,— деп Көкөтөй сөзүн бүтүрдү.

Көкөтөйдүн бул айткан сөздөрүнө кыжыры кайнап, ачуусу келген түрү менен:

— Ой, Көкөтөй, кудай урган жинди, сен бул жерде олтуруп алып эле бүтүн ала көз кабаны бүлдүрүп жибердин, капкайдагы жок сөздөрдү айтып. Чүйдөкү элди көтөрө чалып, биздин ала көз кабаны эч бир керекке жаратпай салдың го. Ошол Солто, Тынайдан эле биздин эл кем бекен? Же малы биздин малдан көп, жакшысы биздин жакшылардан өөдө бекен? Баса! Казак менен саруу, кушчу, солто, тынайдын балбандары, аттары боз балдары, манаптары такыр эле бизден артык бекен? Кудайды карабай сүйлөдүң го, Көкөтөй. Бул сөзүң өзүңө жакпаса, бизге жарабай калды. Чүйдөкү элди мактап, биздин сырттыкты өтө кордоп жибергениң ылайык эмес го, Көкөтөй? — деп Баатыркандын жанжөкөр жигити Жаманак өтө ачуусу келгендей болуп каргылдана сүйлөп калды. Көкөтөй:

— Ээ, олтурган көпчүлүк, калың кара журт, бул Жаманакка кошулуп сүйлөөчүңөр дагы барбы? Же бул Жаманак мурзага эле жооп берейинби? — деп калың элди тегерете карап Көкөтөй оңдонуп-оңдонуп олтурду. Олтурган эл бир аз токтоло түшүп «Жок, жок. Көкөтөй баатыр башкабызда эч кандай сөз жок. Ошол эле Жаманактын сөзүнө жооп бериңиз» — деп туш-туштан бир доор кишилер чурулдашып калышты.

— Маакул-маакул эмесе, Жаманак мурзанын сөзүнө жооп берейин. Андан кийин дагы сөз болсо көрөбүз,— деп Көкөтөй Жаманакты карай бет алып, имериле түшүп,— Ээ, Жаманак мурза, мен илгерки карылардын сөзүнөн бир-эки ооз айтып берейин, сен чычалабай угуп олтура тур.

Биринчи сөзү: «Ашмачы бууга семирет, акмак дууга семирет» деген. Бул сөздү өзүң ойлой бер. Экинчи сөзү: «Катындын иши эр менен, жакшынын иши эл менен», «Дыйкандын иши жер менен, Күлүктүн күчү тер менен, Бугунун жаны чер менен, Букара журтту аябай, Бузуктан таап жем жеген» — деп илгерки карылардын айткан сөзү бар эмеспи. Сен ошол дууга семирген жана ушундай болор-болбос иштен жем таап жегендин бирисин. Сен ойлочу? Беш-алты

түз киши менен Баатыркан, Маамыткандын өзүлөрү же балдары ошол ашка барса, аты байгеден калып, бир канча чыгым болуп он-он бештен топтошуп ала көз каба шылкыйып Боомдун капчыгайында жөөлөп-жалаңдап келатса, өөдө-төмөн чубап өтүп турган жолоочулар «Силер кимсинер? Кайдан келатасыңар?»— деп сураганда,— Биз ала көз кабабыз. — Атыңар байгеге аралаштыбы? — Жок. — Тээ тетиги киши ким деген киши? — Баатыркан же Маамыткан же ошолордун балдары,— десен, тыяк жагы Чүй өрөөнүнө, быяк жагы Ат-Башы, Нарынга барган жолоочулар барган жеринде кеп салышып: «Боомдун капчыгайынын жолун бууп сенделип келаткан эле ала көз каба. Аты байгеден калыптыр. Ат сүрөйм деп далайынын колу сынган окшойт арчынданып алыптыр, учкашып, чиркешип эле келаткан немелерди көрсүң. Анан калса түп көтөрө барган экен»— десе, «Атаа Баатыркан, Маамыткан тынч эле жатуу экен. «Кайдан бардым Чүйгө, кантип жетем үйгө» деп ала көз каба Боомдун ичинде жүргөн турбайбы»— деп уккан элдин баары жерге түкүрбөйбү. Сен өңдөнгөн кошоматчы, жуукурлар бузат элди: «Барбайт деген немине, албайт деген немине?»— деп жүрүп эле калкты тынчытпай же кардың тойбой карбаластап жүрө бересин. «Анан сен солто, тынайдан мыкты болсон элди кыйнап чыгым салып көзүнүн жашы, көкүрөгүнүн дарты менен атаң Сооронбайга аш берип жатат дейт. Өзүңдүн малың жок жалгыз аттуу манап экенсин. Ошол үчүн ашыңа барбай калдык»— деп Дүргө кат жазып жиберип жатып калбайсыңбы. «Мына, атандын көрү малы-башы өсүп эл баккан жакшы» деп ушуну айтса болот»— деп уккан элдин баары ырахмат айтбайбы. Анан аттуунун атын, тондуунун тонун зордуктап алып сен барып аш көрсөн, жетим-жесирдин баарын түтүнгө эки койдон чыгым тартып ыйлап жатса уккан элдин баары мыкаачы Коңурөлөндөн чыккан турбайбы? — деп наалат айтпаганда «баракелде ала көз кабанын мыктыларына, букарада убал барбы, жакшы кылыптыр» демек беле? — деп Көкөтөй токтолду.

Бул учурда элдин ар кайсы жерлеринен беш-алтыдан болуп башын бириктирип шыбыраша калгандары болду. Бирок мыктылардын оозунан кандай сөз чыгат деп Баатыркан, Маамыткан, Жийдебай, Ыктыбайларды карап элдин баары токтолуп турушат.

— Ээ, баатырлар, эминне дейсинер? Бир себептен

Көкөтөйдүн сөзү туура деп да ойлоймун, сиздер кандай дейсиңер? — деп Булаке сөз салды.

— Ээ, Булаке болуш, сизге Көкөтөйдүн сөзү туура болсо, бизге дагы көп жаман эмес. Бул Көкөтөй жинди өз оюндагы сөзүн ичине сактабай кимге дагы болсо гартынбай айткан кептери кишиге пайда берер жерлери да бар. Бирок көпчүлүгүңөр ойлонуп сөзүңөрдү айтып көргүлөчү?— деп Маамыткан Булакеге жооп берди.

— Күлүк аттуу Маамыткан баатыр, пайда берер жери да бар — деп Көкөтөйдүн сөзүн жактагандан кийин ашка жетелеп алып баргандай күлүк аты жок биз тынч эле жатканыбызды сүйөбүз, — деп Жийдебай сүйлөп калды.

— Эмесе биз эле атыбыз күлүк деп ал ашка жалгыз барат белек? Алыскы жерге барып аты байгеден калып, боз ала болуп келген дагы жакшы болбойт. Журтгун көңүлү тартпаса бул ашка барбай эле коелук. Андай болсо эл таркасын. Сөзү бар киши болсо калып сөзүн бүтүрүп алышар, деп Баатыркан этегин кагынып туруп басып кетти.

Баатыркандын бул сөзүн уккандан кийин араң турган эл «көңүлдүү киши барсын, көңүлсүз кишини ашка бар кыйнап немине кереги бар» дешип көпчүлүк «дуу» деп ордунан туруп аттана баштады. Топ-топ болуп кетип бараткан элдин баары — Атаа учуң узарган Көкөтөй ай, желигип жаткан далай шылуундун демин басып өрт өчкөндөй кылды ээ биздин бактыбызга бүгүн ушул жыйынга келип калган экен, — дешип алкыш берип бараткан эле элди көрөсүң. Түндөкү Көкөтөй конгон айылдагы жыйырма чакты киши аттанып алып бастыра түшүп, токтой калышып «Кокуй, айланайын Көкөтөйдү алып кетип кондуруп узаталы» деп күтүп турушат эле.

Элдин көпчүлүгү тарап кеткенден кийин ордунан туруп олтурган эл менен коштошуп — Ээ, Баатыркан баатыр атың күлүк болсо бөксөдөн бөрү чаап, түздөн түлкү чаап ойноп жата бер. Бир аттын бир күндүк тери үчүн элди дүрбөтүп немине кереги бар, кайыр кош! — деп Көкөтөй аттанып жөнөп баратат эле.

— Ээ, Көкө, биз сизди күтүп турдук эле. Маакул десе биздин айылга барып конуп кетиңиз. Ушул бүгүнкү Жаманакка айткан сөзүңүз кээ бир кубангандыгыбыздан бүгүн кондуруп колдо бар сый, ызатыбыз-

ды кылып узаталы деп сизге карап турдук эле. Барып бир ат минип кетиниз — деп ар кимиси сүйгөндүк түрү менен сөз айтып турушат.

— Ээй, туугандар силерди камандардын оозунан куткарып алып кайра барып ат минип кеткеним болбойт эмеспи. Мени барбады деп силер таарынбагыла. Мен сиздердин күтүп турганыңарга ырахмат айтамын. Капа болбонуздар, дагы көрүшөрбүз. Мындай сөздөр урунт келген жерлерде айтыла берет, кайыр кош! — деп Көкөтөй жүрүп кетти.

Ала көз каба ашка барбай калды. Көкөтөйдүн бул сөзүн унутпай кеп салып жүрүүчү болушту.

КӨКӨТӨЙДҮН КАСЫМБАЙГА ЖОЛУККАНЫ

Көкөтөй көл башына жолоочулап барып кайткан кезинде Караколго келип түнөп калды. Бул кезде Ысык-Көлдүн күнгөй, тескейиндеги мыктылардын баары Караколго топ кылышып ушунда жүрөт деп угуп «мында болсо Ысагаалыга учураша кетейинчи» деп көчөдөн ары-бери бастырып «Ысагаалынын кошу кайда экенин билесинби?» деп ар кимден сурап келе жатат эле, аңгыча болбой колдун ичи жеткис суналган чоң кара аргымак кошкон извозчикке түшүп алып Ысагаалы Көкөтөйдүн каршы алдынан чыгып калды. Көрө коюп эле арабаны токтотуп, ыргып түшүп салам айтып:

— Ээ, Көкө, саламат жүрөсүзбү, ботом, кайдан жүрөсүз Караколго качан келдиниз эле? — деп атчан турган Көкөтөйгө колун сунуп көрүшүп калды.

— Ээ, Ысагаалы мурза, аман-эсем жүрөсүңбү? Мен болсом ушул жогору Көкүрөк жакка бардым эле, Караколго келип сени мында деп угуп, учураша кетейинчи деп, сени издеп жүрдүм эле. Тигил арабада отурган суусар тебетей кийген мурзаң ким? — деп Ысагаалыдан Көкөтөй арабада отурган жигиттин жайын сурады. Көчөдө дүргүгөн атчан элдин бир кыйласы обочорооктон тегерек тартып карап калышты, «ботом, берки кула атчан киши өтө бир кадырлуу киши окшойт. Ысагаалы арабадан түшө калып учурашып жатат» — деп Көкөтөйдү тааныбаган эл буларды таңыркап карап турушат. Көкөтөйдүн суроосуна жооп айтып Ысагаалы:

— Ээ, Көкө, эл арабада отурган Касымбай төрө

деген үйөздүн тилмечи, өзүндүн тууганын, арык тукуму кадимки Телтайдын уулу эмеспи: Учурашсаңыз Көкө! Учурашасызбы? — деди. Көкөтөй:

— Ээ, Ысагаалы, бул Караколдо суусур тебетей кийген, арабага түшкөн кишинин баарына түшө калып учурашып отурсам жазга чейин Нарынга кете албайм го? Буту аман-эсен болсо, ал Касымбай төрөң сакалдуу кишиге өзү келип учурашпайбы? Же атасы Телтай жасоолго окшогон кыялы терс киши беле? — деди. Ысагаалы: — Ай-ай, Көкө, кыялы деле терс киши эмес. Бирок улулубуз эмеспи, ызат кылабыз да — деди.

— Ой, Ысагаалы баатыр, келиңиз бастыралы, бул кайдагы дөөрүгөн абышкаң эле өзүнүн дагы дени соо киши эмес го? — деп Касымбай алая карап, Көкөтөйдү жаман көргөнсүп Ысагаалыны чакырды.

— Бар-бар, Ысагаалы мурза, улуугуң чакырып жатат, бара гой. Кыялы терс эмес дейсиң, жасоолдун кыялы терс болбосо, байды коюп, кедейдин атын минеби. Тончон кишини көргөндө кекилик көргөн куштай дени соо эмес го, — деп менин канымды көрө коюп жатпайбы, тоюту канган чиркин — деп Көкөтөй атын камчыланып алып бура тартып жөнөп калды. Ысагаалы:

— Ой, Көкө, токтой туруңуз! Токтой туруңуз! — деп Касымбайдын жанына келип: — Ой, бала, арабаңды тетиги бараткан кишинин аркасынан айда! — деп, араба айдаган балага айтып Көкөтөйдүн аркасынан келатышат.

— Ысагаалы баатыр, бул жиндиче сүйлөгөн кишин ким? Ушундай эле жаман тончон кишиге ынак экенсиң, баатыр. Көчөдө толгон эл карап турса оозуна келгенди айткан бир жинди көрүнөт! — деп Касымбай Ысагаалыга сүйлөп келатат.

— Оо, кокуй, Касымбай төрө, сен тааныбайт турбайсыңбы? Ал кадимки Көкөтөй чечен эмеспи. Ал киши өзүндөй кишилерге биринчи учурашканда ошондой тийшип, капкайдагы айыбын айтып учурашат. Аны билбеген киши кайра жинине тийип андан катуу сөздөрдү угат. Андан көрө аркасынан барып жатык сөз айтып, өзүн чакырып үйгө ала кетели. Ал Көкөм бу бойдон кетсе мен экинчи жүзүн көрө албай каламын деп Ысагаалы Көкөтөйдүн түрлүү эрчиликтерин айтып, Касымбайга мактады. Касымбайдын уккусу келбей, — Ээ, Ысагаалы баатыр, ал кишинди сыйласаң өзүң сыйлап аларсың, мен сыйлай

албаймын. Ал тургай сен болбосоң жанакы жерде эле айдап барып каматып салат элем,— деди.

— Ой, Касымбай, ал кишини сен камай албайсын. Мына мен ушул жерге эле түшүп калайын, сен барып айдап барып камап көрчү. Сенден коркуп, айдагыңа басып барып камалып калса мен сага жыгылыштуу болоюн. Эгер камай албай калсаң эмне бересиң?— деп Ысагаалы Касымбай менен мелдеш кылып, арабаны токтотуп, бир дүкөндүн эшигинин алдына түшүп калды.

— Ошол кишини камай албай кайра келсем, ушул атты арабасы менен берейин — деп Касымбай Көкөтөйдүн аркасынан түшүп алып көзөмөлдөп келе жатат. Аңгыча Көкөтөй калың элдин ичинде турган Жоломанга кабылышып, учурашып тура калды. Ал көп элдин арасынан Көкөтөйдү тааныган кишилер жабыла кол берип көрүшүп өтө сагынган түрдө учурашып жатышат. Аркасынан келе жаткан Касымбай элге жакындап калганда «Касымбай экен. Касымбай экен»— дешип эл жарданып карап калышты. Көпчүлүктөн өтүп кете албай арабасын асталап айдатып Көкөтөйдөн көзүн айрыбай келатып Касымбай элге жетип калды.

— Амансыңбы, Касыке, амансызбы? — деп үн алыша сүйлөп элдин баары учурашып калышты. «Шүгүр, шүгүр» дегенсип Касымбай элди карай башын ийкеп, ишаарат кылып:

— Ээ, Жоке, амансызбы? Бул тончон кишини эле тегеректеп жатасыңар, эмне касиети бар киши эле, кождой эле кол берип калыпсыңар?— деди.

— Ээ, Касымбай мурза, бул кишини тааныбайсызбы? Бул киши Нарындын тынымсейит Көкөтөй деген киши эмеспи. Биз өтө сагынып калган экенбиз, кождон артык көрүп эле кол беришип учурашып жатабыз. Сиз дагы Көкөмдүн сөзүн угуп, сырын алсаңыз, кандай киши экенин билер элениз. Бул кишини биз тургай солто, саяк, сарбагыш сыйлайт эмеспи — деп Жоламан Көкөтөйдү эң бир сүйүп турган ыкыласы менен дайнын айтты.

— Ээ, Касымбай мурза, менин дайнымды жанагы жанында отурган Алматайдын уулу Ысагаалы айткан жокпу? Эмесе, иним, «кайруусу карыш кундуз бөрк — кимдер ыргап кийбеген, калың кара ногойду хан болуп кимдер билбеген» дегендей, кезеги келгенде береги Жоламандын атасы Чыныбайдын да кызматына

жарап, сыйын көрдүк эле. Эми жаш балдар, силер, тааныбайсыңар да. Бирок тааныр элең элдин жонунан миң койго акча көтөрүп алып «жазында элдин жонуна чачып, төлөтүп коербуз, азырынча иче тураты» — деп өзүн менен арабага түшүп алып «Ээ, төрөм, бул акчаны өзүң билип ушата бер» — деп кошомат кылып сүйлөп турсам. Төбөм көрүнгөн жерде арабаңдан ыргып түшүп көрүшө кетээр элең. Ал тургай жанакы жерде «атасы Телтайга окшогон кыялы терс киши болбосун» деп койдум эле, ошого ачууң келип, «каматып салуучу кедей экен» деп ойлогондурсун, — деп Көкөтөй Касымбайды бет ала сүйлөдү.

— Ээ, дагы эмне сөзүң бар? — деп Касымбай Көкөтөйдү кекээрлей, — дагы сөзүң болсо айтчы, — деди.

— Дагы сөзүм ушул Касымбай мурза, «Жакшы болсон жатык бол, Улук болсон кичик бол, Жайытка төрү кең болбой, Жайлоого күрдөөл эл конбойт. Жармачтын көөнүн көтөрбөй Жакшынын иши оңолбойт» — деп Арстанбек айткан. Анын бириндей, Касымбай иним, менин тонум сенин көзүңө өтө түрү суук көрүнүп турат окшойт «Колу тазанын жолу таза, сөзү тазанын өзү таза» дегендей мен колу, жолум бош кишимин, элиндин түрүн мен бузуп турсам бул Караколуна түнөбөй деле кете берейин, — деп Көкөтөй, — Кош, Жоламан баатыр, аман тургула. Мен бастырайын — деди. Жоламан:

— Ой, ой, Көкөм бастырса мен кошо бастырып, Көкөмдү кондуруп, узатайын — деп шашылгансып, эки жагын каранып, атынын башын бура тартуучудай, оңтойлонуп калды.

— Ой, Жокө, бул кишини өтө чечен дейсиң го, дагы бир сөз айтып берип анан кетсин. Кичине аялдай туруңуз? — деп Касымбай Жоламанды карап колун сунуп, катуураак үнү менен сүйлөдү. Ангыча болбой эле жоон топ киши менен Ысагаалы, Байгазылар келип калышты. Көкөтөйдү көрө коюп — Оо, Көкө, саламат жүрөсүзбү? — деп Байгазы колун сунуп, — атаганат Көкөм менен кучакташып көрүшсөм болот эле, ат үстүнөн учурашып калдым, — деп эн бир сүйгөндүк түр менен кол алышып:

— О, Көкө, качан келдиңиз эле? — деди.

— Ээ, Байгазы мурза, бүгүн келдим эле дидаар кашимет, жакшы учураштык. Азыр үй жакка жөнөп бараттым эле, көрүшкөнүбүз жакшы болду — деди.

— Ээ, Көкө, бүгүн эле келип, бүгүн кандай кетет элем дейсиз? Топ тараганча кете албайсыз го. Биз дагы кетире койбойбуз го? — деп Байгазы күлдү.

Көкөтөй:

— Ой, Байгазы жан, Караколундун тузу ачуу, турмушу катуу болуп калган турбайбы. Кедейдин жалгыз атын кеги бардай жыгып минген Телтай жасоолдун уулу улугуңар болсо, тончон Көкөтөйдү тооруп турса сенин Караколуна ким түнөсүн. Жоламан жолдон чыкпаса Көкөтөй колдон чыкканы турбайбы — деди. Элдин баары күлүп калды эле, Ысагаалы:

— Кел, Касымбай төрө, бул атты минип жумушунуздү бүтүрүп алыңыз. Ал араба Көкөмкү болуп калды,— деп атынан түшүп:— Келиңиз Көкө, мынабу извозчикке олтуруп экөөбүз биздин кошко барабыз,— деди. Касымбай арабасынан түшүп:

— Кана, эмесе Көкөтөй баатыр, атыңызды маа берип, арабага олтуруп алыңыз, биздин Ысагаалы баатыр айтпадыбы, араба сиздики болуп калыптыр,— деп колун сунуп Көкөтөйгө кол берип, чылбырынан кармап, Көкөтөйдү атынан түшүрүп, камчысын алып аттанып:— Ой, бала, бул кишини биздикине алып бар! — деп араба айдаган балага айтып бастырып кетти.

— Атаа Көкөмдү Касымбайга алдырып жибердик ээ. Бүгүн өзүбүз кондуруп алып алтындай сөздөрүн уксак болот эле, кап! — деп Жоламан кайгырып калды.

Ээ, Жоламан баатыр, аманчылык болсо бирге конушуп, пикирлешип сүйлөшүп кетемин го. Манабул каргаганыбызга кар жаадырып, жалгаганыбызга жамгыр жаадырып жиберебиз деп алдастап сүйлөп ар кимди сыртынан бийлеп жаткан мыктылардын каалаган жерине барып көрөлүчү,— деп Көкөтөй Жоламан менен кош айтышып арабага олтурду.

Ысагаалы Көкөтөйдү Касымбайдыкына алып барып түшөөрү менен Байгазы, Баракандар болуп жыйырма-отуз мыктылар келип күндөкүсүндөй шернесин жеп Касымбайдыкында болууга макулдашып олтуруп калышты. Ысагаалы менен Касымбай туюк сүйлөшүп, «баягы мелдешти бул элге айталыбы, же айтпай эле бирибиз жыгылышалыбы?»— дешип өздөрүнчө күлүп олтурушту. «Мен жыгылайын» деп экөөнүн бири мойнуна албагандан кийин «Эмесе силер

калыс болуп көргүлөчү?»— деп ачыкка салып сүйлөп көрсө баягы Көкөтөйдү «камаймын» деп Қасымбай айтып, «камай албайсың» деп Ысагаалы айтып, арабаны аты менен сайышкан мелдешти экен. Бул сөзгө ар кимиси бирди айтып олтурушуп аягында «бул экөөнүн кимиси жыгылып калгандыгына сиз калыс болуңуз»— деп бардык тарабы Көкөтөйгө сөз беришти.

— Ээ, мурзалар, менин өзүм бул эки мыктынын мелдешкен каралына коюлуп жүрүп калыс болууга ылайыгым болбойт го — деди.

— Жок, жок, Көкө, сиздин бир ооз гана сөзүңүзгө кабылбыз деп чурулдашты.

— Эмесе, карылардын сөзү бар эмеспи: «Малдуу болсоң жутту эсиңе ал, алдуу болсоң журтту эсиңе ал» деген. Жана бир сөзү — «Жамаатың сөзүң сүйлөбөсө — жакшы болуп не пайда, жардамың көпкө тийбесе — башчы болуп не пайда» деген. Анын бириндей Караколдо жалгыз аттуу, жалаң тондуу өзүнчө бастырып жүргөн Көкөтөйдү эч кылмышы жок камаймын деп күчүнө салса, жеке ал мелдеш эмес Қасымбайыңды колдон келсе дагы айыпка жыга турган экенсиңер Абал менин немине күнөөм бардыгынан камаймын дегенин, журт, силер сурап көргүлө — деп Көкөтөй кырынан түшүп жатып калды.

Эмесе, элди калыс кылбай эле айыпты мойнума алайын — деп Қасымбай тура калып Көкөтөйдүн мойнунан кучактап «Айып менде, Көкө, айыбымды өзүңүз ойлоп, өзүңүз алыңыз. Мен сиздин мынчалык көпчүлүккө сүйкүмдүү киши экениңизди кийинчирээк түшүнүп калдым. Каталыгымды кечиреңиз! — деп ордуна барып олтурду.

— Жакшы болот, жакшы болот, Қасымбай мурза, менин сенден алганым жана сураарым ушул болсун, мындан ары өзүңдү эр ойлосоң, кишини шер ойлоп, кичипейил, боорукер болуп, кишинин ички мүнөзүн биле сүйлөп жүр, иним, «Жакшы деген бир ат бар кууса жетпейт, жаман деген бир ат бар жууса кетпейт» деген экен. Менин угушумда сени өтө төрөпейил алды тар деп угамын» таза болсоң суудай бол, баарын жууп кетирген, кенен болсоң жердей бол баарын чыдап көтөргөн» деген экен деп Көкөтөй сөзүн бүтүрдү. Бул олтурган эл: «Ырас-ырас, Көкө, бул сөздөрүңүз баарыбызга сабак болду»— деп Көкөтөйдүн ар бир айткан сөздөрүнө кулак тосуп олтурушту. Ысагаалы, Байгазылар каалаган сөздөрүн кеп салды-

рып, кызыгына батып олтурушуп бул отурган эл уктабай таң атырышты.

КӨКӨТӨЙ МАЙМЫЛДЫ УЯТКАРГАНЫ.

Бул учурларда дагы бир күнкү чогулушуп олтурган жерде кай бир кишилер «кудай сактап калган экен ээ» — деп сүйлөп жаткандары угулат.

— Ой туугандар ачыгыраак айткылачы, ал неминен кудай сактап калган экен? — деп сүйлөп жаткан кишилерден Көкөтөй сурап калды.

— Ээ, Көкө, биздин Балтабай хандын иниси Маймыл деген бир мурзабыз бар эле, жакында казактагы кайынына баратса жолунан каракчы казактар учурап калып, карактап алмак болгондо атыш, чабыш менен айдап бараткан аттарын таштап өзүлөрү аман-эсен качып кутулуп келишилтир. Булар төрт киши, каракчылар ондон ашык киши экен, кокустан ал каракчылардын колуна түшүп калса өлтүрүп коёт беле. Бул кезде Албан казагы менен биздин бул көкүрөктөкү эл барымталашып мал алышып турат, — деп Сааданбектин уулу Маймылдын кайынына баратып казакка карактатып келгенин айтышты.

— Ой, атаңдын көрү ошону дагы кудай сактап калыптыр — деп кеп салуучу сөзбү, тал түштө ууру каракчыдан качып келген Маймылды кармап алып ошол каракчылар өлтүрүп кетсе болмок экен. Сен хандын инисин өлтүргөнсүн деп, казактын бир четин чаап албайт белек.

— Ай туугандар, аны коюп башка сөз салып олтургула — деп Көкөтөй уккусу келбей, өзү сөз баштап илгерки баатырлардын жалгыз өзү топтуу каракчыны байлап алганынан кеп салып берип элди кубандырып салды. Бирок бул баатырдын сөзүн бул темага кошуп айтууга өтө узундук кылар. Бул кезде Көкөтөй Караколго он беш күнчө жүргөндөн кийин топ тарап ар бир эл жер-жерине кайтып жатышат. Ысагаалы, Баракандар кырк, элүүчө киши Караколдон чыгып баратып бүгүн Балтабай хандыкына конобуз деп Ырдыкты өрдөп баратса жолдон тосуп туруп Маймыл кондурууга түшүрүп калды. Ысагаалы менен бирге келүүчү Көкөтөй бул коноктордун артынан келип түшүп калды. — Келиңиз Көкө, келиңиз. Мен сизди көпкө күтүп туруп күн кечтеп баратканы-

нан эле бастыра бердик. Көкөмдү таап алып кел деп бир киши таштап келдим эле сизге учурадыбы? Мындай келиңиз Көкө,— деп Ысагаалы жогору жагынан орун бошотуп калды.

— Жок, мен бастырамын. Келе, Шыгай, менин куржунумду алып бер. Сени алып кетти эле дейт. Мен жалгыз барсам да бир кыргыз кондурар. «Таап кел — деп, киши таштадым эле» деп бастырып кете берген сенин аркаңдан ээрчип келип конот белем,— деп Көкөтөй маалкатып өөдө өтпөй туруп алды. Кай бир Көкөтөйдү тааныбаган кишилер «бул кандай терс аяк киши» дегенсип карап калышты. Тааныгандардын баары ордуна тура калып «Келиңиз, жогору чыгыңыз, Көкө» дешип карап турушат.

— Ой, атандын көрү Шыгай кул, бербесең оңол куржунду сен алагой. Анын ичинде мен Нарындан ала келген дүнүйө бар дейсиңби? Мен өз башыма ээ болбоймунбу? — деп Көкөтөй кайра бурулуп эшик жакка бет алып калды.

— Ой, Шыгай, карма Көкөмдү. Жини кармаса, аттанып кете берет,— деп Ысагаалы өтө шашып калды. Шыгай тура калып алыбеттүүлүк кылып кучактаган бойдон көтөрүп келип Көкөтөйдү Ысагаалынын жогору жагына олтургузду. Ысагаалы:

— О, ии, Көкөм «менден мурда аттанып кетет» деп бизге таарынып калган турбайбы. Мунун алдына түшпөсөм болбойт. Мында бир киши тунжур кармаган экен ошого киши жибердим эле, алып келип калса Көкөмө тартуу кылайын,— деп олтурду. Аңгыча болбой эле көнөктөй ак кушту кондуруп бир киши келип калды.

— Ээ, мына-мына, Көкөмдүн тартуусу келип калды. Мына, баатыр, бүгүнкү мурда аттанып кетип калгандагы айыбым ушул болсун, кечирип коюңуз,— деп Көкөтөйдүн көөнүн жайлай сүйлөп олтурат. Куш келээри менен олтурган мурзалардын ар кимиси «бери алып келчи, бери алып келчи, баатыр!» дешип катары менен кушту колуна ала коюшуп «Тынар экен. Жок, үч ала экен. Жоок, тунжур эле турбайбы» дешип көп сыңарды айтып жатышат эле, Ысагаалы:

— Ээ, Көкө, бул кушту элдин баары эле ат коюп, сынап жатышат, сиз дагы бир колуңузга алып көрбөйсүзбү? Бул дагы бир канаттуунун асылы эмеспи. Бул мурзалар сиз болбосоңуз талаша кеткени турбайбы,— деди.

— Ой, Ысагаалы бул кушунду жер коруган орустун баласы көздөнтүп колуна алганда боо эт берерин, кондуруп жүрүшүн билбесем, мындан көрө маа бир татым насвай өөдө эмеспи. Жыттап койсом чүчкүртөт. Аны «бугунун мурзалары талашканы турат» деп дагы мени чычкылантып коесун. Илгерки бугунун мурзалары: «Келе найзаны маа бер, жоону мен саямын, келе атты маа бер жылкыны мен тиемин деп жулунат»— дечү эле. Эмки бугулар бир көпөлөктү талашып калса чырдашып жатып он чактысы өлүп нее кетпейт,— деп Көкөтөй кушка назарын салбай койду.

— Ээ, Көкөм, эл талашпасын деген сөзү ошол. Шыгай тигил кушту алып барып бир жакшы жерге кондуруп кой. Көкөм кондуруп барып Нарын, Ат-Башынын бир мыктысын алдырат эмеспи, бул кушка»— деп Ысагаалы айтаары менен Шыгай кушту алып барып бир үйгө кондуруп койду.

— Кана эми Көкө, бул ага-инилерин «Көкөм баягы алтындай сөздөрүнөн айтып берет го» деп олтурушат,— деп Ысагаалы сөз баштаары менен «Ырас, ырас, биз сөз баштап берет го деп эле үмүткөр болуп олтурабыз»— дешип туш-туштан чуулдашып калышты.

— Эмесе, көпчүлүктүн ийрин жандырбай мен бир сөз айтып берейин,— деп Көкөтөй кеп сала баштады эле. — Көкө, баягы Жаманкара баатырдын кунун кууп барган баатырлардан кеп салып берсеңиз! — деп Байгазы айтып калды.

— Маакул эмесе, Солто, Жетикашка, Чыңгыш баатырдын иниси Жаманкара кыргызда жок баатыр чыгып, казак элин кансыктатып айлын чаап, жылкысын тийип, жүрөгүнө майдай тийип турган кезинде казактын мыктысы Чапырашты Шоорук баатыр арачы киши жиберип «Жаманкара баатыр келсин, казак, кыргыздын эски доосун алыштырып, мындан ары ынтымактуу тууган болуп тынч жатышалы. Казак, кыргыз бир тууган элбиз, келип биздин дагы азын-көбүн сый-ызатыбызды көрүп кетсин» деп алдап чакыртып, алып Жаманкара батырды жолдош-жоросу менен өлтүрүп койгон экен. Жаз Жаманкара күзгө чейин келбей өлүү-тирүүсүнөн эч кабар жок болгондон кийин Чыңгыш баатыр бүтүн кыргызга кабар салып, бир кыйла баатырларын чакырып алып «Кана, баатырлар, Жаманкаранын өлүү болсо сөөгүн, тири болсо бир кабарын кантип алып бересинер?»— дегенде арыбери кеңешип олтурушуп жазгы көктөм менен барып

Жаманкаранын тирүү болсо өзү, өлүү болсо кунун алып келүүгө жүз баатыр даярланып, ар бири экиден күлүк атты багып, чийдин дүнкөсү менен кара чирик көдөө берип, буудайга жемдеп семиртип арпа менен кайрып, жазгы ала-шалбыртта жөнөшкөн экен.

Бул жүз баатырга башчы болуп Күрпүк, Самак, Ачал, Жанкел, Атыгой, Тотой, Үчкашка, Матай, Аксак бөрү Абайылда, Чертике, Бука баатырлар жөнөшкөн. Бул баатырлар күндүз бекинип, түндө жүрүп олтуруп бетеге баш алганда Иленин боюна барып бекинип жатышса, Иленин көк булагына миң каралдуу ак жылкы, миң каралдуу кара жылкы айдаган эки топ жылкычы келип конуп калды. Бул жылкычыдан анык кабар алуубуз керек деп төрт жолдош алып Күрпүк, Самак баатырлар тооруп жүрүп, жылкы кайтарган эки казакты кармап келип санына чылбыр салып сөз сурашты. Бул казактар өгө корккондугунан абдан чынын айтып, Жаманкаранын бөйрөгүн оюп жатып Шоорук өлтүргөнүн жана эртеңки күнү ушул Көкбулакка өзүнүн жамааты менен бир от жээрде жылкысы бир ат кула жылкысы менен Шоорук көчүп келет деп баарын айтып беришти. «Шооруктун өз айлында кандай белгиси бар? Аныгын айтып берип сөзүңөр туура чыкса аты, тонуңар менен аман-эсен кое беребиз. Агер сөзүңөрдөн жалганы чыкса бөйрөгүң тургай жүрөгүңдү оюп кескилеп, өз этинди өзүнө жедиребиз» деп Самак баатыр бышыктап сураса «Маакул баатыр, бир ооз сөзүбүз жалган чыкса өзүңүз билгендей кылып өлтүрүңүз. Шооруктун өзүнүн көк чатыры бар, Кой тору күлүк аты бар. Өз айлында минден ашык жээрде жылкысы бар» деп барлык белгисин айтып беришишкен. Айтканындай эртеси түшкө жакын Көкбулакты өрдөп жер жайнаган калың жылкы менен көп көч келип чалкайган көк мейкин түзгө конуп жатат. Баатырлар дүрбүсүн салып карап олтурса көч алды болуп келген көк чатырды тигип салып, түтүн булатып калды. Манаттай жээрде жылкы жайнап жатат. Анын төмөн жагына келип калың айыл жер жайнаган эжигейдей кула жылкы менен конуп жатат. Ушул төрт от жылкынын баары Шоорук баатырдын жылкысы деп колго түшкөн эки казак шамырдай какшап айтып турушат. Бул баатырлар кеңешип олтурушуп ыштанын ак куржун кылып салынып, көйнөгүн акчапан кылып сыртынан кийип курларын селде кылып башына чалып алып,

найзаларын жерге сүйрөтүп Иленин боюндагы чон жол менен кожо болуп өтүп барып айылдардын аяк жагынан өөдө карата жылкыны тиймек болушуп, көчтүн алды түндүгүн көтөрүп, уугун сайып, кайсы бири керегесин жайып жаткан кезде кырк кишини оорукка таштап алтымыш баатыр жөнөштү. Үй тигил от суутуп алганда бизге жакында алдырбайт, камынтпай баралык — деп улуу жол менен үчтөн-төрттөн болуп арасы окчун, окчун сенделиңки бастырыл, кожо өндөнүп чубап жүрүп олтуруп, шыкырай конуп жаткан төрт-беш айылдын төмөнкү четине барганда ар бир айылга ондон баатыр бет алып, жылкы тиймек болуп, көздөгөн айылдарын карай чу коюшуп, ар бир айылдын аягынан өйдө карата доолбасты уруп, мылтык атып, түпөктүү найзалардын желегин делбиретип, темирин жылтылдатып качырып сала феришти.

Көккө тоюп, көбөөрүп кызыл түлөө болгон көпкөн жылкы туруучу беле, кызыл-газыл болуп жаңы конуп таткан кызыл уук айылдарды кыйрата коюп чакчелекей-будуң чаң түшүрүп, тепсеп өтүп жатат. Көк чатырды көздөй озунуп качырган Самак баштаган он баатырдын көпчүлүгү жылкы тийип, эки жолдошу менен Самак көк чатырдын жанында байлашуу турган Койторуга жеткиче уктап жаткан Шоорук чочуп ойгонгон бойдон зоот, чопкут, чарайна, калканын алууга буюмасы келбей, жылаңайлак, жылаңбаш Койторуга минип качып берди да айылдан окчунураак жетим кашаттын алдындагы бүгүлүшкө тура калып тыңшаса, «Чыңгыш-Чыңгыш, кыргыз-кыргыз» деп тегеректин баарынан эле чуу чыгат.

Шоорук кантер айласын таппай талаага түшүп качсам жоо көрүп калып кууйбу дегенсип, чырайдалда бүгүлүштө турганда Койторудан көз айрыбай келе жаткан Самак баатыр Шоорукту көзөмөлдөп карап туруп, жанындагы жолдошторун түшүрүп көк чатырдагы Шооруктун жарак, шайман, кийимдерин жана жагдандагы зоот-чопкутун алдырып алып, жылкынын алдыңкы сүрдөөсү менен жандап келатат. Туштуштан катуу үркүп логлогон калың жылкы менен аралаш тепселгенден калган уйлар ичи көп басалбаганда бөлүнүп кала берип олтуруп, булактын кечмелигине жыйналып калган. Дыркырап кара бууга түшүп кетип бараткан жылкылардын арасы менен келип калың уйдун ичине түшө калып. Самак баатыр Шоорукту

андып карап турат эле. Жылкынын бир жагы туура-сында жер кашаттан башбактап карап турган Шоорук жылкынын арт жагы үзүлө түшкөндө айыл жактагы калың уйду бет ала чаап, ак көйнөк менен делбирттеп жакын кирип келген кезде аттана салып, найзаны оңтойлоп мурундун канындай күлүк жээрде ат менен «Качпа, Шоорук эр болсоң!»— деп Самак качырып сала бергенде учунан шыкырап жалын чыгып келаткан темирлүү найзага чыдап тура албай бура тартып Койторуга камчы басып Шоорук качып берди. Туяк курчу менен Койтору бир кыйла жерге өксүтүп баратканына болбой эки айдан бери сууту канган жерде аты кургур бардыга түшкөн Койторуну узатпоочудай арыш уруп жакын кирип барганда, булардын каптал жагынан жаадай чаар ат менен Күрпүк баатыр «Иштей көр, айланайын Самак!» деп созолонтуп келатканын көрүп Шоорук артын карап бура тарта бергиче, ызырынып келе жаткан Самак Шоорукту кош колдой кый сүбөгө муштап өтгү. Эки колдун кармаган жери Самакта калып, найзанын көпчүлүгү Шоорук менен учуп барып нар жагынан чыга түшкөн темирдин карыштай жери сайыла калганда, бура тартып Самак Койторуну чылбырдан илип алып, кайра келгиче Күрпүк келип Шооруктун башын кесип ээрдинен көзөп байланып жатат эле. Бул Самак менен Күрпүлдөктүн айдай талаада Шоорукту өлтүрүп, атын коштоп жөнөгөнүн жылкы тийген баатырлар менен казактын айылынын баары эле көрүп турушкан. Калың жылкы каптап өткөндө тепсөөсүндө калып тамтыгы кетип, эси ооп калган казактардын кайсы бирлери «беш жүзчө киши бар го» десе, кайсы бирлери «жоок, ошончо көп жылкыны көз ачып жумганча тал түштө тийип кеткен, кеминде эки миңче киши болууга керек» дешип жылкынын артынан куумак тургай кайра келип өзүбүздү кырып кетеби деп айласын таппай калышкан экен. Оорукта калган кишилер жылкынын алдынан чаап келип жүз баатырдын баары кошулуп, жылкыны төрт-беш бөлүп айдап, Самак баштаган жыйырма баатыр артыбыздан куугунчу келип калабы деп жылкынын артынан жүрүп олтуруп бир күн, бир түн жол басып, бир өргүп алышып жана эки күн жол басып келип өргүп жаткан жерден «эми куугунчу келбей калды» деп күндүз жүрүп, түн конуп жайбаракат он эки күндүк жолго келгенде Шооруктун башын байлап берип Койторуну миңгизип, бир киши

кошуп берип Самакты Чыңгыш баатырга сүйүнчүгө жиберешти.— деп Көкөтөй бул сөздүн аягына чыга электе «Көкө, Көкө, аны коё туруп баягы Байгазы менен урушканыңыздан айтып берсеңиз?»— деп, Ысагаалы суранып кайта-кайта сүйлөп калды. «Ээ жакшы некес, сөзүң өлбөсүн»— деп Байгазы менен урушканын айтып отуруп, сөзүнүн аягында жоомарттыгын айтып, сарбагыш, саяктын мыктыларынын кайсы бирлерин Көкөтөй мактап калды. Анда Ысагаалы:

— Ээ, Көкө, башка элдин манаптары эле биздин бугунун манаптарынан өөдөбү?— деди.

— Ой, Ысагаалы, баатыр ай, бугу тууган, сен семиз ат минсең, этти көп жейсиң. Ак тон кийсең, малды көп урунасың, анында кусур жок. Анан сыпаагерчиликти бул төмөнкү солто, саяк, сарбагыштан талашпасаң. Алардын мыктыларына өндөшкөн эрмектүү адам бир түнөп кетсе да же жолдон озгон жорго, же колдон озгон күлүк, же кырман тайган, алгыр куш берип узатат. Мен сенин жанында бир айдан бери какшап жүрүп он сом элүү тыйынды араң албадымбы. Аныңды айтып немине кылайын, карачы, Кайдуунун уулу Чокону, бакча сарайдан китеп, кезит алып окуп жатат. Карачы, береги Сооронбайдын уулу Дүрдү, атандын көрү Дуңкана көздөнүп кат жазганда тескери борошинелеп жиберет. Сен болсоң бир шиштин учун жалап алып кечке чукуп жатасың. Ысагаалы жан, намыз кылганың менен төмөнкү элдин мыктыларына жете албайсың. Жалдуу тору айгырдын соорусуна майлуу кара тонунду жаап жиберип, айрандан экини удаа ичип алып оозуңа жер дүлөй түшпөй желки болосун, жанакы мыкты чыккан кишин Телтайдын уулу Касымбайыңбы? Көчөдө жүрүп киши коркуткандан башканы билбеген,— деп Көкөтөй басылды. Улагараак жакта отурган тик мурут, жыртак сымак ак саргыл жигит бопоросун өксү кылбай удаа-удаа тартып, жаңы амиркен маасынын кончун кычыратып коюп, ногойчо кызыл толуну бир жак чекеге кыйшайта кийип, бул олтурган элдин далайынан өйдөсүнүп олтурат эле:

— Ой, Ысагаалы баатыр, бул жажылдаган кишин ким деген киши? Солто, саяк, сарбагышты эле мактайт, өзү кайсы уруудан?— деди. Ысагаалы чочуп кетип:

— Ээ, Маке, бул кишини таануучу эмес белең? Бул кадимки оң, солго орошон эр Көкөтөй деген киши эмеспи,— деди.

— Эр Көкөтөй болгондо, теги өзү бугу уругунанбы?

— Ээ, бугу.

— Анан бугудан жалгызды кеп салбай эле башка элди мактайт, кайда жүрүп өскөн киши?— деди. Ысагаалы жооп бергиче озунуп Көкөтөй:

— Ой, Ысагаалы сен мени сатчу төдөй мактабай тура турчу, мен оозу, тили бар киши, жайымды өзүм эле айтып берейин,— деп баягы жигитти карап алып. — Ээ, мурзам, сен тааныбасаң мен тыным-сейит Көкөтөй деген боломун. Карылардан угуп катышып жүрүп көргөн сөздөрдү айтып жатам.

— Ээ, Ысагаалы баатыр, «ат сурамак сүрнөттөн, эр сурамак келбеттен» дейт, бул чокталдын сазанындай балыйган сары жигит өзү ким?— деп Көкөтөй сурап калды.

— Ээ, Көкө, бул мурзаны тааныбайт экенсиз да, бул кадимки Балтабай хандын иниси, Сааданбек ажынын уулу Маймыл мурза деген ушул эмеспи. Булар он эки айры бугудан эмеспи. Биз болсок соёчор эмеспизби Көкө, хандын иниси кадырлуу мурзабыз ушул, Маймыл мурза ушул — деп Ысагаалы Көкөтөйгө жооп берди. Көкөтөй:

— Ээ... Жөн экен, жөн экен, бул мурзанын жайын мен да уктым эле, мунун атын Маймыл деп олуя коюп кеткенби же байгамбар коюп кеткенби? Ээ, Маймыл-жан кана сенин кайсы кыял жоругунду мактаймын. Сен болсоң кайран эр Балтабайдын иниси, Сааданбектин уулу экенсиң! Береги Каркыра казак кайның бар экен, оң сегизде бойго жеткен кыз колуктуң бар экен. Кайран Балтабай көлдүн башынан, Чүйдүн аягынан жыйнап жатып илгерки Семетейдин буудандарындай куу далы, төө өркөч, сүйрү туяк, ит төш мээ кайнаган ысыкка, мелтиреген узакка жарай турган он төрт күлүк ат айдатып, жанында төрт чабандес жигит кошул берил, ийнине кош ооз барденке асып берип жөнөткөн экен, ушул турган Каркырада кайнына барып анардай албырган, бойго жеткен колуктуна түз берип учурашып келе албай, береги чалк өдөнү жайылып жаткан казактын коюнун башын көрүп алып коломтолуу кол экен деп, койчунун минген өгүзүнүн мүйүзү кырда жаркыраса барденке экен деп айдап бараткан аттарыңды таштап, кыройт камыш мурутанып качып келипсиң. Суусаган айрыкуйрук көздөнгөн атандын көрүнөчайын сенин неминеңди мактаймын. Дагы такбоктогон ак ителги өндөнүп барпайып

карап каласың сенин атандын башын мактаймынбы? Же жаңкы бир энгел түтүндү оозундан чыгарып жиберип эле түндүктү карап издеп калганыңды шый-былчагыңды келтирип жатканыңды мактаймынбы? Дагы солто, саяк, сарбагыштын баатырларын мактасам намыз кылган болуп коесуң. Мен сени мактаар элем, ошол, Шоорукту өлтүрүп, тал түштө жылкы тийип Жаманкаранын кунун алып келген баатырлардай болсоң. Же болбосо аттарыңды таштай качып келгенче күнү-түнү алышып жатып ок, даарың түгөнсө кызылдай сабашыл жатып башы, көзүң кызыл челек болуп келсең. «Мына атандын көрү, уул туусаң Сааданбектин уулу Маймылдай туу, үч төрт жолдошу менен жүздөй казакты сайып алып келиптир» деп бүтүн кыргызда атыңды чыгарбайт белем. Күүгүмдөгү үкүдөй болуп кайыныңа түз барып келе албаган ит сенин кайсы кыйындыгыңды мактаймын. Мен Сааданбек болсом сендей бала күткүчө жалпы бугуну чогултуп алып, «баарың бирдей кудайдан тилеп жатып маа бир тыңыраак уул таап бергиле?»— деп сол колундан кармап алып, башымдан үч тегеретип Ысык-Көлгө ыргытып жиберет элем. Дагы ушундай неме урук кууп намысчыл болот экен. Мен эр сайып жылкы тийген кыргыздын баатырларын мактабай анан бир түнөп кетет элем деп сен өндөнгөн каракчысын деле мактай берейинби? Мен мактап жүрөм бугу Балбай баатыр, Жанек баатырларды. Балбай, Балбак, Бакытай, Чонтой, Өмүр, Жанек болсо токтотоор элек сан колду деген экен деп. Андан калса береги Алматайдын уулу Ысагаалыны мактап жүрөм «Чыныбай, Шабдан чен алганы менен азыркы кыргызда мындай неме жок»— деп. Анан сенин атандын башын мактаймынбы?— деди Көкөтөй. Олтурган элдин көпчүлүгү кыйшайып-кыйшайып мыкылдап күлүп жатышат. Бир кыйласы Маймылдан уялганына кайгыргансып томсоруп калышты. Ысагаалы:

— Койбойсузбу, Көкө, эми коюңузчу, бир ооз эле «бул киши ким?»— деп койсо керээли кечке жемелейсизби?— деди.

— Ээй, койбогондо мен бычакташып жатамбы? Сөздүн жөнүн билип калсын деп айтып жатам,— деп Көкөтөй басылып калды. Күлкүсүнө чыдай албагандардын бир кыйласы эшикке чыгып барып эки-үчтөн болуп күбүрөшүп күлүп жатышат. Көкөтөйдү сөз сал деген киши жок, жымжырт болуп бир аз

олтургандан кийин эт бышты деп меймандарга суу куюп, эт тартты.

Коноктор эт жеп болгондон кийин, конок каадасы кылып эшикке чыгышты. «Кана эмесе, орун алыңыздар!»— деп үйгө киргизип, меймандар жатып атышат эле, Көкөтөй эшикте ары-бери басып турат. Бир бала Көкөтөйдүн жанына келип корккон кишидей болуп өтө акырындык менен сүйлөп «Аке Көкөтөй деген киши сиз белеңиз?»— деди. — Ээ, мен элем. — Сизди Маймыл акем чакырып кел деди эле,— деди. Көкөтөй баланы колунан жетелеп алып үйгө кирсе коноктордун баары жатып калышкан.

— Ой, Ысагаалы сөөк-саагың аман болсо бери башынды көтөрчү?— деп Көкөтөй унчукканда — Кокуй кокуй кудай уруп байкабай эле жатып калган турбайбызбы. Кел Көкө, экөөбүз бир жатабыз»— деп Ысагаалы шашып калды.

— Жок, Ысагаалы мени кайда кетти деп издеп калбасын деп келдим. Маймыл чакырат дейт, мен ошондо барамын — деп Маймылдыкына барса «Кел, кел, Көкө»,— деп эң эле кичипейил болуп калыптыр, ордуна тура калып «Олтуруңуз Көкө!»— деди. Көкөтөй олтурары менен «суусасаңыз жутуңузчу!» деп бозо сунуп, астына чай коюп «Мен сизди тааныбайт экемин «андабай сүйлөгөн онтобой ооругат» дегендей сизди андабай сүйлөп уят болуп калбадымбы. Эми, айланайын Көкө, мен сизден бир нерсе үмүт кылсам кудай урсун, өйдө-төмөн өткөндө эле конуп, учурашып менден бир кара алып кетип жүрүңүз!»— деди Маймыл күлүп. «Эртең төмөн барып Баракандыкында жыйын болот эле, бүгүнкү мени жемелеген сөзүңүздү ошондо айтпасаңыз экен! Ысагаалынын оозун өзүм басайын. Өз оозуңузду өзүңүз басып берсеңиз экен!»— деди.

— Ээ, Маймыл мурза, «аткан жерде ок калат, айткан жерде сөз калат»— дептир. Түшө калган жерде эле жыйынга ырдап жүргөндөй сен Манас, Семетей белең?— деп Көкөтөй күлбөйт.

— Катын бул киши үйдөн куру чыкпасын, бир нерсең барбы?— деп Маймыл көзүн ымдап аялын карады. Аялы барып жүктүн бурчунан бир көк нооту чапанды алып келип Көкөтөйдүн алдына койду. Маймыл чөнтөгүнө колун салып «Көкө жолдо чай ичип кетиңиз. Эртең да жолуңузду кылып узатамын. Үйдөн куру чыкпаңыз»— деп жыйырма беш сом астына койду.

— Ээ, Маймыл мурза, мен чапан кийип чыккандай мал жетелеп келген кудагый белем. Акча алып кеткендей жарамазанчы белем, таанышып алдык, мындан ары ким экенибизди билишип аларбыз — деди.

— Жок, айланайын Көкө, муну азыр эле үйдөн куру чыкпасын деп жолдук кылып жатам. Эртең сизге бир дурус жылкы мингизбей кантип узатайын,— деп Маймыл күлүп,— эми Көкө, жаңылышым болсо, кечириңиз?— деди.

— Болуптур, болуптур, мурзам, агаң Балтабай, атаң Сааданбек болсо чоркок болбой муңайым, жатык болуп өскөнүң жакшы,— деп Көкөтөй жөнөп калды. «Көкөмдү өзүм жаткырып келем»— деп Маймыл кошо келип, жаап жаткырып: «Кайыр кош, Көкө» деп үйүнө кетмек болуп калган кезде Ысагаалы шыбырап: «Көкө, Маймыл бир нерсе бердиби?— деди, «Ээ, бир чапан берди, эртең бир ат миңгизем»— деди деп Көкөтөй жооп берди.

ы — Алда Көкө ай, өзүн эт бышым тилдеп алып бүгүн бир чапан алып, эртең бир ат минмек болдун, деги ысап кылсаңчы?— деп Ысагаалы тамашалады. Көкөтөй ачуусу келген кишидей болуп, катуу үнүн чыгарып сүйлөп, Маймыл уксун дегендей кылып:

— Ээ, Ысагаалы, сен «ысап кылсаңчы?» дейсиң, мен барып эле «мага бир жылкы бер?» деп Маймылдын бетинен өөп жалынып жиберипминби? Же карсылдатып сабап жиберипминби? Чакырып барып эртең бир жылкы берем деген өзү. Айнып калса чамгарагын отуна жагып Балтабайга айдап барармын — деп катуу бакылдаганда жалпы уктап калган коноктор чочуп кетип баарысы ойгонуп башын көтөрүп «Эмне болду, эмне болду?» деп кыкасы менен жылаңбаш соксоюп көзүн укалашып карап калышты. Ысагаалы Көкөтөйдүн оозун колу менен басып, төшөгүнө жаткырды. Коноктор эмне бакылдаганын түшүнбөй кужулдаша түшүп кайра жатты. Эртеси суналган чоң жал каракер атты алып келип Маймыл Көкөтөйгө мингизип узатты.

КӨКӨТӨЙДҮН ЫСАГААЛЫНЫКЫНА ЧАКЫРЫК МЕНЕН БАРГАНЫ

— Мындан мурун үч сапар сизге кат жаздык эле, эми ушу сапар «өзүң барып алып келбесең болбойт»—

деп мынабу катты жазып Ысагаалы баатыр мени атайы сизге жиберди,— деп Ысагаалынын бир жигити Көкөтөйгө кат берди. Көкөтөй кагазды алып көрүп, «Мунуңду мен окуганды билбеймин, бул кагазында эмне сөз бар эле, кат билбесең оозуң менен айтып бер?»— деп каттын сөзү мындай: «Көкөтөй ага, ушул катты алып барган киши бараары менен мында келүүңүздү өтүнөмүн. Мен сизди өтө сагынганымдан чакырдым. Агерде келбесеңиз, мага топурак салганыңыз деп билемин» деп Ысагаалы мөөрүн баскан.

Ошол чакыруу боюнча Көкөтөй Ысагаалыныкына бара жаткан эле, бул учурда мен Коңурөлөндөн келатам деп эки-үч жолдошу менен Шыгай барып конуп олтурду.

— Ээ, Шыгай бий, эл-журт аман жатабы? Айлыңызда эмне сөз бар? — деп Ысагаалы кеп сурап отурду.

— Айлыбызда эч кандай деле сөз жок. Болуп жаткан сөз эле ала көз каба эки тарап болуштук талашып жатабыз,— деди.

— Ии, ким-кимдер бир тарапта болуп жатасыңар?

— Баатыркан, Маамыткан бир тарап, башка мыктылардын баары бир тарап, биздин досой эки жаатында тең жокпуз — деп Шыгай жооп берип олтурду.

— Ал Маамыткан, Баатыркан аксакалдардын өз айылдары тынчпы? Же алардын туугандарынан дагы бузулуп жаткандарынан дагы барбы?

— Жок, алардын өз айылдары дагы тынч эмес, Баатыркандын тууганы Дүйшөмбү бузулуп Баатыркандын шайын кетирип жатат, кайсы бир күнү жакында эле Баатыркан Сары-Белдеги биздин Семетей ажыныкына барып келатса жоро бозо ичип жаткан Дүйшөмбүлөр Сары-Белдин жолун тосуп Баатырканды кармап алып, сакалын жулабыз деп кубалашыптыр. Баатыркан күлүк кызыл аты менен Калкагарды көздөй чыга качып, жеткирбей кетип барып Байсеркеникине конуп келиптир. Бул бойдон кармашып отурса жайлоого чейин биздин ала көз кабадан канча киши өлөр экен, эң жаман кырчылдашып, тарап болуп жатышат деп Шыгай кеп салып олтурду.

— Ай, ушул шайлоодо Баатыркан, Маамыткан — эки аксакал уят болуп калбагай эле! — деп Ысагаалы кайгыргансып сүйлөдү. Кырынан жаткан Көкөтөй өөдө болуп олтуруп:

— Ээ, Ысагаалы, ал болуш болбой эле жана бирөөн

болуш кылам деп убара болбой эле, колдо бар малын багып, келди-кеттисин жакшылап күтүп эле жата берсе зыян болор жери барбы?— деди.

— Ээ, Көкө, тынч жатканга не жетсин, бирок ээң киресин башынан чоң болуп көнүп калган айлымды башка бир киши сурап чоң болуп кетсе болобу?— деп гана мансаптуу болуп элди бийлегиси келип жана абийир тапсам дейт турбайбы,— деп Ысагаалы Көкөтөйгө жооп берди.

— Жок, Ысагаалы мурза, сенин ал жообуна мен каршымын. Ошол чоң болуп жүргөндөрүндүн баарынын абийир тапмак тургай, абийири кетип жүргөнүн көрдүм. Алар ким деп сурабайсыңбы?

— Ээ, алар ким Көкө?

— Аларды сен уга элек болсоң Кенембайдын уулу Коргонбай өзү болуш болуп туруп дыйкандын малына зордук кылам деп, бир байтал үчүн өлгөн. Чоро Келдибектин уулу Аалы деген болуштук талашып чоң чарык Турдубайдан өлгөн. Жана ошолорго окшогон менменсип жүрүп өлгөндөр толуп жатат.

Анан Баатыркандын колунда толуп жаткан малы жок экен, өзү картайып калган киши экен, болуш болот элем деп сансаат малга акча көтөрүп алса, аны убагында берип кутула албай жаман сөз угуп бир абийири кетсе, болуш боло албай калып эки абийири кетсе, кокустан ажалы жетип өлүп кетсе, «сан кишинин акысын жеп, чоң болгонсуң» деп көрдө жаткан жеринде карыган немени бериштелер карсылдатып токмоктоп, үч абийири кетсе — андан көрө тынч гана оокатын кылып жата бергени жакшы эмеспи, ээ Ысагаалы,— деп Көкөтөй жооп берди.

Айткандан эки күндөн кийин эле «Мен жогорку Чычкандан келдим» деп бир киши келип калды. Ал кишинин алып келген каты бар экен, аны Ысагаалыга берди. Катты окуса. «Ысагаалы баатыр, мен болуштук талашып эң жаман кыйналып жатамын. Себеби, баягы, былтыркы жылы өзүң кепил болуп Батырканга алып берген акчанын миң коюн алып бериңиз, агер миң кой таап бере албаса Балтабайдын ашында чыккан Кара кашка атты алып бериңиз! Ошол акча Үкүнүн акчасы эле, «миң коюмду алып бер болбосо, кара кашка ат Баатыркандын колунда экен, ошол атты алып бер, болбосо Үсөнгө кошулуп алып сени менен тарап боломун» деп мени Үкү кыйнап жатат» деп Байгазынын жазган каты экен.

Бул каттын сөзүн уккандан кийин, «Ээ, Ысагаалы, абийир тапкандын алды келип калды го?»— деп Көкөтөй Ысагаалыны карап күлдү. Аңгыча болбой эле башы-көзү кызыл-ала болуп бир сакалдуу киши кирип келди.

— Ээ, ботом, эминe болду? Эминe болду?— деп Ысагаалы чочулаңкырап карап калды.

— Ээ, айланайын Ысагаалы, мен сенин жаатыңа кирем деп бир балаага калган экемин да «өкшүү!» деп коет.

— И-и, айтчы, сөзүңдү — деп олтурган элдин баары карап калышты.

— Ай, айланайындар, баягы өзүңөр көргөн жалгыз бээни күздөн бери чөпкө байлап чоң семиз болуп калган. Семиз болуп турса, бир эки туяк болуп калаар бекен деп бечара киши ойлодум эле да. Ошол бээмди сат дегенинен сатпай койсом, өзүмдү кызылдай союп уруп Өмүраалы зордуктап алып кетти — деп ыйламырап турат. Көкөтөй алая карап:

— Ал Өмүраалы деген ким эле?— деди, Ысагаалы күлүп:

— Ээ, Көкө, ал мени менен тарап болуп жүргөн туугандарым. Өзүбүздүн эле Бердикожо уулу деди.

— Ой, Ысагаалы ай, аттанып бул байкуштун бээсин алып бер. Сени болуш кылам деп жалгыз бээсин байлап, семиртип, союшунду камдап жатса сен күлүп олтуруп аласыңбы?— деди.

— Эй, Көкө, ал мени менен тарап болуп жаткан неме, бээни мага бербейт эмеспи — деп Ысагаалы жооп берди.

— Ой, Ысагаалы иним ай, чоң болуп, абийир тапканыңдын дагы жолу болсунчу. Өз иниси Дүйшөмбү тарап болуп сакалыңды жулам деп кубалап жүрсө, «күлүк ат алып бербесең, сенин тарабың Үсөнгө кирип кетемин» деп Үкү деген агасы Байгазыны коркутуп жатса, саа каралап жүргөн бир кедейдин жалгыз бээсин тартып алып, өзүңдүн жакын тууганын Өмүраалынын кылганы бул болсо, жакынынан жат болуп жардынын жалгыз малынан айрып, убалына калып талкан абийирдин атасынын көрнөчайын. Сен Ысагаалы төлөп бер, бул бечаранын бээсин, — деп Көкөтөй ачуусун келтирип сүйлөгөндөй болду.

— Жакшы болот, Көкө, төлөп беришине туура келип калды. Мен мынчалык тараптыкты жана болуштук талашууну каалабайт элем. «Быйыл кандай да

болсо сенин каалаган кишинди болуш кылып берем», — деп үйөз өз ооз менен айтканынан ушундай тараптын бир жаатынын башы болуп калбадымбы, — деп Ысагаалы жооп кылды.

— Ээй, Ысагаалы жан, «жашы жиндинин бири жинди, карысы жиндинин баары жинди» деген сөз бар эмеспи, сени болуш кылам десе, сен өңдөнгөн дагы бирөөн болуш кылам деп айткандыр. «Хандын адылдыгы кетсе, калганынын тынчы кетет» деген экен. Сен менин тилимди алсаң жетим-жесирдин көзүнүн жашынан корк. Мынабу кедейдин бээсин төлөп бер, деди.

— Маакул, маакул Көкө! — деп бир бышты жылкы алып келип берип «кийинчирээк бир тай берейин» — деп Ысагаалы баягы кедейди узатты.

Он ашык күн жаткандан кийин Көкөтөй кетүүгө камданды. «Көкөмдү өзүм узата барып, Баатыркандын Каракашка атын алып берем» — деп Байгазынын жигитин ээрчите бармак болуп Ысагаалы Көкөтөйдү узата чыгып Баатыркандын айлына келишти.

Баатыркан үч катынынын үйүн үч жерге окчун-окчун кыркасы менен тигип салып тегеректей конгон калың айылдын ортосунда көп киши менен жыйын кылып олтурат эле, Көкөтөй, Ысагаалылар кечкурун бараары менен эл тарап кетип, баш-аягы жыйырма чакты мейман калды. Бул меймандарды ар кайсы үйгө бөлүп кондуруп, жолдоштору менен гана Ысагаалыны ээрчитип алып, Баатыркан бакачыдан алган аялынын үйүнө алып барып кондурмак болуп, «Ой, биздин үстүбүзгө киши барбасын бул кишилер менен өзүбүзчө сөзүбүз бар» — деп киши каттатпай салып Ысагаалы менен шайлоо жөнүндөгү тарапчылыктын кебин айтып сүйлөшүп олтурат.

Көкөтөй баштаган коноктордун баары уйкусу келип Ысагаалы менен Баатыркандын өз айылдарына жеңдирип жаткандыгын биринен сала бири сүйлөп олтурганына кулак тундуруп олтура беришкен. Чым көндү алачыктай калап таштап кычкачты колуна алып Баатыркан туугандарынын тарап болуп шайын кетиргенин айтып сүйлөп жатат. Ашкана жакта аягы менен тик туруп колуна бир көсөөнү алып, учун чыныдагы майга чыркырата малып коюп, казандагы этти аралаштырып сорпону сапырып коюп, сол колун бетине көлөкөлөй салып, улам-улам Көкөтөйдү карап коюп, чекир көзүн чекчейтип сапсары болуп Калпа деген Баатыр-

кандын жигити турат: «Кап, эми баатыркан менен Ысагаалынын жаагы эрип кетмек болдук го, андан көрө Көкөтөйдүн кызык сөздөрүнөн уксак болот эле» деп аларды токтогула деп айтпай, ичи кайнап, кандай кылып Көкөтөйдү козголоп кеп айттыраарын билбей бери караса жандап койсомбу деп бат бат Көкөтөйдү карап коюп турат эле.

Көкөтөй көзүн жумуп бармагын чекесине таяп беркилердин сөзүн угуп олтура берген. Бир убакта Баатыркан менен Ысагаалынын сөзү токтоло калган болуп үндөрү басыла калды. Даяр болуп турган Калпа баягыдай колун бетине калкалай коюп, казандын үстүнөн алыс карап, көзүн мышыктын көзүндөй жылтыратып:— Ой, Ысагаалы баатыр, мынабу киши, сиздикинен келатабы?— деди. Ысагаалы эки жагын каранып:— кайсы киши, кайсы киши?— деп Калпаны карады. Олтурган элдер дагы бирин бири карашып «кимди айтасың?— дешип Калпаны карашты. Калпа Көкөтөйдү карап алып: «Мынабу кишини айтам: деп колун сунуп Көкөтөйдү көрсөтүп, ушу киши былтыр дагы сиздикинде жүрөт эле»— деди. Ысагаалы «Ээ, Көкөмдү айтасыңбы? Бул кишини мен эки-үч жолу кат берип жана киши жиберип жатып чакыртып алдым. Бул Көкөтөйдү бир жылда бир көрбөсөм сагынып калам. Биздикине келгенине он чакты күн болду эле, үйүм сырт кыштады эле, кетем деп болбой койгонунан өзүм узатып келдим»— деди. Көкөтөй казандын үстүнөн алыс карап турган Калпаны көрүп алып:

— Ээ, мен былтыр дагы жүрдүм эле, мурдагы жылы дагы жүрдүм эле, андан мурунку жылы да жүрдүм эле, мени не кыласың? Менин кайда жүргөнүм менен сенин немине жумушун бар? Бубактуу ийиндин оозундагы мышык көздөнгөн атандын оозуна чайын. Суусаган айры куйрук көздөнүп дагы мени тооруп коет. «Ушул киши сеникинде жүрөт беле?»— деп мен ырыстуу, кешиктүү болсом, эли-журтума кадырлуу, барктуу киши болсом, иним менен келиним үч ай көрбөй калса сагынып кош ат менен киши чалтырып чакыртып алып аппак май, кыпкызыл чай берип, башыма мамык жаздыктан төрттү катмар коюп берип калемпир жыттанган жаңы болотнайдан көйнөк, ыштан тигип берип, арак самындап жылуу сууга жуунтуп олтурса инимдикинде жыргап жата бербейми. Жээ маа арык кызыл айгыр миңгизип алып

эле айылчылаган жолумду тозуп сакал, мурутту жуламын деп тегерете кууп жүрсүнбү? Атандын көрүнө-чайын чырактын түбүндөгү таргыл мышык көздөнгөн ит. Барктуу киши карыганда калкынан сый көрөт, барксыз киши бала-чакадан качып жүрүп аттан жыгылып өлөт,— деп Көкөтөй Қалпаны карап алып оолугуп тилдеп жатат. Баатыркан колундагы кычкачын таштап жиберип алаканы менен тизесин чапкылап, ачуусу келип «Чык эшикке, саргарган ит, Көкөтөйдү эмгиче тааный элек белең өзүңө сөз тиерин билбеген шайтандай болгон ит!»— деп, эшикке кууп чыкты. Қалпа тил укканына ыраазы болуп эшикке чыкса дагы күлүп жатат. Ысагаалы бул сөздүн Баатырканга катуу тийип калганын билип «Ай, ай, Көкө, бул сөзүң баатырга тийип калгандай болду го, алыс айтып жибердиң»— деди.

— Ээ атандын көрү кара ооз Алматайдын уулу, сен дагы кошоматчы кешиги жок окшойсун, баатырың кана?— деди.

— Мына, Баатыркан баатыр эмеспи, Көкө?— деп Ысагаалы Баатырканды карады.

— Ээ, атандын көрү, Баатырканың немине баатырлык кыла койгон экен? Элүүгө чыкканча Көк ууру атыгып, төөгө тенделип жүргөн экен. Элүүдөн ашкандан кийин баш ачылган катын болсо эле «сени мен алам» деп ала көз кабанын түтүнүнө бир койдон чыгым салып, түн катып чаап жүргөнүбү? Же андан башка дагы бир баатырлыгы барбы? Бугу, саяк, эки аяк бозону удаа жутуп жиберген кишини эле баатыр деп калат экенсиңер,— деди. Ысагаалы:

— Ай, Көкө, кудайды кара, ушул Аалыбек баатырдын уулу Баатыркан баатырды баатыр эмес дейсиң, сөзүңдү айткың келгенде тим эле будамайлап эле жамандап айта берет турбайсыңбы?— деди.

Ой, Ысагаалы ай, Аалыбегің немине баатырлык кыла койгон экен? Карыган кератын минип алып эле түбү чириген кара мылтыгын кармап алып «сени атам, сени атам» деп чаап жүрчү экен. Анын баатырлыгы эле Ормон, Балбайдын ортосуна кайран сөз айтып бугу, сарыбагышты чабыштырып жүргөнүбү? Же бир баатыр болгондо азды көпкө теңеп, аттууга жөөнү теңеп, кыргыздын кырааны болуп, кысылган элди багып жүргөн бекен? Баатыр деген кысталганды жоодон куткарып, кыйналганды доодон куткарып көпчүлүккө байдасы тийип, көркоолорго най-

засы тийип анан «баатыр — баатыр» деген атакты алат. Баатыркан экөөндүн артындан доочу кууп жүрсө, айлыңар бузулушуп, чабышып жатса, эптеп болуш боло албай элдин малын жей албай кетип олтурса бир түнөп кетүү үчүн эле кошомат кылып «баатыр, баатыр» деп таң аткыча жалына берейинби?— деди. Ысагаалы баштагысынан бетер Баатыркандан уялганынан:

— Жоок, Көкө, бизди макта дебеймин. Аалыбек баатырды гана кемитип сүйлөгөнүңдү айтамын — деди.

— Ээ, Аалыбегинң жалгыз кийик уулап барган экен, Кероозду бадалга байлап салган экен. Кара келтени колуна алып, маралды өңүп баратканда Ормондун кунун кууп андып жүргөн сарбагыштардын жортуулчусу көрүп алып Аалыбегиндин аркасынан аңдып барып Ботаалы кучактай алып кармап, байлап кетиптир. Ал Аалыбегинң андай эле баатыр болсо аркасынан андып келаткан Ботаалыны кара келте менен жазы маңдайга атып салып жүрө бербейби? Аркасындагы келаткан табышты укпай Ботаалыга байлатып жиберген дүлөй абышканды матабайсың деп атымды жыгып аласыңарбы?— деди. Баатыркан:

— Аа, Көкөтөй, кудайды карабай жамандады. Мени кандай айтсаң дагы Аалыбек баатырды көп кордобосоң болот эле — деди.

— Ээ, «Жакшынын шарапаты, жамандык кесепети» деген ошол. Мен Аалыбек менен Баатырканды кордой сүйлөп келейин деп Нарындан келген эмесмин. Жанагы өзүң эшикке кууп чыккан, сакалын аюунун чандыр жүнүндөй кылган сары немец айттырып жатпайбы — деп Көкөтөй күлүп калды. «Бул сөздү кишиге айтпай жүр Көкө»— деп эртеси Баатыркан Көкөтөйгө бир ат берип узатты.

КӨКӨТӨЙДҮН ТЫНЫБЕК МАНАСЧЫНЫ КУТКАРГАНЫ ЖЕ САДЫР АКЕНИ СӨЗГӨ ЖЫККАНЫ

Бул учурда Көкөтөй басса-турса эле ойлонуп «Мен деле Караколго барып сонун эл, сонун жерди көрүп келгеним жакшы го. Он жашымдан тартып койчу, жылкычы болуп бай, манаптардын малын багып, тоо таштын арасында жүрүп, бул убакка келдим. Эми

эз атым, өз тонум бар болгондон кийин барышым керек экен» деп камынып калды. Эти жадоороок, сопол куйрук сары тору аттын кыр аркадагы кызылдарына эски кебезден коюп жумшактап токунуп найманча куу ээрге кара кийиз көпчүктү салып, темир чүлүк жээнгүнүн боосун бышыктап, ар кайсы жерине ак мата жаматкан көөнө тонун сыртынан баса кийип, узунураак ак шапалакты камчыланып Көкөтөй дагы Караколго бармак болуп жөнөп калды. Бирок Көкөтөй көп шашылбай жайыраак жүрүп конолголуу жерине эрте барып конуп, жай аттанып, Сарытору атка маалдап арпа, сулуну шыкап жемдел, суутун жакшы кандырып жүрүп олтуруп бирин-серин жоор айыктырып Сары тору атты жакшы оңолтуп кетип баратат. Нарындан чыгып 8 конуп Жети-Өгүздүн Шалбаа деген жерине барып, бозочу абышканын үйүнө конуп жатып Балбай баатырдын эрдигин кеп салып берсе аксакал бозочу абышканын жан-алы калбай кубанып, «Кайран Балбай баатыр, как ошондой эр эмес беле!»— деп өзүнүн Балбай менен кошо жүргөнүн айтып, баары ачылып, колдо бар сыйын кылып Көкөтөйдү кондуруп эртең менен: «Ана, Каракол тээ-тиги төш тарап көрүнгөн шаар» деп Көкөтөйдү жолго салды. Аксакал-дыкынан текеленки сүздүрүп ичип бозого суусуну канган Көкөтөй Караколго бет ала кирип баргандай болду. Жаңы базардагы кайнаган көп элди көрүп таңыркап, ары-бери бастырып, тааныш киши учуратар бекем деп тентиреп жүрүп, бир жерде калың эл топтошуп жатканын көрүп «бул жерде тамаша барбы, же бир чыр-чатак барбы?»— дегендей кылып бастырып байкастап карап турса деле Көкөтөйдү тааныган бир киши жок. Баарысы эле чоочун, булкунган семиз кишилер олтурат. Айрыкча бир семиз кара киши олтурат, курсагы салаңдап эки ийни менен дем алып, энтиккенсип жаны кыйналган кишидей болгон чоң ооз кара киши элдин жогорку катарын карап алып ачуусу келгенсип сүйлөп: «Кызыталак жомокчу кул, сен Бекболоттун келинин кантип берип жибересиң? Байгубатыңдын мойнуна кесилген миң кой, миң сом алтынын жылкыга он эки болуштун бийлери мөөрүн басып турса, сен Байкубатты алдырып, Бекболот менен беттештирип, Бекболоттун берген малына Байгубаттын берген кийитин ороштурайын деп айтат дейт. Бул мыктылыкты сен кайдан таптың? Жомокчу кул бир дубандын бийлери мөөр баскан копияга сен кантип баспай

көөсүң ыя?»— деп бакылдап жатат. Бул кимди айтып жатат деп Көкөтөй элдин арасын караса манасчы Тыныбекти айтып жаткан экен. Көкөтөй өзүнүн тууганы Тыныбекти ал жерден көрүп «Бул Тыныбек бул элге эмне кылмыш кылып койгон»— деп абыдан байкап карап калды. Анда Тыныбек: «Ой, Садыр аке, сен бүтүн Каракол дубанына калыс кишисин. Бул жерде көзү жок Байкубаттын мойнуна сансаат мал кесип, бир кызы качып кетти эле деп барлык тынымсейитти сөгүп олтурганың калыстык эмес го. Ырас, көзү жок кишинин сыртынан миң кой, миң сом, алтымыш жылкы айтып салып олтурганыңа мен кантип мөөр басамын? Албетте мен дагы бир болуш элдин увакили болсом сырт бүтүмгө жүрө албаймын»— деди. «Бул увакилмин дейт турбайбы, сакалын думананын асасындай селкилдеткен жомокчу. Башыңа элечек ороп ушул кыздын ордуна сени Ноорусбайга алып берейинби?»— деп көзүн алаңдатып Садырдын ачуусу келип «жөндөп гана чыйрак болсоң, жомокчум. Кордук көрүп туруп мөөрүңдү басып жүрбөйүн»— деди. Көкөтөй бул сөздөрдү уккандан кийин ойлонуп «Ээ бул баягы «Атабектин уулу Байкубаттын бир кызы Чоро элине качып кетиптир» деп калышчу эмес беле, ошол кыздын кайны ушул эл го. Ошого көп мал айып бересиң деп Тыныбекти мөөр бас деп тилдеп жаткан турбайбы. Кой бул жыйынга бир чыр салып жиберейин»— деп кайра тартып элден обочороок барып, тизгинди тыкыйта кармап, үзөңгүнү сугунта тээп, атка кыйшая олтуруп, колго түкүрүп алып, сарытору атты сабап камчылана берди. Көргөн эл «бул жинди немсби, атын эле сабап жатат» дешип карап калышат. Көкөтөй камчыны сол колуна алып тору аттын быяк санын ширгедей кылып ийлеп кирди. Жаныбар Сарытору ат секирип мөңкүп, ыргып түшүп жаны тынбай куйругун булгалап, шыйпанып, жылма тер болуп таноосунан жеңдей көк түтүн бурулдап удаа-удаа бышкырынып, тыбырап жатат. Эми бул аттын оозун бошотуп койсом киши эмес тамды деле жыга коет го деп Сарытору атты күүлөп алып макалай боз тебетейди жапыра кийип, эски тондун эки этегин такымга бекем басып, сыртынан курчанган бойдон чабышуучудай оңтойлонуп, бажылдашып жаткан калың топко кирип барды. Ыкыс берип согончок менен ныкып койгондо эти ачынып калган сары тору ат аттуу, жөөлүү болуп турган элди аралап жиреп барып токтоно албай тыбырап турат. Көкөтөйдүн

тегерегинде турган эл «Ой, сен кандай немесин? Тарт, кайра, же бул элди тепсетип кетесиңби?»— дешип туш-туштан Көкөтөйдү жектеп турушат. Аңгыча тыбырчылап турган сарытору ат жөө турган бир кишинин бутун басып алгандай болду. «Иий бутум! Бутум! Атаңдын көрүнөчайын кандай жинди немесин, атыңды туйлатып туруп бутумду кыйратып салбадыңбы?»— деп Көкөтөйдү кара санга бир муштады. Көкөтөйдүн аны менен иши жок, баягы эле маңдайкы семиз кара кишини карап, көзүн айрыбай турат. Аңгыча эле «Кана, жомокчум, мөөрүңдү колун менен бересиңби же колубуз менен алабызбы?»— деп баягы семиз кара киши сүйлөп калды. «Ай Садыр аке, калыс болуңуз, «зордукчуга мал жокпу» дегендей тартып алсаңыз мен жалгыз киши турбаймынбы, көпкө кан чачат белем. Бирок журтчулук керек го?»— деп Тыныбек жооп берди. «Ай, Кашкороо тура калып бул жомокчунун төшүн жара тээп, мөөрүн алып келчи. Бул өтө чечен неме экен. Бүтүн бугу, саяк мени калыс кылып олурса бул жакында «мен бий эмесминби» дегенсип мени менен жаакташат» деп Садыр катуу чачылып, бакылдап калды. Араң турган Көкөтөй жанын аябай бакырып абыдан катуу үнү менен:

— «Ой, сен карма, байла» эле дейсиң калыс сендей болобу? Ашууда көмөлдүрүктөгөн кара өгүздөй болгон атаңдын көргө... деги өзүң кимсиң? Нарында бир кишинин кызы качып кетсе Караколдо олтуруп жудкунасың. Ошол кыздын күйөөсү сен белең?»— деп Садырды карап көзүн алаңдатып сүйлөп турат. Карап турган элдин баары эле «Карма атаңдын оозуначайыңды, карма! Бул тынымсейит окшойт. Садыр акени тилдейт деген эмине? Муну өлтүрсө болот» деп туш-туштан тегеректеп Көкөтөйдү сабап калышты. Мөңдүр жаагандай камчынын үнү кулак тундурут. Көкөтөй тизгин кармаган колун көзүнө калкалап, атка өбөктөп шапалагын уйгу-гуйгу булгалап, кулагы чуркурап, мурдуна куйкум жытганып кудай урган бул көп эл өлтүрүп коет го дегенсип тура берген. Тегеректеп алган эл жүн сабагандай кылып колдон, буттан тарткылап дабыратып сабап жаткан кезинде бир кишинин үнү угулат: «Ой болду го эми, койсоңорчу. Бул жинди неме окшойт. Качканды да билбейт. Атынын оозун тартып туруп берет да, кудай урган. Муну уруп жатып өлтүрүп салбагыла. Уга коюп Көкөтөй «Ээ, атаңдын көрү, баса, качууга бир аракет кылсам болбойбу» деп атына камчы басып,

бет алды жагын көздөй умтула берди. Баштагыдан бетер көп элден Сарытору ат жан алакетке келип, мөңкүп жүрүп куткарып чыккандай болду. Көкөтөй «кутулдум го» дегендей кылып эки жагын каранса элден обочолоп калган экен, бирак киши чечип алгандай эле үстүндөгү тону жок баратат. Кутулганына сүйүнүп удаа-удуа камчыланып самсаалаган бойдон көчөнү имерилип кетти. Алдынан чыккан кишинин баары «бул жиндиби же маспы? Атка чапканы тың экен, бир жерден катуу кордук көрүп келе жаткан киши го, тонун иттей тыттырган экен» — дешет. Көкөтөйдүн көзү алачакмак болуп бурч-бурчтан имериле коюп кетип баратса «Ой Көкө, бери тарт!» деп туура жагынан Тыныбектин үнү чыгат. Көкөтөй жалт карай салып, бура тартып барса сакалынан тер агып демигип, энтелеп сүйлөп «О, айланайын Көкө, жүрү экөөбүз бирге элге барабыз дейт. «Ой, Тыныбек, деги сен эмне кылып жүрөсүң? Караколго келип сыязга олтуруп, мыкты болуп жатат десе, көрүнгөн кишиден тил угуп, көчө-көчөдө качып жүргөнүң, бул не? Деги биздин тынымсейиттер кайда? — деп кылчая-кылчая каранып Көкөтөй шашып турат.

«Эмесе бар, Көкө, барып түшө бер. Биздин эл монобу мандайкы тунуке жапкан чоң, кызыл үйдө», — деп Тыныбек бир чоң короону көрсөттү. Коркуп калган Көкөтөй чапкан бойдон келип дарбазадан кирсе, чет жаккы үйдүн келедорунда көп келич жатат. Эшикти ачып энтелеген Көкөтөй дуулдашып олтурган элдин үстүнө кирип барды. Чай ичип олтурган көп эл «Кел-кел, Көкөтөй, чайга кел. Ботом, сен кайдан келдиң? Салам, алик жок эле шашкансып, кайдан жүрөсүң?» дешип туш-туштан сүйлөп калышты. «Ой, атаңдын көрүлөр, чай ичпей чамыран - болгула! Быякта калың эл тегеректеп алып жомокчуларды талап-жеп жатпайбы» — деп Көкөтөй самсаалаган бойдон босогодон өтпөй тура берди. Чаргын: «Ой, Көкөтөй, монобу колундагы, төшүндөгү самсаалагандарың немине?» деп сурап калды. «Ээ, атаңдын көрү жинди Байгазак мен бир чычыркана аралап, отун алып жүрүп айрып алды дейсиңби, алашадай чырда тондун калышы ушул» — деп Көкөтөй тытылып калган тонун карап коет. Ичип жаткан чайларын бышкырып жиберип, күлүл калгандары да болду. Көкөтөйдүн бул сөздөрүн түшүнө албай көзүн чакчайтып карап калгандары да болду. Ангыча артынан Тыныбек келип

«Жүрү Көкө, жүрү, төргө чык»— деп колуна жетелеп алып келип олтургузуп, терин сүртүп Тыныбек дагы олтурду.

— Ээ, Тыныбек сөзүңдү сен айтып берчи, бул кудай урган Көкөтөй жөн айтып бербей эле «жомокчуларды талап жатат» дейт. Немине кеп-сөз болду?— деп сурап калышты.

— Ээ, баатырлар, сөз толуп жатат. Мени «балан чакырат, түкүн чакырат» деп бугунун мыктылары улам бири чакырып олтуруп, жаңы базарга алпарышты. Ал жерде бугу, саяктын чоңдорунун баары бар экен. Мен эч нерсени ойлонбой эле барып калыпмын. Баягы Байгубаттын кызынын бүтүмү тууралуу мени алдап чакырып алып, ошол бүтүмгө менин мөөрүмдү тартып алып басмак болушкан экен саяк Садыр акысы күйүп кеткен немече жаман-жакшы айтып, кыскасы, мөөрүмдү тартып алып бүтүмгө басмак болуп сөзгө келбей кыстап киришкенде, коркконсуп, колум менен алып берүүгө намыз кылып «Зордуктап алганда эле көрөйүн» деп ар кимиси менен кажандашкан болуп жаткан кезимде Садырдын ачуусу чындап келген окшоп Кашкороону ал мөөрдү деп бакырып калган кезде кайдан-жайдан жеткенин билбейм, маңдай жагымдан эле Көкөтөй бакырып, өкүрүп Садыр акени сөгүп калды. «Тынымсейит окшойт, өлтүргүлө» деп көпчүлүк тегеректеп эле Көкөтөйдү сабап калганда жылт коюп эле мен качып жөнөдүм. Жолдо қелатсам тонун тыттырып салып Көкөм да аман келе жатыптыр. Мен да аман келдим, болгон сөз ушул.— деп Тыныбек сөзүн бүтүрдү. Бул сөздөрдү уккандан кийин олтургандардын баары кубанып, «Баракелде, Көкө, баракелде! Журт намызы үчүн далай кордук көрүп келген турбайбы. Бул тытылган кийимдерин төлөйлү дешип акча, теңгелерин чогултуп, бир киши жиберип базардан тебетей, чепкен, кепич, маасы алып келип кийинтип салышты. Көкөтөй бекеринен бир сыйра кийим кийип алып болуштарга батымдуу жигиттердин бири болуп жата берди. Үч-төрт күндөн кийин бийлердин сыяз үйүнө көпчүлүк эл чогулуп Көкөтөйгө жигит жиберип айдатыл алып баягы жаңы базардагы Садыр акени сөгүп кеткени үчүн айып салмак болушуп алып келген. Көкөтөйдү иреге жакка олтургузуп коюп капшып жаткан Талканбай «Ой, Тыныбек, жанагы Садыр акеге тил тийген монобул олтурган жигитпи?»— деди. «Ошол жигит».

«Ой, сен немине үчүн Садыр акени көчөдө тилдейсиң? Өзүң кимсиң? Уругуң кайсы эл болот?»— деп Көкөтөйдөн Талканбай сөз сурады.

— Менин уругум кыргыз, уруум тынымсейит. Ал Садыр акендин уругу ким экен? Анын Тыныбекти сөгүп, мөөрүн тартып алууга кандай акысы бар? Бийди боростой киши урганы жатканда семиз кишини арык киши бир нерсе деп койсо күнөөлүү болуп калабы? Андай болсо көбүрөөк киши өз кишини урул жанча берет деп айтып койсоңуз, мындан ары жалгыз-жарым жолоочу жүргөндү коёлу» деп Көкөтөй басылаары менен Садыр баштаган бир топ киши келип калышты. «Мына, Садыр аке келди. Садыр аке келди»— дешип элдин баары дүрбөлөндөгөнсүп калышты. Көкөтөй ирегиден былк этпей бүрүшүңкү тартып олтура берди. Көрсө Садырды чакыртып келгени бийлер Көкөтөйдүн тилдеп кеткени үчүн тынымсейиттерди айыптап берүү үчүн алып келишкен турбайбы. Садыр келип олтурары менен Талканбай «Ээ, Садыр аке, бая күнкү жаңы базарда сизге тил тийгизген монобу олтурган жигит экен. Мен бир ооз сөз сурасам оозуна келгенди айтып, бир канча сөздөрдү айтат»,— деп Садырга даттангансып сөз салып калды.

— Ээ, ээ, ушу жигит бекен. Тынымсейиттин бийлери кайда жүрөт мунун жакшы кишилери менен сүйлөшүүбүз керек го,— деп Садыр тебетейди жерге алып коюп, маңдайын сыйпалап энтигип олтурат эле.

— Ээ, Садыр аке ушул сизди «атандын көрүгө» деген мен элем. Анын себеби мындай болбодубу. «Билбес кудайды билбейт, көрбөс тоону көрбөйт» деген экен. «Жаманга тийсе бир сөзүң жайы-кышы кеп кылат, жакшыга тийсе бир сөзүң жарашыктуу сөз чыгат» деген экен баатыр. Жана дагы карылардын сөзү бар го «туура бийде туугандуу бийде ыйман жок» деген. Анын сыңарындай, Саке кайсы бир күнү жаңы базардан Нарындан жаңы келип көрбөгөн шаарда тааныш киши таппай элдиреп бастырып жүрсөм, сиздердин калың жыйыңга кез келип калып, карап турсам мен тааныган жалгыз эле Тыныбек аны бүтүн көлдүк тегеректеп алып мөөрүн тартып алып бүтүмгө басабыз деп туш-туштан сөгүнө, тилдеп жатканыңарда айрыкча «карма, байла, элечек ороп жиберип Норузбайга алып берейин» деп өзүңүз тилин салган бука кара топоздой болуп лөкүлдөп жатканыңызда боор курусун каным кызып кетип атчан туруп кана

«ой, ашууда көмөлдүрүктөгөн кара өгүз өндөнгөн атаңдын көрүгө... сен ким деген кишиң? — деп койсом бүтүн Караколдогу кишиге сабаттыңыз, тумар кылуучудай жаман тонумду бир бирден үзүп алдынар эле. Ошондо мен жарылып кеткеним жок анан бир ооз эле «атаңдын көрүгө» деп койгондо сиз кандай чыдабайсыз? Эми анык калыс болсоңуз айтып көрчү баатыр? Ошол Байгубаттын кызын күйөөгө качырмак тургай өзүн тааныбайт элем, баатыр» — деп Көкөтөй сөзүн бүтүп басылды.

— Ээ, ээ бул уулумда сөз бар экен го. Кайрадан бизге сөз оодарып жатат го. Ээ, ээ, дурус-дурус. Ээ, Тыныбек сен эмине дейсиң? — деп Садыр мукактана түшүп Тыныбекти карады.

— Мен эмине дейин, Саке, өзүнүн таяк жегенин жана сизге тили тийгенин Көкөтөй иниц айтып жатпайбы. Эми бул бийлерге салбай эле сапаркы чырды өзүңүз бир нерсе деп койсоңуз деп турам, — деп Тыныбек Садырга жооп берди.

— Жакшы болот. Жакшы болот. Бул уулум экөөбүздө айып жок болсун. Эл таламы деп бекерге арадашып жүргөнүбүз да болбойт экен. Бекболот менен Байгубаттын жесир доосу бул топко суралбасын. Экөө бет болуп дагы бир топ болгондо сүйлөшүп алышсын. Мен бул инимдин эл таламы үчүн мени бир ооз сөгүп койгонун кечтим. Өзүм ээрчитип кетип тытылган тонун төлөп беремин, маакул дейсинерби, бийлер? — деп Садыр тегеретесиндеги элди карады. «Маакул, маакул, Саке, ушул чырга сизди калыс бол дебедик беле» дешип бийлер чуулдап калышты.

Садыр Көкөтөйдү ээрчитип алып кошуна алпарып, Көкөтөйдүн жөн-жайын сурап сөз кылса Көкөтөй өзүнүн теги жайын айтып берип, ана кыргыздын ар бир уруктарынын тарык сөздөрүнөн баштап жиберет. Көкөтөйдүн тилдүү, ооздуу, сөзмөрлүгүнө көзү жетип Садыр ар кайсы сөздөрдү баштап койсо Көкөтөй аягын улап, кеп салып, көп жашаган карыядай эски сөздөргө каниктигин көрсөтүп, Садырга эң бир жакшы эрмек болуп калды. Садыр аке дагы Көкөтөйдү жакшы сыйлап «Мына оттуу чиркин, ушундай мээсинде бир нерсе барлыгынан бая күнкү чыр салып жиберип, Тыныбекти аман бошотуп кеткен турбайбы. Менин жаныма төшөк салып бергиле, Көкөтөйүм менен сүйлөшүп жатып уктайын» деп Көкөтөйдү жанына жаткырып алып, эл уктагыча сүйлөшүп жатып бир убакта

«Ээ, Көкөтөйүм, аркамды тырмап кой эми уктайлы» — деди. Көкөтөй Сакемдин аркасы ооруп калат го дегенсип асталап бир аз тырмаса: «Ээ, катуу тырмай бер уулум» деп Садыр далайга аркасын тырматкысы келет.

— Ээ, Садыр аке, колум талып баратат. Бугу, саякты калыс болдум эле деп ак-караны ылгабай жеп жатып дүүлүгүп калган этинди тырмап, бир топ төлөтүп алганча, булгаары соотуна кирип алып эле өгүздүн терисин ийлеп бир мал таап кеткеним жакшы го — деп Көкөтөй күлүп калды.

— Ой, ой, жинди, болду-болду. Эл укпасын уктай кой. Бул сөзүндү элдин көзүнчө айтпай эртең узатайын — деп Садыр уялгансып калды. — Эртең Көкөтөйүм, базардан сүйгөн нерсенди ал деп бир койго бир сомдон көтөрүп алган акчасынан кырк сом берип Садыр Көкөтөйдү узатты.

КӨКӨТӨЙ БИШПЕК, КАРАКОЛ ДУБАНДАРЫНЫН БАШ КОШКОН ТОБУНДА

Кызыл сазда Бишпек дубаны менен Каракол дубанынан баш кошкон тобу болот. Ал топко сыязга олтуруу үчүн абдан тың бий керек. Эки дубандын акы алышып эрдин куну, эриштин айыбы өңдөнгөн чоң иштерде душманга элдин акысын жибербегендей чыйрак бийлерден жибереш керек. Он арча болушунан Байзак барат деп Нарын учаскебайы кагаз берген. Бул кызыл саздын тобуна баруу үчүн камданып Нарындагы Ташкендик Мунарыпбай деген байдан мин койго сегиз жүз сом акчаны көтөрүп алып, жигит-жалаңы менен Байзак кетти. Кызыл сазда Каракол Бишпек үйөздөрү келип шыкыраган калың үйлөр тигилип эки дубандын эли келип сыяз башталууга жакын болуп калды. Караколдон Чыныбай, Бишпек үйөзүнөн Шабдан — бул топтун аксакалы болуп эки дубандын элин ушул экөө бийлеп турат. Бул эки мыкты беттешип сүйлөшкөндө эки дубандын тобуна бириздатыл (председатель О. С.) болуучу бийди Каракол дубанына берген. Ал Каракол дубанынан бирисдатылдыкка «Мен болом, мен болом» деп Балтабай, Ысабек, Байтеректер талаш чыгарып турушат. Бирок Байтеректин үйөзү Каракол болгону менен уругу сарыбагыш Шапактарга жакын киши болуучу. Бул учурда

Каракол дубананын көпчүлүгүн жыйнап алып Чыныбай биридатилдикти сөз кылып жатканда Байзак дагы барып калган. Чыныбай Байзакка карата сөз айтып «Ээ, Байзак мурза, сен болсоң жаңы келдиң бул биридатилдикти талашып жаткан Балтабай, Ысабек, Байтерек теңтуштарыңдын бирине биридатилдикти алып берип, башкаларын ынтымак кылып, душманга колтук ачпай тургула деп теңтуштук сөзүңдү айтып, калыс болуп койбойсунбу?»— деди. Чыныбай басылаары менен Байзактан мурда озунуп Көкөтөй: «Жакшы айтасыз баатыр. Бирок «жерге түшкөн жетимдики» деген кеп бар эмеспи «эл четинде жоо бетинде» дегендей сарбагыш, саяк, моңолдор, чериктин ортосунда олтурган бир болуш тынымсейит тууганың барбыз, он экинайры бугу болбосок дагы сойорго бугуданбыз деп жүрөбүз. Ушул талаш болуп жаткан карысы бир айлык, бериси жарым айлык мансап экен ошону бизге берип койбойсузбу, баатыр. Солто, сарбагышты бийлеп эле Шабдан баатыр сиздин дубанга берген экен бугу, саякты билип койсоңуз сөзүңүздү калк жерге таштабайт го. Бир мансапты үч киши талашып жатса баатыр, бизге эле берип коёр деп Байзак иниңиз дагы чоң үмүт менен келди»— деп Көкөтөй сөзүн бүтүрдү. Чыныбай алая карап: «Ээ, бул иним да рас айтат, биз аз күндүк мансап экен бул инимдин сөзүнө бугу тууган көпчүлүгүн жооп айтып көрчү»— деди. «Биз айтып көрсөк баатыр, сизге эп келсе биздин тарап Байзакка бердик»— деп Балтабай сүйлөп калды. «Ээ, Балтабай, бергенде биз бере албайт бекенбиз, Байзак биздин жатыбыз эмес, биз да бердик баатыр» деп Ысабек сүйлөдү. «Ээ, бугу туугандар кол ийрисиңе чабат деген ушулбу, ат тартып экөөңдөн тең мен сурап жатсам Байзакка бердик дейсиңер. Мени сарыбагышсынттыңарбы, дагы сүйлөшүп көрөбүз»— деп Байтерек ордунан туруп, эки-үч кишини чакырып алып окчун барып олтурду. «Эмесе бүгүн бугу Байзакка бердиңер го, мен да албетте бердим. Ушул сөз экинчи козголбосун»— деп Чыныбай «алакан жайып койгула?»— деди. Эрегишип олтурган эки бий элден мурун колдорун көтөрө баштаганда көпчүлүк: «алоо акбар, экинчи сөз кылганды бугунун арбагы урсун!»— деп чуркурап бата кылышты. Көкөтөй тура калып: «Рахмат баатыр! Кулдугубуз бар! Кулдугубуз бар»— деп колун бооруна алып энкейип кайра олтурду. «Байзак мурза, бул Каракол үйөзүндөгү.

Ысык-Көл айланасындагы бугу, саяк туугандарыңдын бийлеринен тааныганың жана тааныбаганың да бардыр, сен бүгүн бийлердин бардыгын чакырып конок кылып, таанышып ал жана сүйлөшүп душманга кандай реже токтогуп аларыңды кеңешип алгы. Бергел-чи, Байзак иним»— деп Чыныбай ордуна туруп Байзакты ээрчитип барып, бир аз сүйлөшүп тарашты.

Байзак кошуна келип эки-үч бээ союп Каракөл үйөзүнүн бийлерин бүт чакырып мейманга күтүндү. Кечкурун «Бергел, Көкөтөй мурза, торуну минип монобул үч жүз сомду алып Шабдан баатырга барып кел. Акчаң аздык кылса Мурзаторуну да берип кел. Сен Шабдан баатырды жакшы тааныйм дечү эмес белең. Бирок, жакшылап сүйлөшүп кел, эртеңки эртең дубан баш кошуп сүйлөшкөндө баатыр, көзүңүздүн кырын салыңыз»— деп бүгүнкү болгон сөздөрдү айтып, Байзак инин жиберди деп айтарсын»— деди. «Болду, болду баатыр, Чыныбай баатырга сөз айтканда дагы сен мага үйрөтүп бердин беле? Сөздүн башын айткандан кийин аягын билбейби?»— деп Көкөтөй аттанып кеч курун күүгүм убакта барып чоң ак үйдүн жанында элүү алтымыш аксакал киши менен олтурган Шабданга жана олтурган элди карап колун бооруна алып, алыстан туруп:

— Салоом алейкум, баатыр! — деп көтөрүңкү үнү менен дооштуу салам берди.

— Алаки салам. Алаки салам. О, сен Көкүшүм-сүңбү, кел-кел Көкүш жиндим — деп Шабдан Көкөтөйдүн үнүнөн таанып, ээ жиндим топко келдин беле? — деп Көкөтөйдүн колун алып көрүштү.

— Амансызбы баатыр? Саламат жүрөсүзбү? Эл-журт тынч, эсенби? Калкыңыз тынчпы?— деп Көкөтөй Шабданга кол берип, кыдырата басып, олтурган элдер менен көрүшүп элдин катарына барып олтурду. Анда олтургандын ичинен: «Ээ, иним, сен кайсы туугандан болосуң? Баса, караңгыда Шабдан баатыр үнүңдөн тааныгандай болду»— деп сурап калды. Ошондо Көкөтөй «Ээ, аксакал, мен бугу тууганыңыздан боломун. Менин үнүмдү баатыр мындан айсыз караңгыда дагы нечен уккан. Кызматын кылып, көп тузун таткамын. Бир кыраан бүркүттү көзөмөлдөп, кырк-элүү кара жору тарп андып учкандай болгон аксакалдар, өзүнүздөр ким-ким деген агалар болосуңар?»— деп Көкөтөй аксакалдан кайра сөз сурады. Булардын бир кыйласы күлүп, бир кыйласы ачуусу келгенсип «Я, я,

эмне дейсиң?»— деп калышты. Шабдан күлүп жиберип:

— Ой, жинди, булар дагы атаке сарбагыштын аксакалдары, азыр үйгө кирип таанышасыңар — деп Көкөтөйгө жооп берип коюп, — бул Көкөтөй жиндинин күлкүлүү кызык сөздөрү бар. Силер да чычалабай тура тургула. Кана эмесе, үйгө кирели» — деп Шабдан эки жагын каранды. Анда Көкөтөй:

— Эмесе баатыр, бул аксакалдарга мен эртең жарыкта келип таанышып алайын. Азыр сизге учурашып гана бир ооз сөзүмдү айтып кайтмак элем, айып көрбөнүз, улук боюңузду кичик кылып туруп койсоңуз! — деп турамын, — деп Көкөтөй ордуна туруп колун бооруна алып Шабданга карап турду.

— Ыя, ыя, сөзүң ашыгыш беле, жиндим, макул — деп Шабдан ордуна туруп Көкөтөйдүн оюндагы алыс турган калың чийдин арасына барып олтурушту. Олтурган менен Көкөтөй сөз баштап:

— Баатыр Байзак инициз жиберди. Бирок «айт деген сөзүмдү баатырга айтпасан мойнуңа карыз» — деди. Айт деген сөзү ушул баатыр: Бугу, сарбагыш бир Кылжырдын уулубуз. Мен дагы ар жайда, ар мекемеде кызматына жарачу бир инисимин. Баатыр айдай жарыгын, күндөй ысыгын тийгизсин дейт. Баатыр менен таанышканымдын алды болсун. «Жалы болсо ат, жакасы болсо тон» дегендей акча болсо аз дебей, ат болсо арык дебей баатыр чай ичип турсун деп монобул ат менен ушул тыйынды берип аттай шылгап, атандай комдоп сизге мени жиберди деп боз куруна орогон үч жүз сомду алып сунуп калды.

— Ай, ай жиндим, андай эмес. Бул акчанды кандай себептен берип жатасың? — деп Шабдан Көкөтөйдүн колунан акчаны албай «Жанына сал, Жаныңа сал» — деди.

— Бул акчанын эч кандай деле себеби жок баатыр. Биз болсок топко бүгүн жаңы келдик. Өзүңүз өрүлүк кылганым деп Каракол дубанына бирсидатылдыкты берген экенсиз. Ошо сөзүңүз менен биздин дубан алакан жайып Чыныбай баатырдын алдында бирсидатылдыкты Байзакка беришти эле ошон үчүн эртеңки күндө аңги намыс кылып дагы бирөө мындай-андай деп туурадан чыкса баатыр агалык көзүн салсын. Болгон сөздөрдү сизге угузуп кел деп гана Байзак инициз жиберген. Мындан ары курчалышып куда болуп, кучакташып дос болуп дегендей бала-чака, ага-

иниңиз менен катышып жүрөбүз деген ой бар эле,— деп Көкөтөй колундагы акчаны кайра дагы сунуп калды.

— Жок-жок, Көкү, шум Байзак экөөңөрдүн мал, булуңар көп болсо эртең Бишкек оезунун колуна бергиле, жалгыз мен алганым болбойт. Журтка дасторкон деп көпчүлүккө көрүнөө берген жакшы болот. Мен болсом бул сапаркы бириздатылдыкты Каракол үйөзүнөн болсун деп Чыныбай баатырга убада бергеним ырас эле. Экинчи башка сөз кылбаймын. Ошол бугу туугандар кимди кааласа мен ошого маакулмун — деп Шабдан акчаны албай койду.

— Баатыр, журттун дасторкону табылбай калмак беле. Муну мен сиз менен учурашууга гана алып келгемин. Бугу шайлабаса Байзакты сиз шайлап бериңиз деп кантип айтамын — деп Көкөтөй сунган акчасын жерге койду.

— Ай, ай жинди жаныңа сал! Жаныңа сал! Мага учурашып бере турган нерсең болсо, топ тарагандан кийин бер,— деп Шабдан күлдү.

— Эмесе баатыр, атым менен акчамды албадыңыз, атайы келип наймүт болуп кайткандай болбой кетейин, айып көрбөсөңүз, мубарек колуңузду берип койсоңуз? — деп Көкөтөй колун сунду.

— Маакул, маакул жиндим, сени Байзак мурза өтө бышык деп жиберген го. Мына-мына колум деп Шабдан Көкөтөй менен кол кармашып ордуна турду. Көкөтөй Шабдан менен бирге басып олтурган элдин жанына келип:

— Кайыр, аксакалдар, саламат туруңуздар. Баатырга эркеп өйдө-төмөн сүйлөп койдум, кечирип коюңуздар! — деп кайра тартып, аттанып жөнөдү. Мурза торунун шыйбырлаган жоргосу менен катуулай жүрүп кошуна келсе Байзак:

— Ии, Көкө, сөзүңдү айтчы? — деди.

— Ээ, баатыр, мен барган сөз чийки калуучу беле, — деп Көкөтөй токтолбой бастырды.

— Жок, айта кетиңиз, айта кетиңиз — деп Байзак ээрчий басты.

— Алда Байзак баатыр ай. Түшүп ат байлап келгиче, жанын чыдабай баратабы? Алышкан көк-дөбөт жондонуп өтө шашма экенсиң деп бастырган бойдон барып атын байлады. Көкөтөй кайра басып келип, сөзүн айтып берейин деп жакын келсе Байзак сыртын салгансып карамаксан болду.

— Ой Байзак сен не мурдунду силкесиң. Мен мингизген атыңды өлтүрүп же берген акчанды түшүрүп салып келипминби. Мына атыңдын көзү, мына акчандын көзү. Каран тууганы хан Жантайдын уулу эр Шабдан менен кол алышып узун сонор тааныштырып, сөзүңдү бүтүрүп келсем, сен кандай мага оң карабай калгансың?— деп Көкөтөй томсорунку тартып туруп калды.

— Болуптур, болуптур Көкө, үйдө-тышта калың эл жүрсө «карышкырдай болуп» дейсиңби, «көк дөбөттөй болуп» дейсиңби, суук сөздөрдү айтасың. Эл жок жерде кандай айтып ойносоң мейлиң. Эл бар жерде түзүк сүйлөп тамашалап жүрбөйсүңбү. Мындай сөздөрдү бирөө укса душманга кишинин баркы кетпейби деп, Байзак, Көкөтөйдүн таарынгансып калганын кеңирип сүйлөдү.

— Ой, Байзак мурза, ай, майда-барат сөзгө териккен киши баатыр болуп эсептелбейт. Жакшы кишинин акылы терең, алды кең болушу керек. Сен андай эле бир ооз сөздөн элди күнөөлөсөң «Байзак шайтан», «кара шайтан» деп жүргөн элди не кырып жибербейсиң?— деп Көкөтөй ачуусу келгенсип жооп берди. Байзак күлүп:

— Болду, болду, Көкө. Бул сөзүңө мен жыгылдым. Эми барган сөзүңдөн кеп салып бер, баатыр — деп колунан жетелеп басып сөз сурады. Көкөтөй чечилип сөзгө кирип Шабданга барып келгендеги сөздөрүн айтып, мындан ары таанышып жүрүүгө жана бул бириздатылдыкты шайлоодо жардамын көрсөтүүгө кол алышып келдим — деп сөзүн бүтүрдү.

Эртеси Шабдан Чыныбайдын баш кошкон жыйналышында эки дубандын эли бүт чогулуп бириздатыл шайлап иреге токтогобуз деп жыйын кылып жатышат. Каракол дубанынан Чыныбай сүйлөп Бишпек дубанынан Шабдан сүйлөп, экөө алмак-салмак илгерки нарк, жосундан кеп салып жатышат. Бул учурда:

— Чыныбай баатыр, менин бир-эки ооз сөзүм бар эле, уруксат бериниз?— деп Байтерек сүйлөп калды.

— Ээ, Байтерек мурза, айт-айт, сөзүң болсо! — деп Чыныбай жооп берди. Байтерек эргип-эргип өөдө боло түшүп:

— Мен сөзүмдү айтсам: Шабдан, Чыныбай — эки баатыр бир кыйла нарк: жосундан сүйлөп өттүңүздөр. Жана «пара берип эл бузган киши айылтуу болсун» деп дагы сүйлөп жатасыздар. Мына, мен көр-

дүм пара берип эл бузуп жүргөн кишини мында аян Байзак деген үч жүз сом, бир ат берип Шабдан баатырга киши жиберип арачы салат имиш. Анын жиберген кишиси мында бир Көкөтөй деген куур тон ит бар, ошол имиш. Шабдан баатырга сүйлөшүп Байзакты эки дубанга бирисдатил шайлаганы жүргөн ошол. Көкөтөй жинди имиш, — деп сүйлөп жатып мандай жагында олтурган Көкөтөйдү көрө коюп: «Ой атандын оозуначайын куур тон кул, сен жыйын кишиси болуп калган экенсиң ээ? Өзүңдүн мойнундагы он сегиз мал айыпты билесинби? Бул эки дубандын тобу саа окшогон митайым, журт бузарлар үчүн курулуп жатканын билесинби? Бул эки дубандын тобуна кыдыр даарыган киши бирисдатил болот. Анан сен өндөнүп мойнундагы айыбын качып жүргөн митайымдын сөзү менен бирисдатил шайланат бекен? Кызырлуу кишилердин алдына бара берем деп чаап жүргөн куур тон кул, Соң-Көлдөгү он сегиз мал айып үчүн мойнундан байлап кетейинби?» — деп Көкөтөйдү карап алып, Байтерек Көкөтөйдүн илгерки Байгазы, Ботоканга жылкычы болгондорун, бир кыйла сөздөрдү айтты. Байтерек бакылдап сүйлөп жатканда «куур тон кул» — деп сүйлөсө эле элдин баары Көкөтөйдөн башка тончон киши жок болучу. Көкөтөй элдин баары карап калганда жанында олтурган карасакал кишиден «Бай наспайыңыз барбы» — деп колун сунуп, сол колу менен тебетейинин кайруусун түзөтүп, көзүн алайтып Байтеректи карап олтурат. Кара сакал киши «бар эле, бар» деп кызыл булгаары өтүктүн кончунан мүйүз кара чакчаны алып берди. Көкөтөй оозуна жез салган чагарактуу чоң кара чакчаны колун алып, шишин сууруп алып шарак-шарак эттирип сол колдун алаканына наспайдан салып оң колу менен орой тартып, чымчым алып, таноосун эдирейте түшүп, жыттап-жыттап, мурдун нукулап коюп «барс» дедире бир чүчкүрүп алып, «кызыр» даарыган киши бирисдатил болот деген Байтеректин сөзүнө жооп айтмак болуп ойлоно берген. Күүлөнүп калган Байтерек өзү мыктысынып Көкөтөйдү сөз кайрыбайт дегенсип жемелеп жатып токтой калаары менен Көкөтөй өтө катуу үнүн салып:

— Ой, сөзүң бүтүбү? О, төө койсук кучактаган, үкү көздөнгөн атандын көрүгө. Кечке эле сен сүйлөйсүңбү? Же башка кишиге да сөз жетеби? Чычала көздөнгөн, кана-кана атандын көрүгө. Сен кыдыр даа-

рыган, кыдыр даарыган эле дейсиң, кимди даарып жатканын карап турдуң беле сен, же мокочо көздөнгөн сени тегеректеп калыпбы кыдыр алеки салам? Шашпай тур, саа мен Кыдырдын жүргөн жерин, айтып берейин. Жылкынын алды кирип Жыргаландан суу ичип жатса, көт жагы Тасманын белинде жуушап жатса, күндүн чагылышындай күрөң жээрде жылкы башайыдай сарала жылкынын ичинде кыдыр алекисалам жүрбөгөндө, анан Долондун белинде мамыга сөйкөнүп турган сенин жалгыз кырчаңгы тору атынды таңыркап карап турган бекен? Кыдыр алеки салам Тасманын белин желөнө көчкөндө оң колунда эркек баласы бар, сол колунда төөнүн буйласы бар, жибек элечегин менен шуру чачмончогу менен «уул, төөнү «чу» деп койчу» деп күлүмсүрөп турган бугунун катындарын кыдыр даарыбай анан береги Бел-Саз булакта жатып саан ичкен улагын жамыратып жиберип тозо албай чапта томолонуп жаткан сенин катындарыңды таңыркап кыдыралекисалам барып калыптырбы? Чоң жал кара боз ат минген, нан баш ээр токунган кара тердик аттын капталын бербеген, буурадай ак тонуна кере карыш кара көрпөнү карматып кийип алып, Караколдун көчөсүндө атка өбөктөп нымыгып экиден сүйлөшүп турган бугуну кыдыр даарыбаганда, ат таппай Ыспөөчике түштүк эле деп алтымышың биригип алып жыгачка сүйрөлүп алып жүргөн сени кыдыр даарып калыпбы? Төртөө бириксе бир тайдын этине тойбой эки-экиден сугунуп туруп басып кеткен бугуну кыдыр даарыбай, жайы-кышы эт таппай жүрүп уурдап алган жалгыз койдун этине камыр кошуп жетимишин талап ооз тийип кеткен сенин кайсы сорпо-шилендеринди үмүт кылып кыдыр алейки салам байырлап карап туруппу? Атаңдын оозуначайын чычала көздөнгөн ууру. Шашпай тур, Кыдырдын жүргөн жерин айтып берейин. Суугу кулак үшүтпөгөн, ысыгы бет күйгүзбөгөн, башы жазы, төшү керүү болуп күлүмсүрөп жаткан Ысык-Көлдүн боюнда кош ооз бардеңкесин атып, кушун салып, тайганын агытып эки-экиден казакча өлөң айтып бастырып жүргөн бугунун уландарын кыдыр даарыбай, ордо атам деп жатып бармагың жарылып тизеңдин жооруган жерлерин багалегиндин учунан айрып таңып алып, береги Кочкордун сазында чилеңдеп жүгүрүп жүргөн сенин кайсы эрмегинде кыдыр алеки салам кубанып карап туруппу? Жылкынын кыгынан